

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

TOURAJ ATABAKI

AZERBAIJAN

AZERBAIJAN ETNİSİTE VE İRAN'DA İKTİDAR MÜCADELESİ

TOURAJ ATABAKI

ÇEVİREN

HOJJAT GHASEMLOU

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

Sarıdemir Mah. Ragıp Gümüşpala Cad. No: 10
34134 Eminönü/İstanbul
Tel: (0212) 522 02 02 - Faks: (0212) 513 54 00
www.tarihvakfi.org.tr - tarihvakfi@tarihvakfi.org.tr
© Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2021

Yayıma Hazırlayan
Y. Doğan Çetinkaya

Editöryel Okuma
Süreyya Algül, H. Burçin Kimmet, Serhan Afacan

Kitap Uygulama
Aşkın Yücel Seçkin

Kapak Görseli
Bir grup Azerbaycan Demokrat Partisi fedaisi ve taraftarı Stalin fotoğrafıyla poz veriyorlar.

Kapak Tasarımı
Haluk Tuncay

Baskı
Yıkılmazlar Basın Yayın Prom. ve Kağıt San. Tic. Ltd. Şti.
Evren Mahallesi, Gülbahar Cd. 62/C, 34212 Bağcılar/İstanbul
Tel: (0212) 630 64 73

Yayıncı Sertifika Numarası: 45602
Matbaa Sertifika Numarası: 45464

Birinci Basım: Mayıs 2021

ISBN 978-975-333-385-6

AZERBAYCAN
ETNİSİTE VE İRAN'DA İKTİDAR MÜCADELESİ

—
TOURAJ ATABAKI

ÇEVİREN
HOJJAT GHASEMLOU

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

İÇİNDEKİLER

Fotoğrafların Listesi	i
Tablolar Listesi	ii
Türkçe Çeviriye Önsöz	iii
Önsöz	vii
Giriş	11
Azerbaycanlıların Kökeni	19
Azerbaycan'da Özerklik Hareketinin Kökenleri	41
Rıza Şah'ın Hükümdarlığı: Tek Ülke, Tek Millet	71
Azerbaycan'da Özerklik Hareketinin Yeniden Doğuşu	81
Azerbaycan Demokrat Partisi	123
Azerbaycan Özerk Hükümeti	161
Son Söz	217
Ek	231
Kaynakça	235

FOTOĞRAFLARIN LİSTESİ

Fotoğraf 1	Bir grup Demokrat Parti Fedaisi ve taraftarı	40
Fotoğraf 2	Pişevari bir grup Demokrat Parti taraftarıyla	40
Fotoğraf 3	Demokrat Parti fedaisi bir kadın	80
Fotoğraf 4	Pişevari Azərbaycan gazetesini okuyor. Azərbaycan gazetesi Azərbaycan Demokrat Partisi'nin resmi yayınıydı.	129
Fotoğraf 5	Azərbaycan Demokrat Partisi'nin Tebriz Plenum Komitesi'nin üyeleri.	136
Fotoğraf 6	Bir grup Demokrat Parti Fedaisi	139
Fotoğraf 7	Pişevari Azərbaycan Milli Meclisi üyeleriyle birlikte.	147
Fotoğraf 8	Bir grup Demokrat Parti Milli Ordusu ve Fedaisi	149
Fotoğraf 9	Bir grup Demokrat Parti Milli Ordusu mensubu	154
Fotoğraf 10	Bir grup Demokrat Parti Milli Ordusu mensubu	159
Fotoğraf 11	Bir grup Demokrat Parti Milli Ordusu mensubu	160
Fotoğraf 12	Tebriz'de Azərbaycan Milli Meclisi	163

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1.	Bazı Ürünlerin Tebriz Fiyatları (1938-43)	108
Tablo 2.	ADF ile Azerbaycan Özerk Hükümeti Liderlerinin Sosyal ve Siyasal Arka Planı	155
Tablo 3.	Azerbaycan Özerk Hükümeti Liderlerinin Konumu ve Onların Sonraki Kariyerleri	157

Bu kitabın Sovyetler Birliğinin çöküş dönemine tesadüf eden ilk baskısı, hem geçmişi aşağıdan bir perspektifle ele alan sosyal tarihçilerin hem de onu incelerken temel olarak yukarıdan aşağıya bir perspektiften yararlanan siyasi tarihçilerin hüsnükabul ve müspet mülahazalarına mazhar olmuştu. Nitekim kitap, kısa sürede ikinci baskısını yaptığı gibi Rusça, Farsça ve Azericeye tercüme edildi. Muhtemelen bu teveccühün nedenlerinden biri o günlerde dünyamızın içinden geçmekte olduğu kritik dönem yani Soğuk Savaş'ın bitişiydi. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan ve sonra Soğuk Savaş'a evirilen dünyanın vadesi Sovyetler Birliğinin çöküşüyle tükenmişti. Bu dünyanın tezahürlerinden biri, ABD ve SSCB'nin iki süper güç sıfatıyla coğrafi tahakkümlerini tüm dünyaya yaymak için sarf ettiği sonu gelmez çabalarıydı. Bu ise, Afrika, Asya ya da Latin Amerika'daki egemen devletlerin meşruiyetlerini, bu devletlerde bulunan apaçık müesses nizam karştı hareketlerin desteklenmesi bahanesiyle zan altında bırakarak mümkün olabiliyordu. Diğer ölçütlerin yanı sıra etnisite, dil, din ve merkez-çevre ayrımı, insanları ayırıştırıran ve muteber olan ve olmayan gruplar olarak tanımlayan faktörlerdi. Ama bu faktörler basitçe ve sadece uluslararası aktörler yani süper güçlerce kurgulanmış ve yapılandırılmış da değildi. Bilakis bu faktörlerin köklerinin her bir egemen devletin sınırları içinde bulunabileceği kesin. Bu kitapta ele aldığım ve İran Azerbaycanı'nda 1945-1946 yıllarında meydana gelen kriz bunun açık örneklerinden biridir. Eğer bu çalışma daha önceki çalışmalardan bir şekilde farklı ise

o fark, benim çalışmamda hem aşağıdan-yukarı hem de yukarıdan-aşağıya perspektiflerini kullanmamdır.

1979 İslam Devrimi'nden önce, 20. yüzyıl boyunca İran Azerbaycanı'nda ülke çapında değişim ve reform yapılmasını sağlamak, bölgede merkezi hükümetin güçlerini sınırlandırmak ve bu suretle daha fazla yerel katılımın olduğu yeni bir iktidar yapısı inşa etmek gibi amaçlar güden iki büyük ayaklanma meydana geldi. Bu girişimlerin her ikisi de bütünüyle başarısız oldu. İlk teşebbüs Birinci Dünya Savaşı sonrasında kaotik yılları olan 1920'lerin başında meydana gelen Hiyabani ayaklanması ikincisi ise Sovyetler Birliği'nin himayesi altında 1945-46 yıllarında yaşanan komünist Mirza Cafer Pişeveri ayaklanmasıydı. Bu çalışmada temel meselem, ülkenin 20. yüzyılda karşı karşıya kaldığı mahalli ve beynelmilel meydan okumalara karşı İran'da görülen etnik ahengi anlamaktı. Ben çalışmamı kaleme aldıktan birkaç yıl sonra *Newsweek* gazetesinden Carroll Bogert aynı soruyu farklı bir tarzda soruyordu: "Acaba günün birinde İran'da etnik ayaklanma çanları çalar mı?"¹ Benim bu soruya hemen verdiğim cevap 20. yüzyıl İran'ının Osmanlı, Çarlık ve sonraları Sovyet imparatorluklarının duçar olduğu sona maruz kalmadığı ve İran'daki etnik grupların birlikte iyi geçindikleriydi. Elbette İran'daki etnik bileşenlerin kaderinin ve ülkenin toprak bütünlüğünün her şeyden evvel ülkenin siyasal yapısında, insanları haklarına kavuşturacak düzenlemelerin yapılmasına bağlı olduğundan sarfınazar edilmemelidir. Bu düzenlemeler, birey ve grupların haklarını teminat altına almalı ve ekonomik fırsatlara erişim, siyasal katılım ve çeşitli dillerin resmen tanınması dahil kültürel statüleri birey temelinde yahut bir tür grup orantısı bazında herhangi bir ayırım gözetmeksizin korumalıdır. Değilse hiçbir şey ebediyen sürmez.

Bu kitabın Türkçe çevirisinin yayınlandığı, 21. yüzyılın yirmi yılını geride bıraktığımız mevcut durumda ise dünyamız artık başka bir dünyadır. Bazı şeyler ise devamlılık arz ediyor. Öyle ki Soğuk Savaş bitmiş olmasına rağmen etnik meydan okumalar hala İran'ın Şii fakihlerin idaresine dayalı fakih-otokratik devrimci yönetiminin yüzleşmekte olduğu başat meydan okumalar arasında bulunuyor. 1979 İslam Devri-

1 Carroll Bogert, "They all Get Along", *Newsweek* (May 26, 1997), s. 31.

mi, etnik ayrışma dahil birliği bozan bütün ayrıştırıcı sınırlara sırtını dönen “hakiki tevhitçi mümin” inşa etme misyonuyla ortaya çıkmıştı. Ne var ki devrimden kırk yıl sonra dahi bu amaca ulaşılabilmiş değil. İran toplumunun etnik, dil, din, cinsiyet ve siyasal çoğulculuğu olduğu yerde durmakla kalmadı İranlıların birey ve grup hakları ve özerkliği gibi asli konuları da içeren moderniteye ısrarla katılmak istemeleriyle daha da perçinlendi.

Bu kitapta serdedilen bazı sosyolojik tezler tarihi geçmiş gibi görülebilir ancak bu eserde yeniden ele alınan mevzubahis tarihin Türk okura, komşu ülkede yaşayan insanların yaşam ve zamanlarını daha iyi anlama imkanı sunmasını umuyorum. Zira İran’ın ve Türkiye’nin dünü ve bugünüyle eşit derecede alakadar bir sosyal bilimci olarak, gözümüzün önündeki olguların mevcut görünümünden ibaret olmadığını ve belirli bir tarihsel derinlik içinde ele alınması gerektiğini düşünüyorum.

Bu noktada, kitabın Türkçe çevirisinin yayımlandığı konjonktüre de değinmek yerinde olacaktır. 2020 yılının son aylarında Azerbaycan ile Ermenistan arasında yaşanan ve kırk dört gün süren savaş, Azerbaycan tarafının önemli kazanımlarıyla sonuçlandı. Yaşananların Güney Kafkasya’daki dengeleri ne ölçüde değiştireceğini tüm boyutlarıyla değerlendirmek için henüz erken. Ne var ki son derece net olan şey, yaşananların yalnızca Güney Kafkasya ile sınırlı kalmadığı ve Türkiye’nin yanı sıra İran’da da çok yakından takip edildiğidir. Bazı gözlemciler, sürecin İran Azerbaycanı’ndaki yansımalarına ilişkin zaman zaman abartılı tezler öne sürseler de Aras’ın kuzeyindeki olayların güneyde de oldukça büyük bir hassasiyetle karşılandığı aşikar. Elbette elinizdeki kitap meselenin bu yönüne ilişkin kapsamlı açıklamalar sunma iddiasını taşımıyor. Ancak, kitabın ilk baskısının çıktığı 1990’ların başındaki farklı bölgesel ve uluslararası konjonktür de Türkçesinin okuyucuyla buluştuğu mevcut koşullar da aynı tarihsel arka planın ürünü. Kitabın, bu arka planı anlamaya katkı sunacağı kanaat ve ümidindeyim. Daha gerilere gitmeksizin, Aras’ın iki yakasının modern dönemdeki seyrini takip ettiğimizde dahi tarihin pek de yabancı bir ülke gibi durmadığını söylemem gerekir.

Son olarak, Serhan Afacan’a Türkçe metni baştan sona gözden geçirerek yaptığı önemli müdahaleler için minnettarım. Ayrıca, Y. Doğan Çetinkaya’ya sürekli sergilediği akademik dostluk için teşekkür ederim. Bu eserin Türkçe olarak gün yüzüne çıkması için gösterdiği çaba ve anlayıştan dolayı kendisine medyun-ı şükranım.

Touraj Atabaki

Aralık 2020, Amsterdam

Bu çalışma özerk Azerbaycan hükümetinin (1945-1946) yükseliş ve düşüşü üzerine bir araştırma olarak başladı. Niyetim, öncelikli olarak İran'ın 1940'ların başı ve İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemi üzerine odaklanmak suretiyle özerk hükümetin temellerini ele almak için alışılmadık ve tarafsız bir yaklaşım izlemektir. Özellikle, "Azerbaycan krizini" sadece uluslararası ilişkilerin ve Soğuk Savaş'ın etkilerine dayandıran bir çerçevede analiz eden akademisyen ve tarihçilerden farklı bir yaklaşım takip etmek istedim. Ancak çalışma ilerledikçe, nispeten yeni olan ulusçuluk ve özerklik düşüncelerinin Azerbaycan özerk hükümetinin ortaya çıkışında merkezi bir önemi olduğunu fark etmeye başladım. Ayrıca İran'da söz konusu döneme ait olayların seyri bir taraftan merkezilik ile yerellik arasında büyüyen karşıtlık, diğer taraftan da etnisite, etnik kimlik ve ulusçuluk gibi düşüncelerin üzerinde etkili olan yeni kavramsal dönüşümler ışığında yeterince anlaşılabilirdi.

Birinci bölümden üçüncü bölüme kadar Azerbaycan etnik kimliğinin kökeni üzerine daha genel bir tarihsel bakış açısı sunuyorum. 19. yüzyıl İran Azerbaycanı'ndaki siyasi düşüncenin arka planını sunma amacıyla, Osmanlı ve İran coğrafyasında yaygın olan ve etnisite, ulusçuluk ve vatandaşlık fikirleri üzerine etkili olan farklı ve çeşitli siyasal söylemleri karşılaştırdım. Dördüncü bölümden altıncı bölüme dek esas odak noktası, Azerbaycan özerk hükümetinin sosyo-politik arka planıdır.

Bu çalışmada, İran devletinin resmi kaynaklarına ek olarak, Sovyetler Birliği arşivleri, Britanya Dışişleri Bakanlığı ile Birleşik Devletler Washington Ulusal Arşivi'ndeki Azerbaycan Demokrat Partisi ve özerk hükümetin bizzat kendisiyle ilgili ulaşılmamış veya nadiren değerlendirilmiş kaynaklardan yararlandım.

İran tarihi büyük ölçüde kayda alınmamış sözlü tarih olduğu için benim bu çalışmada elde ettiğim bilgiler yer yer Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın liderleri, özerk hükümetin eski üyeleri ve diğer çağdaş politikacılarla yapılan görüşmelere dayanmaktadır. Hem Avrupa'nın farklı şehirlerinde hem de Sovyetler Birliği'nin farklı cumhuriyetlerinde yapılan bu görüşmeler, olaylar silsilesinde belirsiz kalan noktalara ışık tutarak birincil ve ikincil kaynakların geçerliliğini denetlememi sağlamıştır.

Yararlandığım kaynaklar, olaylara dahil olan tüm tarafları kapsamakla birlikte nadiren başvurulmuş birinci el kaynaklar kategorisine aittir. Gazeteler, kitaplar, çağdaş İran dergileri ve diğer yayınların yanı sıra hem Azerbaycan Demokrat Fırkası hem de özerk hükümetin kendi kapalı grup oturumlarındaki gidişatı anlamak açısından dönemin önemli aktörlerinin anıları ve röportajlarından faydalanırken hedefim, yine aynı dönemin olayları hakkında dengeli bir açıklama sunmaktır. Yani "ötekinin" durumu nasıl algıladığını göz ardı etmeyen bir açıklama.

Burada bu vesileyle elinizdeki kitabın yazılmasında bana yardımda bulunan kişilere teşekkürlerimi sunmak isterim; devamlı desteği ve yol göstericiliği için Ervand Abrahamian'a, çok değerli teşvikleri için Frederick de Jong'a, farklı bölümlerin ilk taslağını okuyarak yapıcı yorumları ve değerli eleştirileri için John Gurney, Philip Kreyenbroek, Anna Enayat ve Lester Crook'a ve nihayet sonsuz bir sabırla el yazısı metin üzerinden düzeltme yapan John O'Kane'ye minnettarım. O'Kane eşine az rastlanır bir cömertlikle zamanının önemli bir kısmını bu işe ayırdı ve bana çalışma boyunca manevi destek verdi.

Yine büyük bir cömertlikle kendilerine ait bilgi ve kaynakları paylaştıkları için Hidayet Metin Defteri, Nasır Pakdamen ve Cahanşahlu Afşar'a da teşekkür etmek isterim. Britanya'da HM Stationery Office memurları ile eski Sovyetler Birliği'nin farklı arşivlerinde çalışan gö-

revlilere de yayınlanmamış belgelerden not almama izin verdikleri için müteşekkirim. Ayrıca, İran'dan talep ettiğim belgeleri yorulmadan gönderdiği için anneme ve sabır ve anlayışlarıyla mutlu, huzurlu bir aile ortamı yaratarak gönül rahatlığıyla bu kitaba gerektiği gibi odaklanmamı mümkün kılan eşim Şerare ile kızım Atossa ve oğlum Armin'e de teşekkür borçluyum.

Son olarak, yukarıda adı geçen kişi ve kurumların kitaptaki herhangi bir eksikle ilgili sorumluluklarının bulunmadığını vurgulamama sanırım gerek yoktur.

Touraj Atabaki

Geleneksel tarihyazımı, iktidar yapısının sistematik olarak araştırılmasını çoğu zaman ihmal eder. Tarih, esasta kişilerin veya grupların açık ve bilinçli plan ve niyetlerinin bir bütünü olarak görüldüğü zaman, elitlerin rekabetleri ve önemsiz kıskançlıkları, tarihin seyri veya “yorumlanması” konusunda kolayca önemsiz arka plan olguları olarak görülebilir. Sosyolojik eğitim olmadan, ideoloji ve gerçek güç dağılımı arasındaki fark ve güç dağılımının hakiki boyutları olarak ideolojilerin işlevi müphem ve tanımlanamaz kalıyor.

N. Elias, The Court Society, s. 276

Siyasi tarih açısından 20. yüzyıl pekala, her şeyden evvel daha önce görülmemiş sayıda küçük çaplı, egemen ulus devletin ortaya çıkışına tanık olan yükselen milliyetçilik dönemi olarak ayırt edilebilir. Üstelik yeni kurulmuş olan bu ulus devletler, genelde ortaya çıkan devleti meşru göstermek ve ona tutarlılık kazandırmak için ihtiyaç duyulan tarihi geleneklerin icadını da gerektirmişti. Tarihin yeniden yazılması, insan gruplarının bir araya getirilmesinde, politik birlik ve kimlik duygularının güçlenmesinde önemli bir faktör olmuştur. Bazı örneklerde, sadece eski ve tarihi isimlerin kullanılması dahi siyasi meşruiyet zemininde bir fikir birliğinin sağlanması için yeterliydi. Örneğin Yunanlar için ihtişamlı olan Makedonya ismi, İranlılar için Pers isminin ve daha düşük oranda bazı Türkler için Turan isminin olduğu gibi önemliydi ve hala da önemlidir. Dolayısıyla, belli sosyo-politik anahtar terimlerin sosyal çağrışımları ve coğrafi terimler, siyasi bağımsızlık ve meşruiyet iddialarında bulunmakta ve yeni ortaya çıkan egemenliklerin coğrafi sınırlarının yeniden şekillenmesinde önemli bir unsur haline gelmiştir.

İki eski imparatorluk olan Osmanlı İmparatorluğu ile Rus Çarlığı'nın çöküşünün 20. yüzyılın başlangıcının en çarpıcı siyasi gelişmesi olduğu söylenebilir. İlginç bir biçimde aynı yüzyılın sonu da başka bir dünya gücü olan Sovyetler Birliği'nin dramatik çöküşü gibi çarpıcı bir

olayla anılır. Bu çözülmenin bir sonucu olarak yeni bağımsız devletler kurulmuştur. Bunların birçoğu bastırıldığı düşünülen gerçek tarihi kimliklerinin arayışına girmiştir.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Sovyetler Birliği eski Rusya İmparatorluğu'nun yerini alınca, milliyetçilik çağının -en azından Avrupa'da- sona erdiğine ve insanlık için yeni bir çağın başladığına ve bu çağda sınıf kimliğinin, 19. yüzyıla ait eski ulusal kimliğin yerine geçeceğine inananlar olmuştu. Aslında Sovyetler Birliği, bu kimliği geliştirerek eski imparatorluğun toprakları üzerinde yeni bir "Sovyet İnsanı" yetiştirerek bir toprak ve anavatan oluşturduğu iddiasındaydı. Bu yeni anavatanın esas özelliği, onun çeşitli etnik grupların kimliklerinin ötesine geçen fitri bir potansiyelinin olmasıydı. Dolayısıyla "tarihsel determinizmi" yerine getirmek ve yeni bir birey türü olan "Sovyet İnsanı" için yolu açmak amacıyla hem bölgesel hem de uluslararası düzeyde tarihi yeniden yazma çabasına girildi.

Diğer taraftan, Sovyet kimliğinin kapsayıcılığı ve yutuculuğuna karşı yerel tarihçiler tarafından kendi kimliklerini savunmak için yazılan ve aynı tarihyazımı içinde yer bulan, cılız milliyetçi bir damar da giderek görünür olmaya başladı. Sonuçta İran Azerbaycanı'nın kuzeyine kadar uzanan Sovyet Azerbaycanı (mevcut Azerbaycan Cumhuriyeti) tarihinin radikal bir şekilde yeniden yazılması, tarihin siyasetten etkilenerek gözden geçirilmesinin çarpıcı bir örneğidir. Stalin döneminde yazılan ülke tarihinin yerine geçmesi için Stalin sonrası dönemde yazılan Azerbaycan tarihine ilişkin metinlere bakıldığında özel bir çaba olarak,¹ "Azerbaycan Türklerinin" tarihinin sürekliliği üzerine yapılan vurgular kolaylıkla görülecektir. Tarihi bu şekilde ele alan yazarlara göre, tarihin erken dönemlerinden itibaren Azerbaycan bölgesi Türk dillini kullanan aşiretlerin anavatanı olmuştur. Yukarıda sözü edilen, basit coğrafi terimlerin tarihi meşruiyetin icat edilmesi için sömürülmesi bahsine bu noktada bir diğer örnek, Şimali (kuzey) ve Cenubi (güney) Azerbaycan terimlerinin bazı eski Sovyetler Birliği ve İran Azerbaycanı entelektüel çevreleri tarafından Aras Nehri'nin kuzey ve güney bölgelerini tanımlamak için kullanılmasıdır. Belli ki bu terminolo-

1 Örnek için bkz. *Azerbaycan Tarihi*, cilt 3, Bakü, Azerbaycan Elmler Akademiyası, 1958-1962.

lojinin seçilmesinin arkasında yatan şey, iki coğrafi alanın kültürel türdeşliğini iddia etmek ve dolayısıyla İran Azerbaycanı ile mevcut Azerbaycan Cumhuriyeti arasında bir birleşme çağrısına katkı yapmaktır.

Genel olarak İranlılar ve özel olarak da İran Azerbaycanlıları için etnisite ve milliyet gibi kavramların siyasi çağrışımları, 1905-1909 Meşrutiyet Devrimi'nin hemen akabindeki yıllarda ortaya çıktı. Millet, milliyetçilik ve milli egemenlik gibi 19. yüzyıl Batılı düşüncelerinin etkisinin komşu Anadolu'da yaygınlaşan Pan-Türkizm ile birleşmesi, 20. yüzyılın başında bölgede cereyan eden siyasi değişimlerin sonuçları konusunda orta sınıftan İranlı entelektüel çevrelerde kaygıya neden olmuştur. Bu aydınların esas gairesi, İran'ın egemenliğini korumak ve ülkenin farklı bölgesel devletlere bölünmesi yönündeki eğilimlerle mücadele etmekte.

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü sonrası, Türk milliyetçileri tüm Türkleri içine alan büyük bir anavatan fikrinin propagandasını yaptıklarında ve İran Azerbaycanlılarına İran'dan ayrılarak yeni Pan-Türkist vatana katılmaları için çağrılar yapıldığında, Berlin merkezli küçük bir entelektüel grup İran kimlik ve egemenliğinin korunmasının ateşli savunucusu oldu. Sonraki süreçte İran'a dönerek devlette önemli konumlara gelen bu entelektüel grubun üyeleri, İran tarih yazımında her şeyden önce İran kültürünün sürekliliğine ve ülkenin İslam öncesi değerlerinin öne çıkarılmasına vurgu yapan bir akımın kurucuları oldular.

Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle, siyasi kaos ve karmaşa bütün İran'ı etkisi altına aldı. Art arda gelen hükümetler ülkenin artan sorunlarını çözmekte ve köklü reformlar yapmakta yetersiz kaldılar. Ancak, ülkenin kuzeyinde -Azerbaycan, Gilan ve Horasan'da- kendi bölgelerinde reform ve değişim başlattıkları takdirde benzer bir sürecin zamanla ülkenin bütününe yayılacağına inanan reform yanlısı kişiler vardı. Bu bölgesel seferberliklerin muhtevasında bir talebi yoktu. Daha ziyade bu girişimler, merkezi hükümetle İran çapındaki yerel güçler arasında adil güç dağılımı meselesini dikkate alarak İran'da istikrarlı bir siyasi güç inşa etme uğraşıydı.

Modern anlamda eksiksiz bir özerklik anlayışı İran'ın gündemine birkaç yıl sonra ve Marksizm'in bir yan ürünü olarak girdi. İranlı Marksistler tarafından yazılan veya çevrilen Marksist literatürde İran, Farsların zulmü altında olan "çok uluslu" bir ülke olarak betimlenmiştir. Üstelik Farslar dışında kalan diğer "uluslara" kendilerini "Fars şovenizmi"nden kurtarmaları için Sovyet modelini benimsemeleri, yani İran siyasi sınırları dahilinde özerk bölgeler kurmaları tavsiye edilmiştir. Diğer taraftan, İranlı Marksistler kimi zaman yaptıkları propagandalarda, özerk bölgeler kurma düşüncesine de sırt çevirerek Bolşeviklerin başlangıçta savundukları, ulusların kendi kaderlerini tayin etme ve dolayısıyla ayrılarak bağımsız bir devlet kurma hakkına sahip olduklarına ilişkin ilkeyi de dile getirmişlerdir. Ancak İranlı Komünistler gizli bir siyasi grup oldukları için programlarında konu ettikleri bu düşünceleri hayata geçirme kabiliyetinden yoksundular. Nitekim Rıza Şah Pehlevi'nin (1925-1941) hükümdarlığı döneminde ne onlar ve ne de diğer siyasi partiler siyasete katılma fırsatı bulabilmişlerdir.

İran Ağustos 1941'de İngiliz-Sovyet işgali altına girdiğindeyse işgal, İranlılar tarafından Rıza Şah'ın on altı yıllık tek adam yönetiminin sona ermesinin çok ötesinde bir olay olarak karşılanmıştır. Siyasi yaşamda işgalle oluşmaya başlayan "rahat atmosfer"in Azerbaycan özerk hükümetinin bastırılmasıyla giderek ortadan kalktığı gerçeği bir yana bırakılırsa, 1941'den sonra kendisini gösteren hızlı siyasileşme süreci, İran toplumunun 1905-1909 Meşrutiyet Devrimi ile tecrübe ettiği sürece hiçbir şekilde benzemiyordu.

Siyasal partilerin ve sendikaların büyük kentlerde ortaya çıkışı, halkın siyasal ve sınıfsal bilinç düzeyini artırmakla birlikte etnik bilincini de yükseltmiştir. Bu bilinçlenmenin karar alma sürecinde parlamentonun etkinliğini de artıracığı beklentisi mevcuttu. Dolayısıyla daha önce gelen yasa önerilerini emir kabul eden İran Parlamentosunun, bundan sonra devlet tarafından önerilen metinleri itaatkâr bir biçimde onaylamak yerine karar alma süreçlerinde daha aktif rol oynayacağına dair yaygın bir görüş vardı.

Ayrıca, Rıza Şah'ın 1941'de tahttan çekilmesi, İran'ın birkaç eyaletinde, toplumun Farsça konuşan kesiminin üstünlüğünü vurgulayan devlet politikasının sonuna gelindiği yönünde bir işaret olarak görül-

mekteydi. Bu politika Rıza Şah'ın hükümdarlığının özellikle son on yılında geliştirilmişti. On altı yıl boyunca farklı etnik gruplara karşı yürütülen resmi baskı politikasından sonra toplumsal sıkıntılarla birlikte etnik duygu ve düşünceler aniden açığa çıkmıştı. Yeni süreçte Farsça dışındaki dillerde kitaplar ve gazeteler yayınlanmaya başladı. Ancak bu noktada, birkaç eyalette birbirine benzer şekilde etnik kültürün eski konumuna geri dönmesi ve etnik kimlik olgusu üzerine vurgunun yeniden önem kazanması, sadece Rıza Şah'ın tektipleştirici politikasına karşı bir tepki olarak değerlendirilmemeli, aynı zamanda kırsal bölgelerin ekonomik ihtiyaçlarının dikkate alınması için devlete baskı yapma çabası olarak da görülmesi gerektiği not edilmelidir.

Azerbaycan, Rıza Şah'ın hükümdarlığı boyunca muhtelif şekillerde ekonomik açıdan görmezden gelinmekten mustarip olan çeşitli coğrafı bölgeden biriydi. Sovyet güçlerinin İran'ın kuzeybatısını işgal etmesiyle oluşan otorite boşluğunun yanı sıra son dönemdeki ekonomik yoksulluk ve etnik kimlik duygusunun gelişmesi, toplumsal değişimin hızlanmasına büyük katkıda bulunan faktörlerdi. Koşullar yeni düşünceler için uygundu ve toplum ile siyasetin doğasını açıklamak için yeni teorilerin kabul edilmesine hazır bir ortam vardı.

Yeni uluslararası durumun avantajlarını kullanarak, henüz kurulmuş bulunan Azerbaycan Demokrat Partisi Eylül 1945'te Milli Kongresi'ni toplayarak Azerbaycan Milli Hükümeti'ni tesis etti. Aynı dönemde resmi ordu dağıtıldı ve yerine, "Fedailer" denilen yeni bir paramiliter örgüt oluşturuldu. Sonuçta, Azerbaycan Demokrat Partisi ancak bir yıla yakın bir süre iktidarı elinde tutmayı başarabildi. Merkezi hükümet Aralık 1946'da Azerbaycan'a ordu gönderip özerk yönetimi güç kullanarak sonlandırınca Milli Hükümet de dramatik düşüşünü yaşadı.

Bu kitabın büyük kısmı, modern İran Azerbaycanı'nda etnik kimliğin gelişimini ve bu etnik kimlik anlayışının özerk Azerbaycan hükümetini ortaya çıkaracak şekilde nasıl doğrudan politik eyleme dönüştüğünü inceliyor. Azerbaycanlılar tarafından kurulan özerk hükümetin, etnik bir grubun modern İran tarihindeki ilk bölgesel özerklik çabası olduğu göze alınarak bu çabanın tarihsel anlatısı ayrıntılı bir şekilde veriliyor. Dahası, söz konusu hükümetin yükseliş ve düşüşüne ilişkin

dengeli bir anlatı sunmak için, İran'da daha önceki siyasi gelişmelerin ve özellikle de 1941-1946 döneminde meydana gelen önemli olayların yani Rıza Şah'ın tahttan çekilmesi ve İran'ın Müttefik Güçler tarafından işgaliyle başlayan ve Azerbaycan'daki kısa ömürlü özerk hükümetin çöküşüyle sona eren dönemin dikkate alınması büyük önem taşımaktadır.

Azerbaycan “krizi” yılları ve özerk hükümetin politikaları, 20. yüzyıl İran tarihini ve Sovyetler Birliği ile Batı ve İran ile olan ilişkilerini inceleyen birçok kitap ve makalede tartışılmıştır. Konu daha önce kapsamlı olarak ele alınmış olduğu için bu alanda yeni bir araştırmaya gerek olmadığı düşünülebilir. Ama gerçek şu ki mevzubahis kitap ve makalelerin büyük bölümü ağırlıklı olarak uluslararası ilişkilere, Soğuk Savaş'ın bu mesele üzerindeki etkisine ve devletin Azerbaycan politikasına odaklanmıştır. Üstelik bu katkıların birçoğu, ne yazık ki politik açıdan yanlı olmak ve yanlış ve eksik bilgilere dayanmakla maluldür. Tam anlamıyla olgusal hataya en iyi örnek, H. Thomas'ın Soğuk Savaş üzerine olan son çalışmasında Pişeveri'yi (Azerbaycan özerk hükümetinin başkanı) Stalin'in 1935-1938 döneminde yaptığı tasfiyelerde yaşamını yitiren kıdemli komünist Sultanzade ile karıştırmasıdır.² Ve yine, İran işçi hareketi üzerine övgüye değer çalışmasında Ladjevardi, Azerbaycan “krizi” ile ilgili olarak yanlışlıkla, Truman'ın Stalin'e Sovyet güçlerini Azerbaycan'dan tahliye etmesi konusunda verdiği “ülmatoma” işaret eder.³

Bu kitap, İran'ın 20. yüzyıl tarihinin tamamını kapsamak veya İran modern tarihine ilişkin olarak etnisite, ulusçuluk ve vatandaşlık kavramlarıyla ilintili herhangi bir kuramsal sorunu çözmek iddiasında değildir. Bir alan araştırması olan bu kitap, Azerbaycan'a odaklanarak hem Azerbaycan etnik kimliğinin gelişimine hem de daha geniş bir mesele olan İran milli kimliğiyle karşılıklı ilişkisine biraz daha fazla ışık tutmayı umuyor. Bu kitabın bir diğer kaygısı, modern ulus devletin bölgesel özerklik sorunuyla karşılaştığında hangi sorunlarla yüzleştiği-

2 Thomas, H., *Armed Truce. The Beginning of the Cold War 1945-1946*, Londra, Sceptre, 1988, s. 562.

3 Ladjevardi, H., *Labour Unions and Autocracy in Iran*, Syracuse University Press, 1985, s. 287.

ni göstermektedir. Azerbaycan özerk hükümetinin yükseliş ve dağılmasıyla ilgili olayların seyrini analiz etmeye çalışırken, ünlü İranlı tarihçi Ebû'l Fazl Beyhakî'nin bin yıl önce yeni görevinden alınan bir bakan hakkında sarf ettiği sözleri hep aklımda tutmaya çalıştım: “Bu kişiden hoşlanmadığımı itiraf etmem gerekiyor. Yine de bu tarihi yazarken, fanatik veya kinci görülebilecek herhangi bir ifadeden kaçınacağım ve böylece okur bende bir hata bulmayacak.”⁴

4 Beyhakî, Ebû'l Fazl Muhammed., *Tarih-i Beyhakî*, Feyyaz, A. (ed.), Meşhed Üniversitesi, 1971, ss. 221-222.

BİRİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCANLILARIN KÖKENİ

Ömer bin Hattâb “İsfahan’dan mı yoksa Azerbaycan’dan (Aturpatkan) mı başlamalıyız?” diye sorarak Hürmüzân’dan tavsiye istediğinde, Hürmüzân’ın yanıtı şöyle olmuştur: “İsfahan baş, Azerbaycan ise kanattır. Baş kes, kanatlar onunla birlikte düşecektir.”

El-Belazuri, Fütûhü’l-Büldân, s. 472.

Türk, Azeri ya da Azerbaycanlı?

Ülkenin kuzeybatısında yer alan İran Azerbaycanı, 7 milyon 770 bin nüfusa (ülkenin toplam nüfusu 49 milyon 765 bindir)¹ ve kendi özel diline sahiptir ki bu onun ayrı kimliğini diğer tekil etkenlerden daha çok açıklar. İran’ın ünlü tarihçisi Ahmed Kesrevî’ye göre coğrafi bir terim olarak Azerbaycan ismi, büyük olasılıkla Büyük İskender’in M.Ö. 330’daki İran işgali sırasında bölgede hüküm süren büyük yerel komutan Aturpat’ın isminden türemiştir.² Aturpat “ateşin koruyucusu” anlamına gelmektedir ve soyundan gelenler “ateş mabetlerinin çok yaygın olduğu” Aturpatkan’ı (Azerbaycan) yüzyıllarca yönetmiştir.³

Aturpatkan’ın İslamlaşması, Arap ordusunun 7. yüzyılda İran’ın batı cephesinde zafer kazanmasının ardından kuzeye doğru ilerlemesi ve M.S. 642’de Arapça söylenişle Azerbaycan’ı ele geçirmeyle olmuştur. İslam coğrafyacıları Azerbaycan’ın güneyden Zencan, doğudan Deylemistan, Tarom ve Gilan’la çevrelenmiş olduğunu belirtirler. Böl-

- 1 Merkez-i Âmâr-ı İran, İran der Âyine-i Âmâr, 1365, sayı 6, Tahran, 1988, s. 276. Veriler 1988 yılına aittir. Güncel rakamlara göre İran nüfusunun 83 milyon civarında olduğu düşünülürse İran Azerbaycanı’nın nüfusu da artmış olmalıdır. ç.n.
- 2 Kesrevî, A., *Azeri ya Zeban-ı Bastan-ı Azerbaycan*, 2. baskı, Tahran, Tâbân, 1938, s. 8.
- 3 Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, Wüstenfeld, F. (ed.), cilt 1, Leipzig, Brockhaus, 1866, s. 17.

gede batıda Varasan ya da Varadan'a yaslanmış, Aras Nehri ise bölgenin kuzey sınırını oluşturmuştur.⁴ Bu betimlemeden aşikâr olduğu üzere, Aras Nehri'nin kuzeyine yayılan bölge, yani bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti (eski Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti), eski Azerbaycan'ın coğrafi sınırları içinde yer almamaktadır.

10. yüzyıla ait isimsiz coğrafi çalışma olan *Hudûdü'l-Âlem*,⁵ Aras'ın kuzey bölgesine Aran olarak işaret ediyor. Bu çalışmada Aras Nehri açık biçimde Azerbaycan'ın kuzeydeki en uç sınırı olarak gösterilmiştir. Benzer şekilde, İbn-i Havkal, Aras'ı Aran bölgesinin en güney uç sınırı olarak değerlendirir.⁶ Bunlara, İran topraklarını sekiz bölgeye (Aran ve Azerbaycan da dahil) bölen bir diğer 10. yüzyıl gezgini el-Mukaddesî'nin değerlendirmelerini de ekleyebiliriz:

Aran, Hazar Denizi ve Aras Nehri arasında uzanan ada benzeri bir yerdir. Onun merkez kenti Berde'dir.⁷

Ve yine, 13. yüzyılda, coğrafyacı Yakut Hamevî'nin Azerbaycan'ı Aran'dan farklı bir yer olarak kayda aldığını görüyoruz:

Azerbaycan ve Aran arasında Aras denilen bir nehir var. Bu nehrin kuzeyinde ve batısında bulunan bölge Aran'dır. Güneyde bulunan bölgeye Azerbaycan deniliyor.⁸

Son olarak, bir tür ansiklopedik çalışma olan ve 1652'de tamamlanan *Burhân-ı Kâttı*, Aras kelimesini şöyle açıklıyor:

Akarak Tiflis'i geçen ve Azerbaycan ile Aran arasındaki sınırı oluşturan meşhur bir nehrin ismi.⁹

4 İbn-i Fakih, Abu Bekir Ahmed b Muhammed b İshak Hamedanî, *Kitâbü'l-Büldân*, Tahran, Bünyâd-ı Ferheng-i İran, 1970, s. 128.

5 İsimsiz, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, Sotude, M. (ed.), Tahran, Dânişgâh-ı Tahran, 1962, s. 50.

6 İbn-i Havkal, *Suretü'l Arz*, Şoar, C. (ed), Tahran, Bünyâd-ı Ferheng-i İran, 1966, s. 82.

7 el-Mukaddesî, Şemsüddin b Abi Abdullah Muhammed b Abi Bakir el-Benna el-Şami el-ma'ruf be el-Beşeri, *Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlim*, de Goeje, M. J. (ed), Leiden, Brill, 1906, s. 259.

8 Yâkût el-Hamevî, *op. cit.*, s. 183.

9 Muhammed b Halaf Tebrizi mütehallis be Burhân, *Burhân-ı Kâttı*, Mo'in, M. (ed.), cilt 1, 2. baskı, Tahran, İbn-i Sina, 1963, s. 41.

10. yüzyılın başlarının bir gezgini olan el-İstahrî, Azerbaycanlıların dilinin “Farsça ve Arapça” olduğuna işaret eder, ancak “Berde’nin ücra bölgelerindeki halkın Aranice konuştuğunu” da ilave eder.¹⁰ Yine de 10. yüzyılın ünlü tarihçisi Mes’ûdî’ye göre İranlılar:

Mahat Dağları ve Azerbaycan’dan Ermenistan’a ve Aran’a ve Beylegan’dan Derbend’e ve Rey ve Tabaristan ve Maskat ve Şabran ve Cürcan ve Eberşehr yani Nişabur ve Herat ve Merv ve Horasan diyarındaki başka yerler ve Sistan ve Kirman ve Fars ve Ahvaz sınırları arasında yaşayan bir halktı... Bu toprakların hepsi bir zamanlar tek bir dili olan tek bir krallığın hükümdarlığı altındaydı (...) dilde küçük farklılıklar vardı. Yine de tek bir dildi, sesler aynı şekilde yazılıyor ve terkipte de aynı yöntem kullanılıyordu. Pehlevice, Derice, Azerice ve diğer Fars dilleri gibi farklı diller de vardı.¹¹

Yazarın Azericeyi Fars dil ailesinin bir üyesi gibi ele aldığı açıktır. Yâkût el-Hamevî’ye göre Azerbaycan’ın Araplar tarafından ele geçirildiği tarihten altı yüzyıl sonra, yani 13. yüzyılda bile Azerbaycan’da hâlâ Azerice konuşuluyordu:

Bu bölgenin [Azerbaycan’ın] sakinlerinin güzel yüzleri ve ince ciltleri var ve kendilerinden başka kimsenin anlamadığı *Azeri-je* denilen bir dilde konuşuyorlar.¹²

Türklerin Gelişi

11. yüzyılda Türklerin Küçük Asya’ya büyük göçünün sonucunda Türk dili Azerbaycan bölgesine girmiştir. “1029 yılında yaklaşık 2 bin çadırdan oluşan Oğuzların ilk grubu bölgeye ulaştı ve Vehsudan tarafından iyi karşılandı. (...) Yine 1044 yılında 5 bin Türkmen, Mezopotamya’dan Diyarbakır ve Ermenistan yoluyla Azerbaycan’a dönerek

10 el-İstahrî Ebu İshak el-Farisi, *Mesâlikü’l Memâlik*, de Goeje, M. J. (ed.), Leiden, Brill, 1927, s. 1914.

11 el-Mes’ûdî, *Kitâbü’l-Tenbih ve’l-İsrâf*, de Goeje, M. J. (ed.), Leiden, Brill, 1894, s. 77-8.

12 Yâkût el-Hamevî, *op. cit.*, s. 173.

Hoy şehrini ele geçirdiler.”¹³ Ancak nihai gelişmenin 1054 yılında ünlü Selçuklu komutanı Tuğrul Bey’in Azerbaycan’a ve Aran’a gelişi ve yerel hükümdarların teslim olmasıyla meydana geldiği söylenebilir.¹⁴

Bu yeni gelenlerin beraberlerinde getirdikleri dil, Türk dilinin güneybatı (Oğuz) grubundandı. Yeni dil, yakın temastan dolayı işgal öncesinde bölgede kullanılan Azericeden güçlü biçimde etkilenmişse de zamanla onun yerine geçerek Azerbaycan’da baskın dil olmuştur. Selçukluların ortaya çıkışını müteakip, Azerbaycan 1221’in baharında bu sefer Moğollar tarafından işgale uğradı. Cengiz Han’ın büyük saldırısı çok kan dökülmesine ve büyük bir yıkım oluşmasına yol açsa da takip eden yıllarda Azerbaycan yavaş yavaş yaralarını sardı ve nihayetinde refah ve barış dönemine girdi. 1258’de Bağdat’ı fetheden Moğol sultanı Hülagü Han dönüştü, sonraları İran’daki İlhanlıların başkenti olan Meraga kentine yerleşmeyi seçti. Bu seçim, yüksek bir kültürel gelişme çağının başlangıcı oldu. Bu dönemde Büyük Vezir Nasîrüddin Tûsî, Moğol hanının desteğiyle kentin meşhur rasathanesini inşa etti. Meraga gibi, Tebriz de güçlü İlhanlıların hükümdarlığı altında oldukça müreffeh bir dönem geçirdi. Bu arada, Hülagü’nün halefi Abaka 1265’te tahta oturduktan sonra bir yenilik getirerek imparatorluğun başkentini Meraga’dan Tebriz’e taşıdı.¹⁵

15. yüzyılda, Timurlenk’in soyundan gelenlerin egemen olduğu dönemde Azerbaycan, genellikle Türkmen Karakoyunlu ve Akkoyunlular tarafından yönetildi. Timurluların başlıca rakibi olan Türkmenler tarafından defalarca işgal edilmesine ve bu işgaller sonucunda büyük tahribata maruz kalmasına rağmen bu dönemler Azerbaycan tarihi için barış ve refah dönemleri olmuştur. Bu özellikle, egemenlik sınırlarını Anadolu’dan Herat’a kadar genişleterek gücünün zirvesine çıkmış Karakoyunluların (1438-1467) Tebriz’i başkent yaptığı dönemler için geçerlidir.¹⁶ Aynı süreçte Türkçenin Oğuz grubunun yerel bir formu

13 Frye, R. N. (ed.), *The Cambridge History of Iran*, cilt 4, Cambridge, Cambridge University Press, 1975, s. 238.

14 Boyle, J. A. (ed.), *The Cambridge History of Iran*, cilt 5, Cambridge, Cambridge University Press, 1968, s. 44.

15 *ibid.*, s. 349-56.

16 Jackson, P. (ed.), *The Cambridge History of Iran*, cilt 6, Cambridge, Cambridge University Press, 1986, s. 162.

olan Azerbaycanca o kadar yaygınlaştı ki 16. yüzyılın başlarında Şah İsmail, Safevi hanedanını egemen kıldığında bölgede eski Azericenin izine artık nadiren rastlanılabiliyordu. Sonrasında da Azerbaycanca “Azerbaycan halkının ortak dili” haline geldi.¹⁷

16. ve 17. yüzyıllar boyunca, bölgenin siyasi tarihi iki büyük imparatorluğun rekabeti ve bazen de doğrudan askeri çatışmalarıyla belirlenmiştir: Anadolu’da Osmanlılar ve İran’da Safeviler. Safeviler geleneksel olarak Sünnilerin ikamet ettiği bir coğrafi alanda, Şii İslam üzerine katı bir vurgu yaparak ve dini yaptırımlar uygulayarak egemenliklerini Sünni Osmanlı tehdidine karşı sağlama almaya çalışıyorlardı. 16. yüzyıl tarihçisi Hasan Bey Rumlu’ya göre, Safevi devletinin kurucusu Şah İsmail, Tebriz’e yerleştikten sonra eldeki tüm teolojik Şii çalışmaların derlenip toplanması için bir ferman yayınladı. Ancak Tebriz gibi büyük bir şehirde bile bu içerikte sadece bir kitap bulunabildi.¹⁸ Bu anekdot o dönemde bölgede resmi Şii öğrenimin olmadığına işaret etmektedir.

Safevi devletinin iki yüzyılı aşkın hükümranlılığı boyunca Azerbaycan birkaç kere Osmanlı ordusu tarafından tahrip edildi. Şüphesiz bu askeri merhaleler arasında en kötüsü Osmanlı Sultanı IV. Murad güçlerinin 1635 yılında Tebriz’i işgal ederek şehri viraneye çevirmesiydi. 18. yüzyılın ilk yarısı boyunca Osmanlıların Azerbaycan’a yönelik seferleri devam etmiştir. Safevi döneminin sonlarında İran’daki siyasi kargaşadan yararlanan ve askeri eylemlerini Safevilerin “sapkınlığı” ile mücadele etme temelinde meşrulaştıran Osmanlılar, Azerbaycan ve Erdelan’ı (Kürdistan) bir daha işgal ettiler. Ancak daha sonra, 18. yüzyılın ortalarında, Sünni bir komutan olan Nadir Şah Afşar İran’da gücü ele aldığı anda Osmanlılar gönülsüzce eyaletten çekilmek zorunda kaldılar.¹⁹

Osmanlıların Azerbaycan’a askeri olarak iyice sokulma yönündeki oturmuş politikası, yüzyıllar boyunca yoğunluğunu artıran mezhepsel gerilimle birlikte, Azerbaycanlıların modern Türkiye Cumhuri-

17 Kesrevî, A., *op. cit.*, s. 25.

18 Rumlu, Hasan Bey, *Ahsenü't-Tevarih*, Nevayî, A. (ed.), Tahran, Babek, 1978, s. 87.

19 Avery, P., Hambly, G., Melville, C. (ed.), *The Cambridge History of Iran*, cilt 7, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, s. 45.

yeti'ne karşı hasmane tutumlarını açıklamanın uzun geçmişini teşkil eder. Diğer taraftan, bu kesintisiz Osmanlı tehdidine rağmen, ki bu çoğunlukla eyalette istikrarsızlığa neden olmuştur, İran'ın merkezi ile Trabzon arasındaki önemli ticaret ve ulaşım hattı üzerindeki stratejik konumundan dolayı Azerbaycan'ın ekonomik olarak geliştiği çok sayıda barış ve huzur döneminin yaşandığını da belirtmek gerekir.

19. yüzyıla gelindiğinde ise Azerbaycan tarihi, ağırlıklı olarak İran siyaset sahnesine yeni giren bir imparatorluğun etkisi altında kalmıştır. Zira bu yüzyıldan itibaren Rusya İmparatorluğu ile sınırı olan Azerbaycan gitgide Rusya'nın ağır diplomatik, ekonomik ve askeri baskısı altına girmiştir. 1813 ve 1828'deki aşağılayıcı askeri yenilgilerden sonra, İran'ın Rusya ile olan sınırı Gülistan ve Türkmençay anlaşmalarıyla belirlenmiştir. İran rızası hilafına Doğu Kafkasya eyaletlerini sonsuza dek terk etmek zorunda kalmıştır. Üstelik anlaşma maddeleriyle Rusya, İran genelinde ticari ve mali ayrıcalıklar da edinmiştir.

Sonuçta, Rusya'nın İran'ın diğer bölgelerine ekonomik nüfuzunun geçiş yolu üzerinde olan Azerbaycan, merkezi bir önem kazanmıştır. Azerbaycan merkezli Kaçar İmparatorluğu'nda (1790-1925), İran'ın esas ticaret merkezlerinden biri olan Tebriz, veliaht ve onun saray çevresinin ikametgâhı olduğu için ülkenin siyasi açıdan ikinci önemli kenti olmayı sürdürmüştür. Bu dönemde Tebriz dış dünyaya ve yeni düşüncelere İran'ın diğer şehirlerine oranla çok daha fazla açık oluşuyla öne çıkıyordu. Bu durum göz önüne alındığında Tebriz'in neden yenilikçi siyasi düşünceleri besleyen en önemli merkez haline geldiği ve dolayısıyla Azerbaycanlıların 20. yüzyılın başındaki Meşrutiyet hareketinde nasıl öncü bir rol üstlenebildikleri daha kolay anlaşılabilir.

Azerbaycanlılar: Millet mi Etnik Grup mu?

Azerbaycanlıların bir ulus veya bir etnik grup olarak görülmesi, bu sosyo-politik terimlerin taşıdığı anlamların birilerinin işine yaradığını gösterir. Bu çalışmanın hedefi açısından, Azerbaycanlıların, “kavim” (etnik grup) olmaktan ziyade bir “millet” oldukları fikrinin, çok azı siyasi görüş sahibi olan Azerbaycan toplumu nezdinde nasıl zemin kazandığı -ki bunun Azerbaycan'da özerklik hareketi için önemli sonuçları olmuştur- esas mesele olacaktır.

20. yüzyılın başında iki büyük imparatorluğun, Çarlık Rusyası ve Osmanlı'nın çöküşünün, genel anlamda ulusların kendi kaderini belirleme hakkına sahip olduğu yönündeki düşüncenin yükselişine katkısı olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde kavram, yeni ulus devletlerin ortaya çıkması ve kolonilerin hızla çözülmesiyle daha da büyük bir siyasi önem kazanmıştır. Sıradan insanların bu düşüncelerin referans verdiği siyasi düşüncelere nispeten daha fazla ve hızlı biçimde ilgi duyması, bir ulusu oluşturan şeyin ve kendi kaderini belirleme hakkının temelini ne olduğu sorusunun önemini daha da artırmıştır. Bir grup insan, sırf kendini ulus olarak adlandırmakla kendi kaderini belirleme hakkından yararlanmayı ve ardından da bir devlet kurmayı bekleyebilir mi? Cevap hayır ise, o zaman farklı ve bağımsız bir ulus olmayı meşrulaştıran gerekli kriterler nelerdir? Ve bir ulus ile etnik grup arasında temelde bir fark varsa, o fark nedir ve neyi kapsar?

Altta bölümlerde, İranlıların modern dünyaya ayak basarken tanıttıkları yukarıda sözü geçen yeni siyasi düşünceleri biçimlendiren ve büyük önem arz eden bu sorulara kısmen de olsa cevap bulunmaya çalışılmıştır. İran ve Osmanlı örnekleri iki farklı ulusal bağlam olarak benzerlikleri ve farklılıkları dikkate alınarak değerlendirilip karşılaştırılacaktır. Bu iki imparatorlukta da 19. yüzyılının sonları ve 20. yüzyılın başlarında diğer siyasi gelişmelerle birlikte etnisite, millet ve vatandaşlık gibi anahtar siyasi kavramlar önemli değişim ve dönüşümler geçirmiştir.

Milliyete Karşı Etnisite

Bu soruya açık, kesin ve kuru bir bilimsel yanıtın bulunabileceğine dair iyimser beklentinin önüne geçmek için Seton-Watson'un açıklamasını hatırlayalım:

Millletin “bilimsel tanımlamasının” yapılamayacağı sonucuna vardım; ne var ki bu, var olmuş ve var olmaya devam eden bir olgudur.”²⁰

20 Seton-Watson, H., *Nation and State, An Enquiry into the Origin of Nations and the Politics of Nationalism*, Boulder, Westview Press, 1977, s. 5.

Belki “Millet nedir?” sorusuna ilişkin kolay ve idare edilebilir yanıt şu olabilir:

İki insan ancak ve ancak aynı kültürü paylaşıyorlarsa aynı ulustan sayılırlar ki burada kültür bir düşünceler, işaretler ve çağrışımlar, davranış ve iletişim biçimleri sistemi anlamına gelmektedir.

Bu tanımlama ilk bakışta yeterli gelebilir ancak insanları bir ulus çerçevesinde bir araya getiren “ortak soy” ve “akrabalığı” önemsemeyen bir tanımlamadır. *Nation* (millet) sözcüğünün etimolojisi -Latince *nascere* (doğmak)- aslında millet kavramında bir kan bağı mefhumunun olduğunu düşündürür.

Modern anlamıyla millet sözcüğü, Avrupa’nın devrim ve aydınlanma çağında doğdu. Sözcüğün kendisine 13. yüzyıl İngiliz edebiyatında rastlansa da bu çağdaki doğuşu ile “esasta kan bağılılığı olan grupları çağrıştıran”²¹ ve kanın dışında belirli bir grubu veya halkı birbirine bağlayabilen başka bağları içermeyen bir anlamı haiz oldu. Böylece, yeni millet kavramının yerine getirmesi gereken birinci görev, kabul edilen eski merkezi, sabit soydan gelen geleneği yıkmak ve “kutsal yasalara dayanan hükümdarlık hiyerarşisinin meşruiyetini ortadan kaldırmak” idi.²² Yeni millet kavramının kendisi için iddia ettiği egemenlik ve meşruiyet, kuşkusuz Avrupa’nın 17. ve 18. yüzyıllarındaki sosyo-politik ortamla ilişkilidir.

17. yüzyılın başlarına kadar, nüfusun etno-millî dokusuna bakmayarak, millet genelde ülke sakinlerini betimlemek için kullanılıyordu. Dolayısıyla, halk veya vatandaşlık gibi daha az spesifik olan insan sınıflandırmalarının yerine kullanılmıştır.²³

Avrupa’nın her yerinde “millet” sözcüğünün sabit anlamı olmadığını belirtmek önemlidir. Örneğin “milliyet” İngilizce ve Fransızca-da vatandaşlık anlamına geliyordu. Almancada ise *nationalität* kişinin

21 Connor, W., “A Nation is a Nation, is a State, is an Ethnic Group”, *Ethnic and Racial Studies*, cilt 1, sayı 4, s. 381.

22 Anderson, B., *Imagined Communities, Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, 3. baskı, Londra, Verso, s. 16.

23 Connor, W., “A Nation is a Nation, is a State, is an Ethnic Group...”, *op. cit.*

etnik kimliğini belirler, vatandaşlık anlamında milliyetin karşılığı ise *staatsangehörigkeit* (tam anlamıyla “bir devlete ait olmak”) sözcüğüdür. Etnik grup anlamında olan *nationalität*’in Almanca kullanılış şekli, özellikle Avusturya-Macaristan İmparatorluğu veya etnik çeşitliliğin istisna olmaktan ziyade bir norm olduğu Rusya ve İspanya imparatorlukları için uygundur.

1917’de Bolşevikler Rusya İmparatorluğu tarafından yönetilen geniş bir alanın kontrolünü devraldıktan sonra karşılaştıkları esas sorunlardan biri, bu geniş topraklarda yaşayan milliyetleri nasıl bir arada tutacaklarıydı. Bu sorunla baş edebilmek amacıyla ilk dönem Bolşevikler millet kavramına “derli toplu” bir tanım getirmek için girişimde bulundular. Stalin’in tanımlaması özellikle Üçüncü Dünya’daki komünist kuramcılar tarafından yıllarca benimsenmiştir. Stalin’e göre millet: “Ortak kültürle ifade edilen ortak dil, toprak, ekonomik hayat ve ruhsal yapı temelinde oluşmuş istikrarlı, tarihsel olarak evrilmiş insan topluluğudur.”²⁴ Stalin’in tanımlamasında eksik olan şey, bu kriterlerin bazılarına sahip olan -şartlar gereği hepsine sahip olamayan- insanların bir millet olarak adlandırılma ve algılanma arzusudur. Zaman zaman gizlense de bu arzu Benedict Anderson tarafından önerilen millet tanımlamasında büyük bir önem kazanıyor:

Millet, muhayyel bir siyasal topluluktur; içkin olarak sınırlıyken de egemenken de muhayyeldir.²⁵

Anderson hayali topluluktan ne kastettiğini izah etmek için şöyle devam eder:

Hayalidir çünkü en küçük bir milletin üyeleri dahi birçok üeyi tanımaz, görmez veya onlardan haberdar olmaz ama her bir üyenin zihninde cemaat imajı yaşar.²⁶

24 Stalin, J., *Marxism and the National Question*, New York, International Publishers, 1935, alıntılan Connor, W., *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy*, New Jersey, Princeton University Press, 1984, s. 121.

25 Anderson, B., *op. cit.*, s. 15.

26 *ibid.*

“Millet” kavramıyla birlikte, genellikle bölgesel sorunların araştırılması sırasında özel tanım arz eden bir diğer sözcük “etnik” sıfatı ve ona bağlı “etnisite” ismidir. Bu sözcükler yaygın olarak “milli” ve “milliyet” kavramlarıyla değişebilir bir şekilde kullanılırken, etnik grupta “mille” sözcüğünün muadili olarak kullanılır. “Etnik” sözcüğü ve türevlerinin müphem kullanımı, bölgesel bir kimlik hakkında sadece basitleştirici bir yaklaşımın sonucu olmadığı zaman genelde belirli politik çağrışımlar taşımaktadır.

Bir aşiret toplumunda birisi belirli bir aşirete ait olabilir ama aynı zamanda, “ortak kader” ile bağlandığı daha geniş bir insan grubunun da üyesi olabilir. Aşiretin başka üyeleriyle dil, lehçe veya gelenekle bağlı olma gerçeği başka komşu kabilelerle birleşmek için bir temele sahip olmayı reddetmez. Biz bir etnik grubun kendini etrafındaki bir diğer etnik gruptan ayırt ettiği belli bir düşünceye, duyguya ve yaşamsal aktivitelere mensubiyetini temel olarak ele alırız. Bu anlamda, grup kimliği “grubun tanımlandığı imajdır ve onun kanalıyla grup tanınabilir çünkü kendini bir sonraki kuşaklarda diğerlerinden özellikle komşu gruplardan ayırmış olarak yeniden üretebilir.”²⁷

Söylediklerimizi toparlarsak, bir tarafta millet ve milliyet diğer tarafta da etnik grup ve etnisite arasındaki farkın tanımlanması millet ve milliyetin spesifik olarak toprak sınırlarına işaret ettiğini, etnik grup ve etnisitenin ise toprak ayrımları gerekmezken kültürel faktörlere dayalı olduğu sonucunun çıkarılması için yararlı olabilir. Etnisite aslında, etnik kimliğin algılanışyken etnik kimlik, insan gruplarının kendilerini diğer gruplardan farklılaştırmak için yararlandığı kültürün herhangi bir boyutuna, örneğin dil ve din üzerine kurulabilir. Bunu yaparken de bir siyasal sistemin içinde veya ötesinde bir tür tanınma talep eder. Bu iddia içinde gizli olan hareketlilik, çok geçmeden grup dayanışması bilincine evrilerek bazı grup haklarını da içeren bir dizi siyasi talebin ileri sürülmesine yönelir. Bu mobilize etnik grup, kendine ait tanımlanmış siyasi sınırlar dahilinde tam egemenlikle bir ülke kurmayı başardığı zaman “millet” olur.

27 Andrews, P., *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, Wiesbaden, Ludwig Reischer't Verlag, 1989, ss. 17-18.

Türkler, Millet mi yoksa Ümmet mi?

19. yüzyılın ortalarında, Trieste'den Avusturya'ya giriş yapmak isteyen bir İstanbullu Ermeni, sivil bir memur tarafından durdurularak kendisine hangi milliyete tabi olduğu soruldu. "Onun hızlıca ve safça verdiği karşılık, "Katolik" idi. Görevlinin bu yeni milliyet cevabı ile kafası biraz karıştı, ona buradaki herkesin Katolik olduğunu hatırlattı ve ekledi: "ama kendilerini Avusturyalı veya İtalyan olarak biliyorlar. Şimdi senin milliyetin nedir?" Bunun üzerine bizim değerli dostumuz gözü kara bir şekilde Katolik olduğunu bir daha tekrar etti. Katolik dışında başka bir şey yoktu, sadece bir Katolik'ti. Şimdi onların Fransa Büyükelçisi'nin müdahalesiyle kendi patrikleri vardı ve bir millet olarak tanınmışlardı."²⁸ Bizim dönme Ermeni dostumuz, kendini sözde Katolik milletin bir üyesi gibi beyan ederken, *nation* kelimesini basit bir şekilde millet olarak anlıyordu. Muhtemelen, Avrupalıların 19. yüzyıldaki millet terimi yorumundan habersiz idi. Onun için bir *nation*/millet üyesi belirli bir din veya inancın takipçisi olan kişiydi.

19. yüzyılda Safi Alişah'ın poetik çalışması *Zübdet-ül Esrâr*'daki şu satırlar, millet sözcüğünün dini açıdan önemini ortaya koyar:

Ah Hristiyanlar! Değil mi ki siz İsa milletindensiniz, sizin İslam milletiyle bir bağlantınız yoktur.²⁹

Avusturyalı memur, şaşkın Ermeni'ye hangi millete ait olduğunu sormak yerine nerenin tebaası olduğunu sorsaydı bu kafa karışıklığından muhtemelen kurtulmuş olurdu. Tebaa olarak çevrilebilen *raiyyet*/*reaya* sözcüğü, yaygın bir şekilde Osmanlı kontrolündeki topraklar dahilinde yaşayan halk tarafından benimsenmiştir. Dilleri ve dinleri ne olursa olsun ister Müslüman ister gayrimüslim, kendi payına düşen vergi gibi yükümlülüklerini yerine getirdiği sürece herkes kendini reaya olarak görüyordu.

28 Oscanyan, C., *The Sultan and His People*, cilt 2, New York, Derby & Jackson, 1857, s. 409, alıntıl原因 Davidson, R., "Nationalism as an Ottoman Prehlem and the Ottoman Response", Haddad, W. W. ve Coshenwald. W. (ed.), *Nationalism in a Non-Nation State*, Columbus, Ohio State University Press, 1977, s. 34.

29 Safi Alişah, *Zübdet-ül Esrâr*, Tahran, Safi Alişah, 1962, s. 363.

Osmanlı İmparatorluğu'nda millet ve reaya dışında, Müslüman topluluğun üyelerini belirtmek için yaygın olarak kullanılan üçüncü bir terim daha vardı. Her bir Müslüman Türk, Kürt, Arap veya Balkan yarımadasından olmasına bakılmaksızın, ümmetin bir üyesi olarak görülüyordu. *Ümmet* Arapça "İslami topluluk" anlamındaki *umme* kelimesinin Türkçeleşmiş haliydi. *Ümmet* sadece Sünni Müslümanları değil, Osmanlı yönetiminde yaşadıkları eziyetlere rağmen Şii'leri de kapsayan bir terimdi.

Niyazi Berkes'e göre "millet terimini *nation* anlamında ilk defa kullanılan" modern ve reformist Türk yazar İbrahim Şinasi idi (1824-71).³⁰

1860'ta yayınlanan *Tercüman-ı Ahvâl*'in ilk önemli makalesinde Şinasi, baba yurdunun (vatan) çıkarlarını tartışmaya açar ve imparatorluğun gayrimüslim tebaasının kendilerine ait gazetelerinin olduğunu, ancak şimdiye dek "egemen millet'in" hiçbir üyesi yayınlama niyetinde olmadığını için herhangi bir "gerçek Osmanlı" gazetesinin bulunmadığını belirtir.³¹

Osmanlı yönetimi açıkça millet teriminin yeni kullanılışını elverişli bularak kullanmaya başlamıştı. Öyle ki bu tutum sürgündeki bir diğer Osmanlı aydın grubunun, yani Jön Türklerin tepkisine yol açtı. *Ümmet*i tercih eden vatansever yazar Namık Kemal 1868'de Saray'ı, millet ifadesini *nation* anlamında kullandığı için eleştirdi. O, adı geçen terimi sadece dini bir topluluk için kullanmaktaydı.³²

Namık Kemal'in takipçileri için yeni kavramın teşkil ettiği sorun, bu kavramın 19. yüzyıl Avrupası'nda tek millet temelinde toprağa dayalı ulus devlet düşüncesinden neşet etmesiydi. Diğer taraftan, *ümme*t *terimi* eski anlamında kullanıldığı zaman sadece Müslümanları kapsamış oluyordu ve Jön Türkler, bir din olarak İslamiyet'in Karadeniz'deki bir balıkçıyla Şam'ın taşrasında yaşayan bir köylüyü bir millet çerçevesinde birleştirmek için yeterli olmadığını farkındaydı. Böylesi farklı unsurlardan beklenebilecek azami şey vatandaş olarak birleşmeleri idi. Ancak kültürel çeşitlilik sorununun ötesinde, vatandaşlığı kapsamak

30 Berkes, N., *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal, McGill University Press, 1964, s. 197.

31 Lewis, B., *The Emergence of Modern Turkey*, Londra, Oxford University Press, 1962.

32 Davidson, R., *op. cit.*, s. 33.

için *ümme*tin kullanılması

Ne yazık ki “eski iyi değerlere” geri dönüş yolu da kapalıydı. *Reaya* terimini kullanmak da mümkün değildi, çünkü yukarıda da belirtildiği üzere, *reaya* özellikle vergi ödeyen kişileri kapsıyordu, oysaki yöneten sınıf ve askeriye (ordu) geleneksel olarak vergiden muaf tutulduğu için bu kapsama dahil değildi. İlkesel olarak, 19. yüzyıl sonu millet ve milliyet, vatandaş ve vatandaşlık kavramları cinsiyet, sınıf ve din gözetmeksizin her bir bireye uygulanabilme niteliğini haizdi.

Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküşü ve yeni Türkiye Cumhuriyeti’nin doğuşu bu sorunların birçoğunu çözdü. Egemen grubun -Türkler- önünde engel oluşturan mania ve bariyerlerin tamamı kaldırılmıştı. Türkiye Cumhuriyeti, 1919-1920 tarihli Misak-ı Milli’de belirtilen düşünceler üzerine kurulmuştu. Anadolu “sakinlerinin büyük çoğunluğunu Osmanlı Müslümanlarının oluşturduğu ve dinde, ırkta ve hedeflerde birleşen” bir ülke olarak tanımlandı. Çok uzun sürmeden Anadolu, Türkiye oldu, Türkler olarak bilinen bir ulusun vatanı olarak görülen yeni bir bölgesel devlet; tek ülke, tek millet.

İranlılar, Ümmet mi, Millet mi yoksa Ahali mi?

İranlılar, Osmanlıların baş etmek zorunda kaldığı gibi etnik çeşitliliği çok olan bir nüfusa sahip değillerdi ve bu yüzden yukarıda zikredilen terimleri büyük esneklikle kullanabildiler. Etnik mülahazalarla ilgili önemli bir fark, 19. yüzyıl boyunca İran’da Hristiyan nüfusun Osmanlı’dakine kıyasla nispeten az olmasıydı. III. Napolyon, Nasîred-din Şah’a yazdığı mektupta İran ile Osmanlı’yı karşılaştırırken malumu ilam ediyordu:

Zatıdevletlerinin, Sultan’ın durumuna göre avantajı, Sultan’ın Müslüman azınlık ve Hristiyan çoğunlukla uğraşmak durumunda olmasıdır.³³

33 “Napoleon a Nasser-ed-din Schah, Palais de Tuilerie, 12 Avril 1858”, Natık, H., İran der Râhyâbî-i Ferhengî, 1834-1848, Londra, Payam, 1988, s. 142.

Nasıreddin Şah'ın babası Muhammed Şah, 20 Nisan 1840'ta yayınladığı meşhur bir manifestoda Katoliklere “millet” olarak değil bir “kavim” olarak işaret etmişti. Bu belgede Şah, Katoliklerin Müslümanların sahip olduğu hakların aynısına sahip olacaklarını vadedecek kadar ileri gidiyordu:

Katolik kavmi, kendi dininin yasa ve emirlerine uyarak refah arayışında Zatıdevletlerinin Yüce Sarayı'nın [tüm] hizmetkârlarına bahşettiği hükümlerden yararlanacaktır.³⁴

Yukarıda anlatıldığı gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda, *ümme*t ve *millet* terimleri sırasıyla Müslümanları ve Hristiyanları belirlemek için yaygın bir şekilde kullanılıyordu. Aksine İranlılar, Osmanlı Müslümanlarından *ümme*t olarak değil millet olarak bahsetmeyi tercih etmişlerdir. 1839'da Muhammed Şah'ın ilk Fransa büyükelçisi olarak tayin edilen Mirza Hüseyin Han Acudanbaşı, Fransa'ya Osmanlı İmparatorluğu üzerinden giderken, “*millet-i Osmaniye'den*” İslam ilkelerine riayet ettikleri için övgüyle söz etmiş ve şöyle demiştir:

Doğruyu söylemek gerekirse, *millet-i Osmaniye* her betimlemenin ötesinde bir bağlılıkla İslamiyet'in beş şartını yerine getirmekte büyük çaba gösteriyor.³⁵

Acudanbaşı, Fransa'ya vardıktan sonra ise Fransa milleti ile kral arasındaki istikrarlı olmayan ilişkiden dolayı mutsuzluğunu şöyle beyan eder:

Fransa milletinden bir grubunun niyeti, egemenlik ilkesini mutlak şekilde lağvettikleri için yönetme hakkını halk kitlelerine ve milletin temsilcilerine vermektir.³⁶

Gördüğümüz gibi, Hüseyin Han Acudanbaşı, Fransa'yı da Osmanlı Müslümanlarını da bir basbayağı “millet” olarak değerlendirir. Acudanbaşı'nın Osmanlı Müslümanları için millet terimini kullandığında, Osmanlıların *ümme*t ile *millet* terimlerini kullanırken korumaya çalış-

34 Natık, H. *op. cit.*, s. 257.

35 Müşiri, M., Şerh-i Me'muriyet-i Acudanbaşı, Tahran, Aşrefi, 1977, s. 226.

36 *ibid.*, s. 342.

tıkları önemli ayrımı dikkate almadığı açıktır. Hüseyin Han “millet-i Osmaniye”yi Osmanlı ulusu anlamında kullanır.

Yarım yüzyıldan az bir süre sonra Yusuf Han Müsteşarü'd-Devle, *Risale-i Mevsum be Yek Kelime* (“Tek Söz” İsimli Risale) adlı siyaset üzerine ünlü eserinde, “millet, ümmet ve ahali” terimlerini çok sık ve serbest bir şekilde kullanır. 19. yüzyılın öne çıkan aydın reformistlerinden olan Müsteşarü'd-Devle, bu risaleyi 1870’te Paris’te İran devletinin maslahatgüzarı olduğu sırada yazmıştır.³⁷ Babası Tebrizli bir tacir olan Azerbaycanlı Müsteşarü'd-Devle, “devletin otoritesinin kaynağı milletin iradesidir” düşüncesini ilk defa savunan ve geliştiren kişiydi.³⁸ Nitekim *Yek Kelime*’de devlet ile millet arasındaki ilişkinin tüm boyutlarını tanımlayacak ve kontrol edecek, milletin onayını almış bir “yazılı kanunun” önemine vurgu yapar.³⁹ Aynı eserde ayrıca “ahali” (halk, halklar) terimini milletin eşanlamlısı gibi kullanır:

“Ahalinin hükümet icraatlarının meşruiyetine ilişkin büyük otoritesi vardır.”⁴⁰

Onun “ahali” ve “millet” tanımı her bir İran vatandaşını, din, ırk, dil veya sınıf statüsüne bakılmaksızın (“ahali-i İran” veya “millet-i İran”) kapsayacak şekildedir. “Kral ve dilenci, *raiyyet* ve asker” hepsi ahali ve milletin üyeleridir.⁴¹ Açık biçimde görüldüğü üzere Müsteşarü'd-Devle, *raiyyet* terimini çağdaş Osmanlı metinlerinde olduğu gibi kullanır; yani İran’da “*leşkeri*” ve Osmanlıda “askeri” gruplarından farklı olarak tüm vergi ödeyenler *raiyyet* olarak görülür.

Diğer taraftan, Müsteşarü'd-Devle “*ümmet*” terimini Osmanlı çevrelerinde yaygın olan anlamından tamamen farklı şekilde kullanır. Osmanlılar ümmet terimini Osmanlı İmparatorluğu’nda ikamet eden

37 Âdemiyet, F., *Fikr-i Âzâdi ve Mukaddime-i Nehzet-i Meşrutiyet*, Tahran, Sohen, 1961, s. 186.

38 İbid.

39 Müsteşarü'd-Devle, Y., *Risale-i Mevsum be Yek Kelime*, Paris, yayınevi belirtilmemiş, tarihsiz, s. 14.

40 *ibid.*, s. 39.

41 *ibid.*, s. 8.

tüm Müslümanlara işaret etmek için kullanırken, İranlılar *ümme*t *terimini* *millet* ile aynı anlamda kullanmışlardır:

Fransa ahalisi ve başka uygar devletler, kendi temsilcileri aracılığıyla, çoğu durumda şikayet konusu olabilecek doğru ve yanlış... meseleleri ve politikaları tartışıp müzakere ettiklerinde, milletin temsilcilerin şûrası tüm görüşleri inceledikten sonra, devlet ve ümme nezdinde nasıl bir kafa karışıklığı ve kargaşaya kalabilir? Yasamanın yanında, Frenk Diyarı'nda (*Frengistan*) yönetimle ilgili birçok konu milletin ve devletin rızasıyla uygulanır.⁴²

İşin ilginç yanı, Müsteşarü'd-Devle'nin gözünde Fransızlar da bir *ümme* *ya da bir millet* olarak betimlenebilirdi. Ona göre bu terimler aynı anlamı taşıyordu ve yekdiğerinin yerine kullanılabilirdi. Müsteşarü'd-Devle 1888'de Veliaht Muzaffereddin'e yazdığı mektupta, devletin kötü yönetimini eleştirerek şu görüşü savunuyordu:

İran'da yaşayan tüm *tavayif-akvam* (kabile-etnik gruplar) anavatanın iyi ve kötü talihinde ortak oldukları için memleketin tüm ahalisine (*küllîye-i ahali-i memleket*) yasa nezdinde eşit haklar verilmelidir.⁴³

Bu pasajdan da açıkça anlaşıldığı üzere Müsteşarü'd-Devle, “millet-i İran” ya da “ahali-i İran”ı, İran topraklarında yaşayan tüm farklı *tavayif* veya *akvam* (sırasıyla taifa ve kavim kelimelerinin çoğul halleri) ihtiva eder şekilde algılamaktaydı. Diğer reformcu aydınların birçoğu gibi, Müsteşarü'd-Devle de kendi düşünce ve görüşleri için yüksek bir bedel ödemiş ve Kazvin Hapishanesi'nde, *Yek Kelime* kitabı şiddetli biçimde kafasına vurularak işkence görmüş ve bunun sonucunda da kör olmuştur. Bu olaydan kısa bir süre sonra, 1895'te yaşamını yitirmişti.⁴⁴

Müsteşarü'd-Devle ve benzeri diğer fikir adamlarının düşünceleri 1905-1909 Meşrutiyet Devrimi'nin yolunu açtı. 1906'da yayınlanan Meşrutiyet Anayasası'nın 2. maddesi, Meclisi “İran memleketinin tüm

42 *ibid.*, s. 12.

43 “Müsteşarü'd-Devle'den Taç Vârisi Prens Muzaffereddin'e”, Nazım ül-İslam Kırmanî, *Tarih-i Bidâri-i İraniyan*, yeni basım, Tahran, Agah ve Novin, 1983, s. 176-7.

44 Âdemîyet, F., *op. cit.*, s. 197.

ahalisinin temsilcisi” olarak tanımlıyordu. Anayasa’nın 11. maddesi ise parlamentonun her bir üyesini monarşinin ilkelerini savunmak, milletin hukukunu korumak ve ayrıca “İran devlet ve milletinin çıkarları ve menfaatleri doğrultusunda” hareket edeceği üzerine yemin etmekle yükümlü tutuyordu.⁴⁵

1906 Anayasası’nda da bir yıl sonra ona ilave edilen ek maddelerde de kavim veya akvama hiçbir atıfta bulunulmamış ve tüm İranlılar “millet-i veya ahali-i İran” olarak anılmıştır. Bu terimler hiçbir şekilde Anayasa’daki kullanımlarıyla sınırlı değildir. Birinci Meclisin başkanı Sanıu’d-Devle, 1907’de yayınladığı bir kitapçıkta, kendi reform programını şu uyarılarla açıklamıştı:

Bugünden bilitibar, devlet erkânı veya milletin fertleri, *müşahhas hedeflerine erişmezlerse çok geçmeden taşacak sel ve kopacak fırtına bizim kavmiyetimizin kökünü kazıyacaktır.*⁴⁶

Burada Sanıu’d-Devle, ulusu ifade etmek için “milliyet” yerine “kavmiyet” kavramını kullanıyor ki bu terim, geçmişte ve hatta günümüzde de Farsça sözlüklerde yer alan standart bir terimdir. Bu anlamı ifade etmek için Osmanlılar uzun zamandan beri kavmiyet yerine milliyeti kullanıyorlardı.⁴⁷ Sanıu’d-Devle’nin kendisine has kullanımı aldığı eğitimle ilişkilendirilebilir. İlkokul sonrasında Arapça eğitim görmüştü⁴⁸ ve muhtemelen Arapça siyasi terminolojiye daha aşinaydı. Modern dönem Arapçasında ulus için *milliyye* değil her zaman *kavmiyye* kullanılmıştır.

İran entelektüellerinin çağdaş Arapçada yaygın olan terim yerine neden Osmanlı kullanımını benimsediklerinin ilginç bir açıklaması için, Meşrutiyet Devrimi’nden birkaç yıl sonra anonim olarak yayınlanan *Hakk-ı Def’-i Şer ve Kiyam ber Zıdd-ı Zulm* (Zararı Defetme ve Tiranlığa Karşı Başkaldırma Hakkı) isimli küçük bir kitaptan alıntı yapabiliriz. Milletin “zorbalığa ve adaletsizliğe (...) karşı koymak” hak-

45 Rahimi, M., *Kanun-ı Esasi-i İran ve Usûl-i Demokrasi*, 3. baskı, Tahran, Emîr-i Kebir, 1978, ss. 213-22.

46 Sanıu’d-Devle, *Râh-ı Necat*, Tahran, Farus, 1907.

47 Kelekar, D., *Turc-Français Dictionnaire*, İstanbul, Mehran Matbaası, 1911, s. 122.

48 Safa’î, İ., *Rehberân-ı Meşrute: Sanıu’d-Devle*, Tahran, yayınevi belirtilmemiş, 1964, s. 5.

kını savunduktan sonra yazar, millet bunu yapmadığı takdirde milliyet ve İranîgerî'den (İranizm) eser kalmayacağı uyarısında bulunuyordu.⁴⁹

Meşrutiyet Devrimi'nden hemen sonraki yıllar, döneme karakterini veren edebi ve siyasi yayınlar üzerinde sınırlamaların olmadığı bir dönem olduğu için genelde demokrasi çağı olarak anılır. Devrimden itibaren millet sözcüğüyle ilgili yeni yan anlamlar ortaya çıkmıştır. Artık, milleti İran'daki ezilen halk kitleleri olarak tekrar tanımlayan kullanımlar ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede üst kesim, köylünün, işçinin ve esnaf kesimin emeğinden geçinenler kişiler olarak algılanmıştır. Bu yeni anlayışa göre, söz konusu küçük seçkinler gurubu çalışmadığı ve rahatını korumak için başkalarının emeğini sömürdüğü için milletin içinde yer alma hakkına sahip değildir. Nitekim 1909'da *Millet Kîst ve Hukukeş Çîst* (Millet Kimdir ve Hakları Nelerdir?) başlıklı şebnamede (gece gizlice dağıtılan bildiriler) yeni tanım aşağıdaki biçimde belirir:⁵⁰

Millet belli bir ülkenin mukimi emekçilerden oluşur. Millet alın teriyle ağır işlerde çalışarak geçimini kazanan ve sonuçta sıkıntı ve acı içinde yaşayan insanlardan oluşur. Bir başka deyişle, millet şehirde birbirinin refahını sağlamak için karşılıklı yardım ve işbirliği içinde olanlardan oluşur. Bir kişi, örneğin, ayakkabıcıdır; demek ki diğerleri ayakkabısız kalmayacaklardır. Bir diğer kişi demircidir ve bu alanda ayakkabıcı ve diğerlerinin ihtiyaçlarını karşılamak için çaba gösterir. Aynı şekilde, bakkal, eczacı, yem satıcısı, terzi, tekstilci ve çiftçi de vardır. Çiftçiden her türlü tüccara kadar halk içindeki bütün bu insanlar milleti oluşturur.

Bildirinin devamında “millet” içinde yer alamayacak toplumsal sınıf ve gruplar dışlanır:

Sadece “beleşçilerin” millete ait olmadıkları dikkate alınmalıdır, çünkü onlar milletin rahatı için çalışmıyorlar ve kendi ihtiyaçlarını temin ediyorlar. Bu insanlar, yıl boyu evde veya güzel manzaraları olan hoş yerlerde rahat hayat yaşıyor ve

49 İsimsiz, *Hakk-ı Def'-i Şer ve Kıyam ber Zidd-i Zulüm*, yayınevi belirtilmemiş, tarihsiz, s.17.

50 “Millet Kîst ve Hukukeş Çîst?”, 30 Mart 1909'da yayınlanan bir korsan bildiriden, Şerif Kâşânî'nin anılarında yeniden yayınlanmıştır, Şerif Kâşânî, M. M., *Vakiât-ı İttifâkıyye der Rûzgâr*, cilt 1, Tahran, Neşr-i Tarih-i İran 1983, s. 314.

zamanlarını rahat içinde geçiriyorlar. Onlar halkın işine bir nebze katkı sunmuyorlar. Tersine, onlar sadece diğerlerinin çalışmasını, kendi ihtiyaç ve zevklerinin diğerlerinin emeğinin meyveleriyle karşılanmasını bekliyorlar. Bu nedenle bu beleşçi ve tembeller grubuna “millet” denemez.

Bu millet tanımını açıkça programında benimseyen yeni politik gruplardan biri, İran Sosyal Devrimcileri veya onların kendi tercih ettiği isimle “İctimaiyun İnkılabıyun” idi. Adı geçen grubun nişanı, “*Cemiyet-i Sosyal Revolusiyoner-i İran*” (İran Sosyal Devrimciler Topluluğu), (*Ahrar-Hüvel-Kâdir*)⁵¹ yazısını taşıyordu. İran Sosyal Devrimciler Topluluğu resmi programında, “içerideki ve dışarıdaki kurtların zalim pençesine yakalanan İran’ın ezilmiş milleti” hakkında duygudaşlık ve endişesini ortaya koyduktan sonra, “çiftçi, esnaf, tüccar, zanaatkâr, askerler” ve öğrencilere güçlerini milli ve egemen bir devlet oluşturmak için birleştirmeleri yönünde çağrı yapmıştır.⁵² Bu cemiyetin, Farsçanın “ülkenin yegane resmi dili” olarak kullanılmasını savunan ve onun sadece parlamentoda değil eyalet konseylerinde de kullanılmasında ısrar eden ilk siyasi gruptur.⁵³

Yukarıda sözü edilen dönem boyunca, “millet, ümmet, kavim ve ahali” gibi terimlerin tanımlanması konusunda ciddi endişe duyanların küçük bir grup İran entelektüelden ibaret olduğu unutulmamalıdır. Benzer şekilde, “Türk, Azeri ya da Azerbaycanlı” gibi kavramların anlamlarındaki değişimler yahut yeni tanımlamaları çok daha az sayıda entelektüelin dikkatini çekmiştir. Bu entelektüel meşgalelerin önemi, İran’da tarihsel olarak sürekli ve güçlü bir merkezi bir devletin veya bu konular üzerinde güçlü bir kamuoyunun olmadığı dikkate alındığında daha iyi anlaşılacaktır. Bu nedenle, bu bölümde işaret edilen terimlerin yeni anlamları dönemin birçok siyasi düşünürü tarafından potansiyel olarak tehlikeli ve ayrıştırıcı şeyler olarak görülmüştür.

51 “Ahrar” “Özgürler” demektir, “Hüvel’l-Kâdir” ise “Kudret O’na (Allah’a) Aittir” anlamına gelir. ç. n

52 *Meramnâme-i Cemiyet-i Sosyal-Revolusiyoner-i İran*, Tahran, Matbaa-i Devleti, tarihsiz, s. 4.

53 *ibid.*

Azerbaycanlılar: Kafkasya’da Millet, İran’da Etnik Grup

Rusya İmparatorluğu’nun çöküşü Güney Kafkasya’da bağımsız bir cumhuriyetin zuhuruna zemin hazırladı. Kasım 1917’de Tiflis’te bir Güney Kafkasya Komisaryası kuruldu. Bu yapının, Güney Kafkasya Devrimci Demokrasisi adına yayınladığı ilk resmi beyanname Rusya Devrimi’nin ilan ettiği “ulusların kendi kaderini belirleme hakkı” ilkesinin hayata geçirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Beş ay sonra, 22 Nisan 1918’de Gürcistan Menşevikleri, Ermeni Taşnakları ve Müslüman Müsavatçıları kısmen ortak bir çabayla, Güney Kafkasya Federatif Cumhuriyeti’nin kurulduğunu duyurmuşlardır.⁵⁴

Ancak Güney Kafkasya birliğinin bu tezahürü kısa ömürlü oldu. 26 Mayıs 1918’de, Osmanlı İmparatorluğu ile bir barış anlaşmasına varmak için düzenlenen konferansın son oturumunda “Güney Kafkasya Federatif Cumhuriyeti’nin üç üyesinin aralarındaki gizli anlaşmazlıklar su yüzüne çıktı ve işbirliği çok geçmeden sona erdi.”⁵⁵ Aynı günde, Güney Kafkasya Meclisi kısa ömürlü Federatif Cumhuriyeti’i feshetmek için toplandı. Hemen ardından, Gürcistan Milli Şûrası, Gürcistan Cumhuriyeti’nin bağımsızlığını duyurdu ve iki gün içinde, Ermeniler de yeni duruma ayak uydurup kendi bağımsız cumhuriyetlerini ilan ettiler.

Bu arada, 27 Mayıs’ta, Müslüman Milli Şûrası Tiflis’te toplanarak “Güney Kafkasya’nın güneyini ve doğusunu kapsayan bir cumhuriyet olarak Azerbaycan’ın bağımsızlığını” ilan etti.⁵⁶ Bir sonraki gün de daha önce Güney Kafkasya Tatarlarının temsilcisi olan ve yeni Azerbaycan’ın yöneticileri olarak görev alan heyet, sonradan adı Kirovabad olarak değiştirilen Gence’yi cumhuriyetin geçici başkenti seçti.⁵⁷

Azerbaycan adının güney ve doğu Güney Kafkasya bölgesi için benimsenmesi çok geçmeden İran ve Azerbaycan’da endişelere sebep oldu. Bu ilk günlerde Güney Kafkasya’daki Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kurucusu olan Muhammed Emin Resulzade, yeni Azerbaycan

54 Hovanissian, R. G., *The Republic of Armenia*, cilt 1, Berkeley, University of California Press, 1971, s. 25-8.

55 Carr, E. H., *The Bolshevik Revolution 1917-1923*, cilt 1, Londra, Macmillan, 1950, s. 342.

56 Hovanissian, R. G., *op. cit.*, s. 31.

57 *ibid.*

topraklarının “Bakü ve Yelizavetpol *guberniyaları*, Tiflis ve Erivan *guberniyalarının* güney kesimleri ve Zakatala kırsalından oluştuğunu” anladı.⁵⁸ Resulzade, cumhuriyetin Bolşevikler tarafından devrilmesinden sonra yurtdışına sığınmak zorunda kaldığı sıralarda yeni cumhuriyet için bu ismin seçilmesinin yanlış olduğunu itiraf etmişti.

Bu kısa ömürlü Azerbaycan Cumhuriyeti’nin tarihi hakkında yazdığı bir makalede Resulzade bu konuda şunları söylemişti: “Albanya (eski Sovyet Azerbaycanı) Azerbaycan’dan (İran Azerbaycanı) farklıdır.”⁵⁹ Resulzade ayrıca bir mektubunda Takizade’ye de “İranlılar arasında daha fazla huzursuzluk çıkmaması için elinden geleni yapmaya” hevesli olduğunu yazmıştı.⁶⁰ Ancak, Bolşevikler idareyi ele geçirdiklerinde, Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Müslüman Müsavatçılar tarafından benimsenen bir isim olmasına aldırmayarak aynı ismi kullanmakta tereddüt etmediler. Sonuçta 28 Nisan 1920’de Müsavatçıların devleti, devrimci Bolşevikler tarafından devrilmiş ve bağımsız Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti kurulmuştur.⁶¹

Sovyetlerin, eski Rusya İmparatorluğu topraklarında bir dizi ulus-devleti ve devlet-ulusu inşa etme yönündeki milliyet politikasını benimseyerek bir Azerbaycan milleti tanımlanmış oldu. Burada yaşayan insanlar, kendilerine has dilleriyle, daha sonraları Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak bilinecek olan Güney Kafkasya bölgesinin sakinleri oldular.

Güney Kafkasya’nın siyasi gelişmelerinin aksine, İran’da Azerbaycan eyaleti ülkenin birleşik bir parçası olarak kaldı. Ayrıca, sonraki yıllarda İran’da Rıza Şah’ın yönetimi altında bir modern ulus devlet kurulduğunda, İranlı kavramı milletin üyeleri olarak onlar için de kullanılsa da Azerbaycanlılar bir etnik grup olarak kabul görüldüler.

58 *ibid.*, s. 288.

59 Akçuraoglu, Y. (ed.), *Türk Yılı, 1928*, İstanbul, Yeni Matbaa, 1928, s. 483.

60 Muhammed Ermin Resulzade’den Takizade’ye, 15 Mart 1924, Âyende, sayı 4, nüs. 1-2, 1988, s. 57-9.

61 Rusya Azerbaycanı’nın daha ayrıntılı bir tarihi için bkz. Kâzımzâde, F., *The Struggle for Transcaucasus (1917-1921)*, New York, Philosophical Library, 1951. Swietochowski, T., *Russian Azerbaijan 1905-1920, The Shaping of National Identity in a Muslim Community*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985. Sumbatzade, A. S., *Azerbaidzhanskaia Islatiogmnia XIX-XX vekov*, Baku, ‘Elm, 1987. Altstadt, A., *The Azerbaijani Turks, Power and Identity under Russian Rule*, Stanford, Hoover Institute Press, 1992.

Bir grup Demokrat Parti Fedaisi and taraftarı

Pişıevri bir grup Demokrat Parti taraftarıyla

İKİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN'DA ÖZERKLİK HAREKETİNİN KÖKENLERİ

Bizim Şah biraz sağduyudan yoksundur... İnsanlar sabırları taşıdığı zaman tek yürek ve tek hedefle ayaklanarak itaati ve ihtiyatı terk ettiklerinde ne yapacağını düşünmüyor... Bu insanlar düpedüz barbarlıktan değil başka bir çareleri olmadığından dolayı bu şekilde hareket etmiştir ve edecektir. Adalet için, tevazu, arzuhal ve başvurularla attıkları adımlara kulak asan olmadı ve nihayet bu aşamaya geldiler.

“Ülkede Uyanmış Olanlar İçin”,

21 Nisan 1906'da Tahran'da dağıtılan bir gizli bildiriden aktaran M. M. Şerif Kâşânî, Vakıât-ı İttifâkıyye der Rûzgâr, cilt 1, s. 21.

Meşrutiyet Devrimi

1905-1909 Meşrutiyet Devrimi olayları esnasında Meşrutiyetçilerin bölgesel özerkliğe dair bir talebi olmamıştı. İran'da o dönem yazılanlardan çıkan yaygın kanaat, toplumsal ve siyasi gelişmeye giden yolun kanun ve düzene dayalı, oturmuş, merkezi bir devletten geçtiği idi. Devrimden en az on yıl sonra dahi, Meşrutiyetçileri “despotizmin savunucuları” olan muhafazakâr muhaliflerinden ayıran temel özellik siyasi arzularının bu kanaatle şekillenmesiydi.

Aynı zihniyette olan Azerbaycanlılar, Farslar, Bahtiyariler ve Gilanlilar Meşrutiyet Devrimi döneminde “kanunsuzluğa” ve monarşinin mutlak keyfi gücünü savunan güçlere karşı birlikte mücadele ettiler. Karar alma tekeli elinde bulunduran “devlete” karşı birleştiler. Hedefleri, gücü ülkedeki farklı etnik gruplaşmalar arasında, etnik kimlik temelinde bölerek bağımsız devletler oluşturmak değildi. Devrim merkezîyetçi, keyfi ve despotik olan eski iktidar yapısını değiştirmek

için yola çıkmıştı ama yeni devletin yine merkezi olması gerektiğini düşünüyorlardı. Ama artık rasyonel olmalı ve yazılı bir anayasa temelinde işlevini yerine getirmeliydi.

1906 Kanun-i Esasi'si (Anayasası), alelacele yazıldı ve sonuçta anayasal devlet için gerekli birçok unsurdan yoksun ve yetersiz kaldı. Bir saray mensubunun daha sonraları yazdığı üzere, Kaçar Şahı ölümün eşiğindeydi ve herkes ne yapacağını bilmez bir haldeydi. “Doktorundan Şah’ın ölümünü en azından bir hafta için yani yasalar hazır olana kadar geciktirmesi” yönünde talepte bulunacak kadar ileri gidenler dahi oldu.¹ Şah’ın ölmeden önce Anayasa’nın son taslağını onaylayabileceği umut ediliyordu. Gerçekten de Şah, Aralık ayında Anayasa’yı resmen onayladı ve on gün sonra da öldü. Ancak, belli toplumsal sınıflara ve mesleklere ait olma koşuluyla görev alabilen milletvekilleri,² çok geçmeden Anayasa’nın ilk şeklinin eksiklerinin farkına vardılar ve böylece *Mütemmim-i Kanun-i Esasi* (Anayasa Mütemmimi) olarak bilinen ek yasaların yazılması için altı üyeden oluşan bir komisyon belirlediler.³

Meşrutiyet Anayasası’nın esas noksanı yasama, yürütme ve yargı erkleri arasındaki ayrılığı sağlayamamasıydı. Örneğin bakanlar Meclise değil, doğrudan Şah’a hesap veriyorlardı. Üstelik halkın egemenliğini sağlama alacak temel demokratik ilkeler basbayağı devlet pratiklerinin dışında kalmıştı. Bu gibi eksiklikler o kadar gün yüzüne çıkmış ve Meclis ile hükümet arasındaki gerilim o kadar keskinleşmeye başlamıştı ki bir keresinde bir milletvekilinin şu şikâyeti kayıtlara geçmişti:

Bizim bir anayasal devletimiz yok mu? Varsa, neden anayasacılığın temel gerekleri yerine getirilmiyor?

Başbakan Müşîrü’l-Devle derhal sert bir karşılık verdi:

-
- 1 Muhbirü’s-Saltana Hidayet, M., *Hâtrât ve Hatarât*, 3. baskı, Tahran, Zevvar, 1982, s. 143.
 - 2 Altı seçmen grubu şöyleydi: Kaçar prensleri, ulema ve mollalar, soylular, tüccarlar, toprak ağaları ve esnaf.
 - 3 Kesrevî, A., *Tarih-i Meşrute-i İran*, cilt 1, 14. baskı, Tahran, Emîr-i Kebîr, 1978, s. 224.

Hayır! Burada anayasal bir devlet yoktur. Şah size ülke yasalarını danışmak amacıyla toplanması için bir Meclis bahsetmiştir.”⁴

Sonuçta atanan komisyon Anayasa’da fark edilen eksikleri dikkate alarak, bir ek yasa taslağı önerdi ve taslak din adamlarından bir grupça desteklenen tahtın yeni sahibi olan Muhammed Ali Şah ile Meşrutiyetçiler arasındaki aylar süren çekişmelerin ardından Ekim 1907’de onaylandı.⁵

Anayasa Mütemmimi’nin baş etmesi gereken önemli konulardan biri eyaletlerdeki halkın kendi eyalet şûrasına sahip olma hakkıydı. Anayasa Mütemmimi’nin 90-93. maddelerine göre her şehir ve eyalet, merkezi hükümetin temsilcisi olarak yerel işlere nezaret etme, söz konusu bölgede vergi oranlarını belirleme ve toplama gibi temel fonksiyonları yerine getirme hakkını haizdi. Azerbaycanlıların eyalet şûraları fikrinin Meclis tarafından kabul edilmesinde ısrarı küçümsenemez. Tebrizliler bu hususta öncülük etmiş, Anayasa Mütemmimi’nin onaylanmasından aylar önce kendi şûralarını kurmuşlardı.

Tebriz Şûrası

Encümen-i Tebriz (Tebriz Encümeni) Eylül 1906’da kuruldu. Temel işlevi milletvekillerini seçip aday göstermek olmasına rağmen bunun ötesine geçti,⁶ ve kısa sürede kendi çapında bir bölgesel parlamentoya dönüştü.⁷ Bazı yabancı gözlemciler Encümeni, 1905 Rusya Devrimi sırasında oluşturulan Sovyetlerle kıyaslayacak kadar ileri gitmiş⁸ ve Sovyetlerin Konsey üzerinde bir etkisinin olup olmadığı konusunda kuşkularını dile getirmişlerdir.⁹

4 Takizade, H., *Hitabe, Tarih ve Ava’el İnkılab ve Meşrute-i İran*, Tahran, Başgah-ı Mehregan, 1959, s. 46.

5 Meclis başkanı İhtişam ül’Saltane, anılarında, Şah’la olan görüşmesinin ayrıntılarını anlatırken Şah’ın Anayasa Mütemmimi’nin onaylamasında yaşadığı tereddütten söz ediyor. bkz. İhtişam ül’Saltane, *Hâtrât*, 2. baskı, Tahran, Zevvar, 1988, s. 610-11.

6 Kesrevî, A., *Tarih-i Meşrute-i İran*, s. 165.

7 Nauk, H., “Encümenha-yı Şûrâyî der İnkılab-ı Meşrute”, *Elifba*, sayı 4, Paris, 1983, s. 55.

8 FO. 371/301, Spring Rice to Grey, 27 Mayıs 1907.

9 *ibid.*

Encümen, kendine ait ve ilk sayısı Ekim 1906'de çıkan *Ceride-i Milli* (Milli Gazete) isminde bir gazete yayınlıyordu. İki haftada bir neşredilen gazete, 37. sayıdan sonra itibaren *Encümen* adıyla çıkmaya başladı. Gazetenin her iki isim altında da Farsça yayınlanması dikkate değerdir. Şûrayla ilgili haberlerin ve çeşitli oturumların tutanaklarının yayınlanmasının yanında, *Encümen* gazetesi milli haberleri ve özellikle Meclis ile ilgili olanları yayınlıyordu. Bazı sayılarda, anayasacılığın temel ilkeleri ve “özgürlük, eşitlik ve kardeşliğin gerçek anlamı” gibi konuları ele alan uzun başmakaleler vardı.¹⁰

İlk başlarda, Tebriz Meşrutiyetçileri kendi yayınlarında ve konuşmalarında encümeni *Meclis-i Milli* olarak anıyorlardı. Aslında, *Ceride-i Milli*'nin ilk sayısında *Meclis-i Milli*'nin kuruluşunu konu alan bir başmakale vardı.¹¹ Böyle bir ibarenin kullanılması Tahran'da anında kaygı uyandırdı. Mecliste bazı milletvekilleri Tebrizlileri sınırlarını aşmak ve eyalet şûrasından ziyade *Dar'üş-Şûra-ı Merkezi* (Merkezi Büyük Meclis) gibi davranmakla suçluyorlardı.¹²

Tahran'daki Azerbaycanlı milletvekilleri derhal tepki gösterdi ve yerel şûranın niyetinin bu olmadığını öne sürerek suçlamayı reddettiler. Bu arada, *Encümen* gazetesi de (sayı 41, 9 Şubat 1907) Azerbaycan milletvekillerinin Mecliste söylediklerini teyit etmekte, *Tebriz Encümen*'nin milli değil yerel bir meclis olduğuna vurgu yapmaktaydı. Bu olayın ardından Tebriz Meşrutiyetçileri daha titiz davranmış ve şûraları için *Encümen-i Eyaleti-i Azerbaycan* veya *Encümen-i Tebriz* unvanlarını kullanmayı tercih etmişlerdir.

Bazı tarihçiler 1905 Rusya Devrimi'nin İran Meşrutiyet Devrimi üzerindeki etkisine abartılı bir rol biçer. Örneğin, İranlı tarihçi Hüme Natık, Tebrizlilerin şûraları için benimsedikleri encümen teriminin Rusça Sovyet sözcüğünün tercümesi olduğuna inanmakta ve bu inancını desteklemek için Dr. Halil Bey Lübnanî tarafından 1905 Rusya Devrimi (*Tarih-i İnkılab-ı Rusye*) kitabının tercümesine işaret etmektedir. Adı geçen kitabın Farsça çevirisinde, çevirmen Seyyid

10 “Mâ Râ Çe Bayed Kerd”, *Encümen*, yıl 2, sayı 29, 6 Haziran 1908.

11 *Ceride-i Milli*, yıl 1, sayı 1, 19 Ekim 1906.

12 İhtişamü's-Saltan, *op. cit.*, s. 594.

Abdül-Hüseyn Razavi, “Petersburg Sovyeti” ibaresini “*Encümen-i Petersburg*” olarak çevirmiştir.¹³ Ancak, bu çeviri ilk olarak Temmuz 1908’de yayınlanmış, kısa bir süre sonra da kitap devlet tarafından yasaklanmıştır. Her ne kadar Ekim 1909’da ikinci baskısı yapıldıysa da¹⁴ çeviri daha geç tarihli olduğu için *Encümen-i Tebriz*’in kurucuları üzerinde bir etkisinin olması mümkün değildir.

Tebriz Encümeni, yerel işlere odaklanmasının yanında adalet mahkemesi gibi eyaletin her yerinden gelen şikâyetlerle de ilgilenerek, başkentteki Meclis üzerinde dolaylı ve dolaysız baskı uygulamıştır. Tahran’daki Azerbaycanlı vekiller Tebriz’le yakın irtibat içindeydiler ve birçok durumda Mecliste ele alınan meselelerini Tebriz Encümeni ile istişare ediyorlardı.¹⁵ Ve bazı durumlarda Tebriz Şûrası kendi hedefleri doğrultusunda Meclis ve hükümet üzerinde doğrudan baskı uygulamakta tereddüt etmiyordu. Örneğin, tahta yeni geçen Şah Muhammed Ali Mirza, Meclisin ve meşrutiyetin varlığını görmezden gelen bir tavır sergilemeye başladığı için Tebriz Encümeni, Meclise yedi talep içeren bir telgraf göndermiş, Şah’tan, İran devletinin tamamen anayasal bir devlet olduğuna ve tüm şehirler ile eyaletlerin bölgesel şûralar oluşturma hakkına sahip olduğuna dair yazılı bir onay istemiştir.¹⁶ Daha sonra Şah, “*Râh-ı Necat ve Ümidvari-i Millet*” (Milletin Kurtuluş ve Umut Yolu)¹⁷ isimli bir bildiri yayınlayarak Meclise karşı olduğunu açık ettiğinde, Tebriz Encümeni derhal Horasan, Fars, Kirman ve İsfahan eyalet encümenlerine telgraf göndererek Şah’ı “verdiği sözleri tutmamakla” suçlamıştır. Aynı telgrafta Şah “vatan ve millete ihanet eden biri” olarak nitelenmiş ve “tüm İranlı kardeşlerin ayaklanıp, Meşrutiyet ve Büyük Meclisi savunmaları” istenmiştir.¹⁸

13 Natuk, H., “Encümenha-yı Şûrâyî der İnkılab-ı Meşrute”, *op. cit.*

14 Ademiyet, F., *Fikr-i Demokrasi-i İctimai der Nehzet-i Meşrutiyet-i İran*, Tahran, Peyam, 1975, s. 34.

15 Örnek için bkz. *Encümen*, sayı 66, 17 Nisan 1907.

16 Kesrevî, A., *Tarih-i Meşrute-i İran*, s. 214-15.

17 *ibid.* ss. 584-6. *Encümen* bu beyannameyi de yayınlamıştır; gerçi Kesrevî’nin yayınladığıyla *Encümen*’deki versiyon arasında bazı farklıklar var. bkz. *Encümen*, sayı 30, 11 Haziran 1908.

18 *Encümen*, sayı 31, 13 Haziran 1908.

Muhammed Ali Mirza gerçekten de verdiği sözleri tutmamıştı. Nihayet Meclise bir ültimatom verdikten üç gün sonra 23 Haziran 1908'de Meclis külliyesinin topa tutulmasını emretmiş ve böylece İran Meşrutiyet Devrimi tarihinde büsbütün yeni bir dönem başlamıştır.¹⁹ Şah daha sonra Başbakan Müşîrû's-Saltana'ya yazdığı mektupta “devlet işlerine müdahale ederek ülkeyi kargaşaya sürükleyen ve kendisini Meclisi ortadan kaldırmaya mecbur eden” izinsiz “encümenleri” kınayarak yaptığını meşrulaştırmaya çalışmıştır. Bununla birlikte, “Meclis çalışmalarının üç aydan uzun askıda kalmayacağını” sözünü vermiştir.²⁰

Meclisin topa tutulduğu haberi, o dönem telgraf idaresinin başında olan meşhur Tebrizli Meşrutiyetçi Mirza Han Terbiyet'in kararıyla Tebriz halkına hemen duyurulmadı. Bunun yerine, Mirza Han Terbiyet kapalı bir oturumda Encümen üyelerini bilgilendirdi, böylece Encümen'in hızla bağımsız olarak harekete geçmesini ve şehir semtlerinde otoritesini korumasını sağladı.²¹ Encümen, silah deposunun kontrolünü elinde bulundurduğundan, aylar önce özel kurslarla eğitim verdiği gönüllüleri nihayet silahlandırmaya başladı.²² Tebrizliler kesinlikle böylesi sıkıntılı günlerin gelmesini bekliyorlardı ve siyasi ideallerini savunmak için harekete geçmek konusunda hazırlıksız değillerdi.

Haziran 1908-Temmuz 1909 arasındaki on üç ay İran Meşrutiyet Devrimi için belirleyici bir aşamaydı. Şah'ın darbesi, meşrutiyet hükümetinin görevini yapmasını engellemeyi şimdilik başarmışsa da bu sert müdahalenin uzun süreli etkisi hareketin canlanmasına zemin hazırladı. Hareketin ilk günlerinde barikatları hemencecik terk eden ve hatta bazı durumlarda sanki halk arasında toplumsal ahenk varmış gibi davranan zengin sınıflar, gördükleri yeni bilinçle şoka sarsılmışlardı. Meşrutiyet hareketinin eski müesses sosyo-politik yapılarda cid-

19 Melikzade, M., *Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran*, cilt 4, 2. baskı, Tahran, 'Elmi, 1984, s. 706 ve ss. 748-60. Ayrıca bkz. Kesrevî, A., *Tarih-i Meşrute-i İran*, s. 631-57

20 Başbakana açık mektup, Müşîrû's-Saltana, Hollanda Arşivi, Archief van de Nederlandse Legatie te Teheran, Politieke Zaken, 25 Haziran 1908.

21 Melikzade, M., *op. cit.*, s. 936-7.

22 Kesrevî, A., *Tarih-i Meşrute-i İran*, s. 236.

di değişiklikler getirme potansiyeli olduğu bariz bir şekilde ortadaydı. Diğer taraftan, sıradan insanlar meşrutiyet hükümetinin kurulmasıyla, herkesin “bir karış eninde kebab yiyeceği” imkânlarla sahip olmaya-
cağının farkına varmaya başladılar. Son alıntı devrim yanlısı Şeyh Se-
lim’in bir konuşmasına aittir. Kendisi hareketin ilk günlerinde Teb-
riz’de halkı, meşrutiyetin gelmesiyle bu gibi faydaların sağlanacağına
ikna etmişti.²³

Genel anlamda Azerbaycan’ın ve özellikle de Tebriz’in, bu on üç
aylık savaş ve kıtlık boyunca oynadığı rol o kadar etkileyiciydi ki o ta-
rihten itibaren Azerbaycan birçok İranlı tarafından gelecekteki ilerici
politik değişimlerin başlayacağı bir merkez olarak görülmeye başladı.
Örneğin Tebriz “devrimine” bizzat tanık olan Kesrevî, şu cümlelerle
Tebriz ile Paris’i karşılaştırır:

Tebriz’de Meşrutiyet Devrimi boyunca, Paris’teki Fransız
Devrimi’nde olduğu gibi ayak takımı ve yoksullar başkaldır-
dılar. Bu insanları anarşiye doğru iten şeyler, önce sarayın
despotik gücünü yıkmak ve ardından da zengin ve mülk sahibi
sınıflara karşı koymaktı. Danton ve Robespierre sırtlarını bu
tür insanlara dayayarak iktidara yükseldiler. Tebriz’de Danton
ve Robespierre ortaya çıkmadı ama eğer çıksaydı kendi “terör
dönemimiz” olacaktı. Bunun yerine biz bir kaos, istikrarsızlık
ve korku dönemi içinde yaşadık.²⁴

Yukarıda işaret edildiği gibi, Tebriz Meşrutiyetçileri hızla Tah-
ran’dan gelen haberlere tepki göstererek, şehrin bir bölümünün
kontrolünü ele geçirmeyi başardılar. Bunun yanında İslamiye olarak
adlandırılan tutucu, kral yanlısı, muhafazakâr karşı grup şehrin diğer
semtlerini kontrolüne aldı. Bu grup Tebriz halkını “evlerinin girişine
beyaz bayrak asarak, dinsiz ve meşrutiyetçi Babiler’den” kendilerini
ayırmaları gerektiği konusunda uyardılar.²⁵ Tebriz’in ‘Père Lachaise’i,
Emîr Hîz idi ve komşu semtler Maralan ve Hiyaban’la beraber Meş-

23 Kesrevî, A., *Tarih-i Meşrute-i İran*, s. 216.

24 Kesrevî, A., *Tarih-i Meşrute-i İran*, s. 355. İngilizce tercümesi Abrahamian’dan alın-
mıştır, Abrahamian, E., *Iran Between Two Revolution*, Princeton, Princeton Univer-
sity Press, 1982, s. 98.

25 Melikzade, M., *op. cit.*, s. 937.

rutiyetçilerin barikatını oluşturmuştu. Emîrhîz hariç Şahçılar şehrin kuzeyini, yani Deveçi, Sürhab ve Şişkelan semtlerini kontrollerine almışlardı. Şehir birkaç ay bu şekilde bölünmüş olarak kaldı.²⁶

Bu şartlarda, Tebriz Encümeni'nin yerine Emîr Hîz'den Şeyhi bir at tüccarı Settâr Han'la, Maralan'dan Şeyhi taş ustası Bâkır Han tarafından komuta edilen dağınık bir askeri örgüt geçti. Settâr Han ve Bâkır Han tüm gönüllüleri toplayarak silahlandırdı ve üyeleri *Mücahidin* olarak bilinen paramiliter bir grup oluşturdular. Sayıları 10 binin üzerinde olan,²⁷ Tebriz Mücahidin'i bir "kedi fare" savaşı yürüterek Şahçılarla çarpışıyorlardı. Bu aylar boyunca Mücahidin, taleplerini duyurmak üzere, Tahran'a aşağıda alıntılanana benzer telgraflar gönderiyorlardı:

Talihsiz Azerbaycanlı art niyetli iftiracıların yalanlarına rağmen ne hain bir asidir ne de bir isyankar, ne egemenlikle ilgili iddiası vardır ne bağımsızlık ve ayrılmak peşindedir, ne de kanlı bir ayaklanmaya sebep olma veya intikam alma arzusundadır. Her durumda, muhaliflerine ve tüm dünyaya kutsal hedefinin ve kaybettiği sevgilisinin İran Meşrutiyeti yönetimi olduğunu bildirir. Onun aziz Kâbe'si Tahran Milli Meclisidir. Onun için tüm ihtilafların adil yargıcı ve hakemi Kutsal Kitap'tan yani Meşrutiyet Anayasası'ndan başka bir şey değildir.²⁸

Şahçı kamp, meşrutiyetçilere doğrudan karşı koymakta tereddüt yaşayan Muhbirü's-Saltana'nın yerine sonraki süreçte vali olarak atanan Aynü'd-Devle tarafından yönetiliyordu.²⁹ Aynü'd-Devle, İmam Cuma ve Mirza Sadık gibi,³⁰ önemli din adamlarından aldığı desteğin yanında değişik yerel aşiret gruplarından, özellikle de Şahsevenlerden yardım alıyordu.

Diğer taraftan Mücahidin, Azerbaycan dışındaki bütün devrimci ve reformistlerin desteğinden yararlanıyordu. İstanbul'da, sürgünde yaşayan İranlılar tarafından kurulan *Encümen-i Saadet*, Tebrizli Meş-

26 Kesrevî, A., *Tarih-i Meşrute-i İran*, s. 676.

27 Melikzade, M., *op. cit.*, s. 969.

28 Tebriz'den Tahran'a telgraf, 16 Mayıs 1909, Kâşânî, M. M. Şerif., *op. cit.*, s. 308.

29 *ibid.*, s. 943. Ayrıca bkz. Muhbirü's-Saltana, M., *op. cit.*, s. 174.

30 Kesrevî, A., *Tarih-i Meşrute-i İran*, s. 628.

rutiyetçilerin ideallerini uluslararası arenaya taşıdı.³¹ Ermeni ve Gürcü Sosyal Demokratlar, Azerbaycanlı yoldaşlarının talebi üzerine, Tebriz “komünarlarına” destek vermek için sınırı geçti. Kesrevî, çoğu bomba yapımında uzman, yüzün üzerinde insanın geldiğini tahmin ediyor.³²

Tebriz’deki sosyal demokrasinin geçmişi 19. yüzyılın sonlarına dayanır. “1898’den beri Tebriz’de bir dizi kapalı oturum düzenleniyordu ve katılımcılar ülkenin siyasi gidişatı üzerine kafa yormaktaydılar. (...) Bu grup 1904’te kendilerinden İctimaiyun Ammiyun (Sosyal Demokratlara denk gelen bir terim) olarak bahsettikleri bir bildiri yayınladı.”³³ Tebriz İctimaiyun Ammiyun’u esasta gizli örgütlenmiş bir parti olduğu için, çok geçmeden “*Merkez-i Gaybî*” (Gizli Cemiyet) olarak tanınmaya başladı.³⁴ Tebrizli Sosyal Demokratlar sivil savaş boyunca sokak savaşlarına katılmakla birlikte, kentli işçileri işçi örgütleri içinde örgütlemeye çaba gösterdiler. Grevler planladılar ve bir yandan da “İran Devrimi”nin anlamını kitlelere anlatmak için uğraştılar.³⁵

İç savaş uzadıkça, saray finansal tükenmeyle sonuçlanan bir dizi sorunla yüzleşmek zorunda kaldı. Para olmadığı için devlet askerlerin maaşlarını ödemede sıkıntı yaşıyordu ve bankalar da kredi sağlamaktan imtina ettiler. Saray başkentteki otoritesini hâlâ zar zor devam ettirebiliyordu ancak Şah’ın daha uzun süre gücünü koruması mümkün

31 Saadet Topluluğu’nun Hollanda Dışişleri Bakanlığına mektubu, Hollanda Arşivi, Archief van de Nederlandse Legatie te Teheran, Politieke Zaken, 15 Temmuz 1909.

32 Kesrevî, A., *Tarih-i Meşrute-i İran*, s. 726.

33 Hüseyin Aga İşengçi, Hatıralar, alıntılardan Rızazade Melik, R., *Haydar Han Emioğlu*, Tahran, Ruzbeh, tarihsiz, s. 145.

34 Tâhîrzade Behzad, K., *Kıyam-ı Azerbaycan der İnkılab-i Meşrutiyet-i İran*, Tahran, İkbâl, 1963, s. 45.

35 Tebriz Sosyal Demokratlarından Çalangariyan ile Karl Kautsky arasında yapılan birkaç ilginç yazışma, İran Sosyal Demokratlarının Meşrutiyet Devrimi’ne göre benimsemek zorunda kaldıkları tutumlarına ışık tutuyor. İran siyasi yaşamında bugüne kadar önemli rol oynayan siyasi kavramların ve toplumsal tutumların ilk evredeki gelişimini belgeliyorlar. Sosyal Tarih için Uluslararası Enstitü Arşivleri, Amsterdam. Ayrıca bkz. “Esnâd-i Taze der Bâre-i Gürûh-i Sosyal Demokrat-i Tebriz”, *Dünya*, cilt 12, sayı 4, Kış 1971; Kâmbahş, A., “Der Bâre-i Sosyal Demokrasi-i İnkılabî”, *Dünya*, cilt 3, sayı 2, Yaz 1962.

değildi. Bazar³⁶ merkezli baş gösteren grev eylemleri Şah'ı müttefikleri Rusya ve Britanya devletleri nezdinde itibarsızlaştırdı. Bu iki eski rakip 1907 yılında İngiltere-Rusya anlaşması olarak bilinen bir ittifakla İran'ı ayrı çıkar alanlarına bölme niyetindeydi.³⁷

Meşrutiyetçiler on üç aylık kanlı iç savaştan sonra, eşgüdümlü çabaları sonucunda Şah'ı tahttan indirmeyi başardılar. Meşrutiyetçiler silahlı güçleri ile başkente güneyden ve kuzeyden yaklaşırken bir yandan da “devletin vali atamalarında yerel Encümen'in görüşünü almakla yükümlü olduğunu” içeren bir dizi talebi açık ve kesin bir şekilde dile getirdi.³⁸

Bu andan itibaren Şah artık, Meşrutiyetçilerin taleplerini kabul ederek durumu toparlamak için bile çok geç kalmıştı. Şah tahtı bırakmaya ve Rusya Büyükelçiliğine sığınmaya mecbur kaldı. Sonunda on iki yaşındaki oğlu Ahmed yeni Şah ilan edildi. Bu mücadelenin diğer bir önemli siyasi sonucu da Mecliste temsilin sınıf ve mesleğe dayalı olmasını hüküm altına alan seçim yasasının yürürlükten kaldırılması ve eyaletlere daha çok sayıda milletvekiliyle temsil edilmeleri izninin verilmesi olmuştur. Nihayet sözü geçen değişimler temelinde İkinci Meclis toplandı.

1909 yılının yazında İran siyaset sahnesi dört yıl öncesine göre önemli ölçüde değişmiştir. İç savaşın son dramatik olayları, siyasi uyanışın ve sınıf kimliği bilincinin yükselişinin hızlanmasına hizmet etti. Bu eğilim özellikle İkinci Milli Meclis çalışmaya başladığı zaman görünür oldu. İran “özgürlük krizi” olarak betimleyebileceğimiz yeni bir politik aşamaya giriyordu.

36 İran'da hemen her şehirde, özellikle de Tahran, Tebriz vb büyük şehirlerde, bulunan ve bugün de önemini korumasına rağmen eski ekonomik yapıda çok büyük önemi haiz olan kapalı çarşılar. Bu çarşı esnafı “bazârî” olarak bilinir ve eski toplumsal düzenin önemli parçaları arasındadır. ç.n

37 Bu anlaşmanın ayrıntılarıyla ilgili bkz. Ramazani, R., *The Foreign Policy of Iran (1500-1941)*, Virginia, University Press of Virginia, 1966, ss. 88-94.

38 F.O. 371/956, Annual Report on Persia, 1909, s. 8.

İkinci Meclis ve Siyasi Partilerin Şekillenmesi

Birinci Meclis partiler parlamentosu değildi. İran siyaset ufkunda siyasi partiler sadece İkinci Meclisin işleyişi sırasında ortaya çıktı.³⁹ Yukarıdaki özetle verilen açıklamalardan anlaşılacağı üzere, İran'da siyasi bir kurum olarak partilerin şekillenmesi ve örgütlenmesine önayak olanlar Sosyal Demokratlardı.

İran'da bir Sosyal Demokrat parti kurulmasına yönelik ilk çabalar, sonraları İran Komünist Partisi'nin ilk genel sekreteri olacak olan Haydar Han Emioğlu tarafından başlatılmıştır. Emioğlu'nun, bir elektrik mühendisi olarak işe alındığı Meşhed'de on beş aylık (1903-1904) ikameti boyunca siyasi bir grubu örgütleme çabası başarılı olmamıştı. Anılarında bu başarısızlığı şu sözlerle anlatmaktadır:

Horasan'da yaşadığım tüm süre boyunca, bir siyasi grup oluşturmak için çok çaba harcadımsa da buna muvaffak olamadım. Bunun nedeni halkın buna hazır olmayışydı.⁴⁰

Haydar Han Emioğlu Horasan'da yüzleştiği bu başarısızlığın ardından Tahran'a gitti ve orada Sosyal Demokratların Tahran teşkilatını oluşturdu.⁴¹

Eşzamanlı olarak 1904'te, yukarıda belirtildiği gibi Tebrizli Sosyal Demokratlar İctimaiyun Ammiyun adı altında ilk siyasi manifestolarını yayınladılar. Üç yıl sonra Sosyal Demokratların Horasan teşkilatı, *Meram-Name ve Nizamname-i Şube-i İrani-yi Cemiyet-i Mücahidin-i Müteşekkil Der Meşhed*'i (Meşhed Mücahidin'in İran şubesinin Program ve Tüzüğü) yayınlarak kuruluşu ilan etti. Sosyal Demokratlar On İkinci İmam'ın doğum günü olan 15 Şaban'ı (Eylül 1905) yeni partinin yerel teşkilatının kuruluş tarihi olarak seçti.⁴²

39 İran'da siyasal partilerin oluşumu üzerine ayrıntılı bir araştırma için, bkz. İttihadiye, M., *Peydayiş ve Tahavvul-i Ahzâb-i Siyasi-i Meşrutiyet*, Tahran, Gostareh, 1982.

40 Atabaki, T., "Two Programmes of the Communist Movement in Khorasan in the Early 1920's", *Utrecht Papers on Central Asia*, Utrecht, Utrecht University, 1987, s. 146.

41 Rain, I., *Haydar Han Emioğlu*, cilt 2, Tahran, yayınevi belirtilmemiş, 1979, s. 265.

42 *Dünya*, cilt 4, sayı 3, Güz 1963, s. 89.

Bu örgütler, ayrıca başka benzer görüşte olan gruplarla, 1905'te Bakü'de kurulan *Hizb-i Sosyal Demokrat-i İran (İctimaiyun Ammi-yun)* ile temastaydı.⁴³ Bu parti aslında *Himmet* adında bir başka parti-nin uzantısıydı ve bir yıl önce Güney Kafkasya'daki Müslüman işçileri örgütleme amacıyla Bakü'de kurulmuştu.⁴⁴

İkinci Meclisin açılmasından kısa süre sonra (15 Kasım 1909) radikal milletvekilleri parlamento içinde kendi siyasi gruplarını örgütlemeye başladı. Tebriz'den Ermeni Sosyal Demokrat Pilosiyan, Meclisin Azerbaycanlı radikal milletvekillerinden olan Takizade'ye yazarak, o ve arkadaşlarının siyasi parti kurma çalışmalarını hızlandırmasını istedi.⁴⁵ Çok geçmeden, *Fırka-i Demokrat-ı İran* (İran Demokrat Partisi) sekiz kişiden oluşan bir merkezi komiteyle kuruldu.⁴⁶ İlk başta parti-nin adı kimi Sosyal Demokratlar arasında bazı endişelere neden oldu. Pilosiyan, Takizade'ye bir mektubunda "İranlılar yabancı isimlere husumet gösterdiği için Demokrat kelimesine denk gelebilecek Arapça veya Farsça bir sözcük biliyor musunuz?" diye sormuştur.⁴⁷ Ancak görünüşe göre, Tahran'daki milletvekilleri filolojik sorunlardan ziyade parlamentodaki konularla ilgilidiler.

Demokratların yirmi yedi kişilik parlamento grubundan on ikisi Azerbaycanlıydı.⁴⁸ Grupta yer alanlardan "sekizi sivil memur, beşi gazeteci, beşi dini lider, biri toprak ağası ve biri de doktordu. Beş dini

43 İsimsiz, "Senedi Nâşinâhte der Bâre-i Hizb-i Sosyal Demokrat-i İran", *Dünya*, cilt 7, sayı 2, Yaz 1966, ss. 99-103.

44 *Himmet* ve ilk İran Sosyal Demokrat hareketinin oluşumuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ravasani, Ş., *Sowjetrepublik Gilan: Die sozialistische Bewegung in Iran seit Ende des 19JH, bis 1922*, Berlin, yayınevi belirtilmemiş, tarihsiz.

45 Pilosiyan'dan Takizade'ye mektup, aktaran Afşar, İ., *Evrâk-ı Tâzeyâb-ı Meşrutiyet*, Tahran, Javidan, 1980, s. 228.

46 Partinin kurucusu olarak Mahmud Mahmud, kendi hatıralarında bu sekiz üyenin ismini sayıyor. bkz. Âdemîyet, F., *Fikr-i Âzâdî*, s. 334.

47 Pilosiyan'dan Takizade'ye, 30 Şubat 1910, Afşar, İ., *Evrâk-ı Tâzeyâb-ı Meşrutiyet*, s. 220.

48 *Kâve*, cilt 3, sayı 29/30, 15 Temmuz 1918, ss. 6-8. Önde gelen Demokratlardan Bahar, Demokratların Meclisteki milletvekili sayısını yirmi sekiz olarak vermektedir. bkz. Bahar, M., *Tarih-i Muhtasar-ı Ahzâb-ı Siyasi-i İran*, cilt 1, Tahran, Cibi, 1978, s. 9.

liderden üçü Şeyhi ve biri de gizli Ezeliydi.”⁴⁹ Demokratlar *Meram-nâme-i Fırka-i Siyasi-i Demokrat-ı İran ‘Amiyun* (İran Demokrat Partisi’nin Programı - Amiyun) adıyla yayınladıkları ilk manifestolarında “güçlü, meşru ve merkeziyetçi devlet” yapısını savunarak, “gereken reformları yapmak suretiyle, İranlıların bir millet olarak kendi bağımsızlıkları ve özgürlüklerini korumalarına olanak sağlayacakları” taahhüdünde bulundular.⁵⁰ Bir süre sonra, Demokratların meşhur gazetesi İran-ı Nev’da (Yeni İran) “biz tek milletiz” başlıklı başyazıda siyasi merkeziyetçilik, etnik bütünleşme ve milli birlik kavramları ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. Aşağıdaki alıntı Demokrat Parti çevreleri arasında yaygın olan ruhun temsilcisidir:

Tiranlık, farklı unvan ve çeşitli isimlerle, bizi ayırmış ve bir-birimizin düşmanı kılmıştır. Tiranlık, tek ve bütün olan İran milletini şekil ve kimlikte parçalanmış olarak sunmuştur. Bizi birbirimizle yabancılaştırmış... Dolayısıyla, tek bir bütün olan İranlılar -ki hepsi tek bir toprakta büyümüş ve tiranlığın belli bir ölçüde zehirli havasını solumuştur- görünüşe göre kendi kardeşlerini farklı bir dil konuştuğu veya Allah’a farklı bir şekilde ibadet ettiği için düşman olarak görmüştür.

Her tiran devlet ve mutlakiyetçi hükümdar her zaman böyle davranmış ve dünyanın tüm meşhur tiranları bu sistemi dayatmıştır. Yeryüzündeki tüm tiranlar, baskıcı devletlerinin gücünü herkese gösterebilmek için, birleşik grupları bölmek ve birbirine düşürmek siyasetine başvurmuşlardır. Ve bizim İran’daki tiranları bu bakımdan kimse yenemez. Onlar başarılı bir şekilde *Cizvitlik* (hükmetmek için nifak tohumu ekmek) ilkelerini benimsemişlerdir ve hiçbir zaman bu ilkeleri unutmayacaklardır.

Söz konusu başyazı, dünyanın her yerinde tiranlığın bilinen zararlı politikalarından bahsettikten sonra, farklı gruplardan İranlılar için geçerli olabilecek tek çözümün meşrutiyet hareketi olduğunu dile getirir:

Benzer şekilde tiranlık bizi bölüyor ve kalplerimize karşılıklı olarak nefret tohumlarını ekiyor. Özgürlük ve meşrutiyet hareketi -ki önceki rejimin ilkelerine karşı kanlı itirazların

49 Abrahamian, E., *Iran Between Two Revolutions*, s. 183.

50 Maram-nameh-e Ferqeh-e Siyasi-ye Demokrat-e Iran (‘Amiyun), 4. baskı, Tahran, Matba’eh-e Dowlati, 1911.

sonucudur- aramızdaki sevgi ve birlik için bir temel oluşturmalıdır. Devlet gücünü vatanın fedakâr evlatlarının amansız mücadelesine borçlu ve bu mücadeleyi (*mücadelet*) verenler millet veya din farklılıkları gözetmeksizin özgürlük ve eşitlik için çalışıyorlar. Artık milli çatışma ve mezhepsel gerilimler olmamalıdır. (...) Bugün bizim vatanımız, birçok acı yaşayan bu sevgili ana, üzgün bir sesle tüm evlatlarını çağırıyor, tüm İranlıları; Müslüman, Yahudi, Ermeni, Zerdüşt, Türk veya Fars olmasına bakmayarak birleşmeleri için çağırıyor. Farklı bir dili konuşsalar veya Allah’a farklı şekillerde ibadet etseler de İranlılar tek bir millettir.⁵¹

İran-ı Nev dışında Demokratlar tarafından yönetilen diğer gazete ve dergilerden beşi Tahran’da ve biri Tebriz’de yayınlanıyordu.⁵² Ancak en etkili günlük yayın “hem gerçek ve asıl yayın yönetmeni hem de başyazarı Muhammed Emin Resulzade” olan İran-ı Nev’di.⁵³

Resulzade (1884-1955) Bakü’den gelen bir Sosyal Demokrattı ve siyasi yaşamı Bakü’de Himmet Partisi’ne katılmasıyla başladı. Kısa süreliğine Himmet Partisi’nin resmi gazetesi *Tekâmül*’ün başyazarlığını yaptı. 1908’de Çarlık yetkilileri *Tekâmül*’ü yasaklayınca, Kafkasya Demokrat Partisi tarafından Şah’a karşı verdikleri mücadelede İran Meşrutiyetçileri ve Sosyal Demokratlarına yardım etmesi için Gilan’ın merkezi Reş’e gönderildi. Meşrutiyetçilerin Tahran’a yürümesiyle, Demokrat Parti’yi kurmak için Tahran’daki Sosyal Demokratlara katıldı.⁵⁴

Resulzade, İran-ı Nev’in birçok sayısında neşredilen makalelerinin yanı sıra , özellikle *Fırka-i İtidaliyun* (İlmlî Parti) ile olan tartışmaları aracılığıyla siyasi polemiklerin gelişmesine de önayak olan bir figürdü. Makalelerinden birinde Rus ve Britanyalı siyasi partilerin programını gözden geçirdikten sonra İlmlî Parti’nin programını eleştirerek şöyle der: “Bizim aziz anavatanımız İran, her bir insan topluluğunun deneyimlemiş olduğu tekâmül sürecinde bir istisna olamaz.” Sonrasında

51 İran-ı Nev, cilt 1, sayı 134, 16 Şubat 1919.

52 Browne, E. G., *The Press and Poetry of Modern Persia*, Cambridge, Cambridge University Press, 1914, ss. 27-153.

53 *ibid.*, s. 52.

54 Âdemiyet, F., *Fikr-i Demokrasi-i İctimai der Nehzet-i Meşrutiyet-i İran*, ss. 96-7.

şunu kaydeder: “Varlıklı sınıflarla *millet* arasındaki çatışma kaçınılmazdır.”⁵⁵

Çok geçmeden bu “kaçınılmaz çatışmaların” ruhu ülkenin geneline yayıldı. Hararetli parlamento müzakereleri Meclis duvarlarının sınırları içinde kalmadı ve Tahran sokakları Demokratlar ile İlimlular arasındaki kanlı çatışmaların sahnesine dönüştü. Demokratlar, İlimli Parti’nin önemli figürlerinden Eminü’l Mülk ile Meşrutiyet savunucusu meşhur din alimi Abdullah Behbehani’nin ölümünden sorumluydular. Sonuçta bu şiddet dalgası Demokratlara geri döndü ve kendileri de şiddetli saldırıların kurbanı oldular. Sonunda, Haydar Han Emioğlu, Takizade ve Nevberî gibi önemli Demokrat liderler ülkeyi terk etmeye mecbur edildiler.

Demokratlar bu terörist taktikleri benimseyerek kanun ve çoğulculuk savunucuları olarak sahip oldukları itibarı kaybettikleri gibi, talihsiz bir şekilde modern İran tarihinde Abrahamian’ın güzel isimlendirmesiyle “çözülme döneminin” yaşanmasında önemli pay sahibi oldular.⁵⁶ Siyasal çözülmenin meydana gelmesinde bir diğer önemli faktör de yabancı devletlerin baskısıydı. Ekim 1910’da İran’ın siyaset jargonunda “Güney Komşusu” olarak bilinen Britanya, İran’ın güneyinin güvenliğiyle ilgili İran’a bir ultimatoma verdi. Britanya bunu yapmakla Rusya’ya bir emsal oluşturdu. Rus askerleri kuzey eyaletleri zaten işgal etmişti. Kasım 1911’de Çarlık devleti İran’a, kabulü halinde ülkenin kuzeyini neredeyse yarı bağımlı bir koloni statüsüne düşürecek bir ultimatoma verdi.⁵⁷ Sokaklardaki “kalabalıkların” desteğinden yararlanan Meclis, Rusya ultimatoma karşı dirense de güçsüz İran hükümeti ultimatoma kabullenme ve Meclisi feshetme kararı aldı. Mevcut koşullar altında fesih, büyüyen krize karşı milletvekillerinin elindeki tek etkin önlem olarak görülüyordu.⁵⁸

55 Rezulzade, M. E., *Tenkid-i Fırka-ı İtidâliyyun ya İctimâiyyun-İtidâliyyun*, Tahran, Farus, 1910.

56 Abrahamian, E., *Iran Between Two Revolutions*, s. 102.

57 Ultimatoma ayrıntıları için bkz. Kesrevî, A., *Tarih-i Hicdeh Sâle-i Azerbaycan*, cilt 1, 9. baskı, Tahran, Emir-i Kebir, 1978, ss. 235-40.

58 Ramazani, R., *op. cit.*, ss. 103-8.

Yukarıda işaret edildiği üzere, devrimcilerin “aziz Mekke’si” olarak nitelenen Büyük Milli Meclis nihayetinde bizatihi “sevenleri” tarafından feshedilmişti.

Birinci Dünya Savaşı:

Eski Düzenin Gidişi, Yeni Düşüncelerin Gelişi

Birinci Dünya Savaşı’nın patlak vermesi İran’daki siyasi çözülme sürecini durdurmamıştı. Aslında, artan dış baskılar İran siyasetinde zaten uzun zamandır var olan çatlağın genişlemesine neden oldu. Aynı zamanda, İran’ın güney ve kuzeyinin Britanya ve Rusya tarafından işgali, Osmanlı güçlerini de savaşın başlarında İran’ın batı ve kuzeybatısını işgal etmeye tahrik etti. Bu felaketler listesine “Alman Lawrence”ın özellikle güney aşiretleri arasındaki faaliyetlerini de eklersek, İran devletin bu dönem boyunca ne kadar güçsüz olduğunu daha iyi anlamaya başlarız.

Merkezi devlet hizipleşmelerle öyle parçalanmış ve kriz içindeydi ki oluşan farklı kabineler birkaç aydan fazla ayakta kalamıyordu. Artık devletin kendisi ülkedeki gücün tek kaynağı değildi. Blucher bu durumu dönemi şöyle betimliyor: “Biri devlet ve onun bağlantılarını içeren “resmi”, diğeri “gayriresmi” olmak üzere ülkede siyasi gücü uygulayan iki kaynak vardı” ki Blucher’a göre ikinci gücü “milli güçler” teşkil ediyordu.⁵⁹

İran devletinin patlak veren savaşa ilk tepkisi, 1 Kasım 1914 fermanı ile tam tarafsızlığını bildirmek olmuştur. Diğer yandan, ülkenin büyük bölümünün İtilaf güçlerinin işgali altında olduğu bir durumda devletin tarafsızlığını bildirmesinin ne anlamı vardı ki? İran Başbakanı Müstevfi’l-Memalik Rusya yetkililerine ulaşarak, Türklerin İran’ı işgal etmesine bahane yaratmamak için askerlerini Azerbaycan’dan çıkarmalarını istedi: “Rus bakan İranlıların görüşünü takdir ettiğini ifade ettikten sonra Rus güçlerinin tahliye edilmesi durumunda Türklerin gelmeyeceğinin nasıl bir garantisinin olduğunu sordu.”⁶⁰

59 Blucher, W. V., *Zeitenwende*, Farsça tercümesi: *Sefernâme-i Blucher*, Tahran, Harezmi, 1984, s. 37.

60 Ramazani, R., *The Foreign Policy of Iran (1500-1941)*, op. cit., s. 115.

Görünen o ki, İran yeterince güçlü ve oturmuş bir devlet olsaydı, tarafsızlık politikası izleyebilirdi. Oysa, Temmuz 1914'te taç giydirilen Şah da Müstevfi'l -Memalik'in kabinesi de tamamıyla güçsüzdü. Hükümet nezdindeki bu yetersizlik sadece, İran'da bir merkezi devletin yokluğuyla açıklanabilir.

Tarafsız kalamamalarının sonucu olarak, İranlıların bir kısmı bir müttefik aramayı en sağlam yol olarak seçti. Coğrafi mesafesinden dolayı Almanya tercih edilebilir bir müttefik olabilirdi. Hindistan'daki çıkarları dolayısıyla otomatik olarak İran'da müdahaleci bir politika izlemesi beklenen Britanya'ya kıyasla Almanya, ilk bakışta doğrudan bir tehdit oluşturmayan bir müttefik adayı olarak görülüyordu. Ruslar ve Osmanlılar ittifak önerirlerse, İran'la halihazırdaki ilişkileri Almanya'yı bu ikisi karşısında daha avantajlı hale getirebilirdi. Almanların "güneşte bir yer elde etmek için devamlı çaba harcadığı" doğrudu, ancak her zaman olduğu gibi Rusları kışkırtmamaya özellikle özen gösteriyorlardı.⁶¹

Rusya ve Britanya karşıtı duyguları yüzünden Demokratlar, Almanları uygun müttefik olarak görmeye başladı. Aralık 1914'te toplanan Üçüncü Mecliste yüz otuz altı milletvekilinin otuzu Demokrat Partisi üyesiydi.⁶² Demokratların Almanya yanlısı faaliyetleri, İran'daki işgalci güçlerinin sayısını artırmaya karar veren Ruslar ve Britanyalılar tarafından korku ve güvensizlikle takip ediliyordu. Durum öylesine ağırlaştı ki Rus askerleri Tahran'ın kuzeybatısında ve 100 mil uzaklığında bulunan Kazvin'e asker konuşlandırıp Tahran'a yürüdüler ve başkenti işgal edecekleri tehdidinde bulundular. Bunun üzerine otuz Demokrat milletvekili ve onlara eşlik eden bazı gazeteciler ve etkin siyasetçiler "uzun yürüyüşlerini" başlattılar ve ilk durakları olan Kum'da *Komite-i Difâ-yi Millî*'yi (Milli Savunma Komitesi) oluşturdular. Ardından, Kâşân'a geri döndüler ve nihayet Kirmanşah'a yerleşerek orada kendilerini *Hükümet-i Milli* (Milli Hükümet) olarak ilan ettiler. Ancak *Hükümet-i Milli*, merkezi güç olarak resmileştiği ve İran'ın tek meşru hükümeti olduğu halde Britanya'nın artan baskısıyla boy ölçüşecek

61 *ibid.*, s. 117.

62 *Kâve, op. cit.*, s. 9-10.

güçten yoksundu. Nitekim 1916'da Kırmanşah'ın Britanya güçlerinin eline geçmesiyle *Hükümet-i Millî*'nin sonu gelmiş oldu.

Bu arada, Pan-Türkizm ve Turancılıktan esinlenmiş olan Osmanlı güçleri, İtilaf güçlerine karşı Azerbaycan'da yeni bir cephe açtı. Bunun birincil sonucu Azerbaycan'ın Birinci Dünya Savaşı'nda önemli savaş alanlarından birine çevrilmesi oldu. Askeri stratejilerinin bir parçası olarak Ruslar, Britanyalılar ve Osmanlılar, eyaletteki farklı etnik ve dini gruplar arasındaki var olan husumetleri artırma veya kışkırtma politikasını takip etmeyi hedeflediler. Kürtler, Asuriler, Ermeniler ve Müslüman Azerbaycanlılara egemen devlet kurma vaatleri verildi. Demagojik manipölasyonlar bu etnik ve dinsel gruplar arasında kanlı ve barbarca karşılaşmalara yol açtı. Meşrutiyet için mücadele döneminde Azerbaycan, reformdan yana Meşrutiyetçiler ile muhafazakâr Şahçılar arasında ikiye bölünmüştü ancak, bu bölünme Müslüman Azerbaycanlılar ile Hristiyan Gürcü ve Ermeni gönüllüler arasında dava arkadaşlığına engel olmamıştı. Oysa şimdi, yabancı manipölasyonlar sayesinde Azerbaycan “bölünmüş bir toprak” idi. Çeşitli aşiret ve cemaat liderleri İttihad-i İslam (İslami Birlik) bayrağı altında Ümmet-i İslam'ı birleştirmeye çalışıyordu.⁶³

1917 Rus Şubat Devrimi'nin etkileri Azerbaycan'dan daha önce Gilan'da hissedildi. Rus askerleri arasındaki genel şaşkınlığın yanında, Azerbaycan'da görülen şey, Rus ordusunun bazı birimlerinin yerel halka karşı tavırlarındaki değişimdi. Tebriz'de Rus askerleri (*saldat*) Tebrizlilere “kardeş” ve “yoldaş” olarak hitap etmeye başladılar. Bu ilk günlerde, Rusların radikal değişim düşüncesini yaymak konusunda gerçek bir girişimi olmadı.⁶⁴ Ayrıca Azerbaycanlılar, İran Sosyal Demokratların kuzeyden gelen ve giderek İran'a yayılan devrim dalgasına katılmaları konusunda yaptığı çağrıyla, yedi yıl süren savaş ve sürekli askeri işgalin etkisiyle, pek coşkuyla karşılamadı.

Savaş sırasında Bakü'deki siyasi faaliyetlerini gizli şekilde yürüten İran Sosyal Demokratları, 1917'de kendi bağımsız siyasi partileri olan *Fırka-i Adale'tin* (Adalet Partisi) kurulduğunu duyurdular. Parti'nin ilk

63 Dönemle ilgili etnik ve toplumsal gerilimlerin ayrıntıları için bkz. Kesrevî. A., *Tarih-i Hicdeh Sâle-i Azerbaycan*, cilt 2, 9. baskı, Tahran, Emîr-i Kebir, 1978, ss. 671-783.

64 *ibid.*, s. 674.

gazetesi *Bayrak-i Adalet* (Adalet Bayrağı) çok uzun ömürlü olmadı ve yerini Farsça ile Azerice dillerinde yayınlanan *Hürriyet* ve *Yoldaş*'a bıraktı. Bu gazetelere başyazar olarak önemli katkısı olanlardan biri Mir Cafer Cevadzade (Pişeveri) idi.

1918'de Adalet Partisi, partinin genel sekreteri Esedullah Gafarzade liderliğinde parti üyelerinden on sekiz kişilik bir grubu Gilan'a gönderdi. Partinin Gilan'daki Cengelî hareketinin isyancılarının lideri Küçük Han'la ilk irtibata girme çabası başarısız olsa da çok geçmeden yirmi üyeden oluşan ikinci bir grup Gilan'a gitti. Adalet Partisi Haziran 1920'de, Gilan'ın Hazar'daki en önemli limanı olan Enzelî'de ilk kongresini gerçekleştirdi.⁶⁵ On yedisi Azerbaycanlı oy hakkına sahip elli bir üye ile toplanan bu kongrede, Adalet Partisi'nin ismi İran Komünist Partisi olarak değiştirildi ve bir Minimum Program resmi şekilde onaylanarak kabul edildi.⁶⁶ Programın 4. maddesi “bağımsız ve bölünmez bir cumhuriyet olan İran Halk Cumhuriyeti'nin kurulması” için çağrı yapıyordu.⁶⁷ Bir yıl sonraysa, Temmuz 1921'de İran Komünist Partisi'nin (Adalet Partisi) Horasan Eyaleti Komitesi kendi programını yayınladı. Bu belgede İran'ın milli birliği şöyle vurgulanmıştır:

Hedefimiz İran halkının emeğinden neşet eden bir devlet kurmaktır.⁶⁸

Başlangıç günlerinde, İran Komünist Partisi'nin İran'ı farklı milletlerden oluşan bir ülke olarak algılamadığı açıktır ve bu dönemde “her bir milletin kendi kaderini belirleme ve diğerlerinden ayrılarak kendi bağımsız devletini kurma hakkına sahip olduğu” yönündeki Leninist ilkeye de herhangi bir gönderme yapılmamıştır.⁶⁹ Yalnız yedi yıl sonra Rostov'da gerçekleşen İran Komünist Partisi'nin İkinci Kongresi'nin

65 Âgâhi, 'Abdülhüseyn, “Şest Sâl ez Tarih-i Te'sis-i Hizb-i Komonist-i İran Guzeşt”, *Dünya*, sayı 3, 1980, ss. 48-9.

66 *Dünya*, cilt 12, sayı 2, Yaz 1971 ss. 101-109.

67 *ibid.*, s. 106.

68 *Horasan Eyaleti Komitesi'nin Beyanname ve Geri Alınamaz Önerileri*, İngilizce tercümesi için bkz. Atabaki, T., *op. cit.*, ss. 151-156.

69 Lenin, V., “The Right of Nations to Self-determination”, *Selected Writings*, Moskova, Progress Publishers, 1966, s. 350.

sonunda böyle bir görüş yeni programda yer bulmuş ve onaylanmıştır.⁷⁰ Burada ilk kez, İran resmi olarak “birçok milletin” yaşadığı ülke olarak betimlenmiştir. Artık İran Komünist Partisi’nin görevi, “merkezi devletten ayrılmaları pahasına bile olsa bu milletlerin tam özgürlüğe kavuşmaları uğruna mücadele etmek” idi.⁷¹

* * *

Komünizmin ruhu kanatlarını açmış Kafkasya üzerinde dolaşırken, komşu Anadolu’da Pan-Türkizm, rakip ideoloji okulları olan Osmanlılık ve Pan-İslamizm’in yerine geçerek büyümekteydi.

Pan-Türkizm’in kökenleri, Osmanlılık ve Pan-İslamizm’in artık Osmanlı İmparatorluğu’nun büyüyen sorunlarının üstesinden gele-memeye başladığı dönemlere dayanır. “Osmanlılık bir yenilgiyi ispatlamıştır. Geçen yüzyıllarda olduğu gibi İslamiyet’e bağlılık duygusu Türklerin büyük çoğunluğu üzerinde hâlâ baskındı. Ancak onun modern siyasi avatari olan Pan-İslamizm, sadece sınırlı başarılar elde edebilmişti ve Batı eğitilmiş ve yönü Batı’ya dönük aydınlar için giderek azalan bir cazibesi vardı.”⁷²

Aslında, hor görülmüş Türk isminin ruhuna ışık saçmaya ilk başlayanlar Osmanlı-Türk münevverleriydi. Örneğin Mehmed Emin, şiirlerinde yeni milli gururun anlamını şöyle açıklıyor:

Ben bir Türk’üm dinim, cinsim uludur
Sinem, özüm ateş ile doludur
İnsan olan vatanının kuludur
Türk evlâdı evde durmaz, giderim.⁷³

70 Son zamana kadar, Komünist Partisi’nin İkinci Kongresi’nin İran’ın güneybatısında bulunan Urumiye’de düzenlendiğine inanılmaktaydı. Ancak son zamanlarda hatıraları yayınlanan kıdemli komünist ve Tudeh Partisi’nin liderlerinden İhsan Taberi’ye göre kongre Urumiye’de değil, aslında Azov Denizi’ne yakın bir yerde ve Sovyetler Birliğinde düzenlenmiştir, bkz. Taberi, İ., *Kej-râhe*, Tahran, Emir-i Kebîr, 1937, s. 17.

71 “İran Komünist Partisi’nin Programı”, *Dünya*, cilt 1, sayı 4, 1961, s. 118.

72 Lewis, B., *op. cit.*, s. 338.

73 Mehmet Emin, *Türkçe Şiirleri*, 1897. Türk ismi Türkçe ve Farsça’da her zaman barbar, soyguncu, yağmacı, serseri ve cahil kişiyi çağrıştırmıştır. bkz. Steingass, F., *Persian-English Dictionary*, 6. basım, Londra, Routledge and Kegan Paul, 1977, s. 296.

Daha önce Türk olarak hitap edilmenin incinme nedeni olması hali çok geçmeden olumlu bir gurur duygusuna evrilerek bir Türk milleti kavramının oluşumuna katkı sağlamaya başladı. Daha şaşırtıcı olan ise Pan-Türkizmi teorileştiren kişinin Osmanlı İmparatorluğu'nun tebası olmamasıydı. 1904'te Rusya İmparatorluğu'ndan bir Tatar, Akçuraoğlu Yusuf (sonraları Yusuf Akçura olarak tanındı) çok geçmeden Pan-Türkizmin manifestosu olarak bilinen Üç Tarz-ı Siyaset isminde bir risale yayınladı. İlk olarak Kahire'de sürgünde yaşayan Türkler tarafından yayınlanan bu meşhur manifestoda Akçuraoğlu Yusuf, Osmanlıcılık ve Pan-İslamizmin gelişmesine ket vuran kendilerinden kaynaklı tarihsel engelleri tartışıyor ve İttihad-ı Etrak'ı (Türklerin Birliği, yani Pan-Türkizm) Türk milletinin sürekliliğini sağlayan tek kavram olarak savunuyordu. "Hâlâ bu düşüncenin Osmanlı İmparatorluğu dışında taraftarı olup olmadığını bilmediğini" itiraf ediyor, ancak yakın gelecekte görüşlerinin -özellikle *Kafkasya* ve Şimali İran'dakiler (Kuzey İran) başta olmak üzere- yaşadıkları yerlerden bağımsız olarak Türk kimliği bilincine ulaşma yönünde birçok Türkün desteğini kazanacağını umuyordu.⁷⁴

İttihad-ı Etrak veya sonraları Akçuraoğlu Yusuf tarafından adlandırıldığı gibi Türkçülük,⁷⁵ çok geçmeden Osmanlı İmparatorluğu'ndaki "kültürel örgütler" ve siyasal partiler tarafından bir politika olarak benimsendi. 1908'de İstanbul'da Türk Derneği, "Türk olarak adlandırılan tüm halkların geçmişteki ve şimdiki faaliyetlerini ve durumlarını" araştırmak için kuruldu.⁷⁶ Türk Derneği'ni "Türk Ocağı" denilen bir diğer "topluluk" takip etti. Türk Ocağı 1912'de yazılan manifestosunda esas hedefini "milli eğitimi ilerletmek, İslam halkının öncüsü olan Türklerin bilimsel, ekonomik ve sosyal düzeyini yükseltmek ve Türk ırk ve dilinin iyileştirilmesi için çaba göstermek" olarak belirlemiştir.⁷⁷

Bu "cemiyetlerin" odaklandığı konular şunlar idi: Türk kimdir ve anavatanı neresidir? Türk Ocağı'nın kurucularından, ünlü cemiyetçi

74 Akçuraoğlu, Y., Üç Tarzı Siyaset, Kahire, Matbaa-ı Kadr, 1909, s. 11-12.

75 Akçuraoğlu, Y. (ed.), *Türk Yılı, 1928*, İstanbul, Yeni Matbaa, 1928, s. 396.

76 Lewis, B., *op. cit.*, s. 343.

77 *ibid.*, s. 345.

Ziya Gökalp (1876-1924), 1911’de yayınladığı *Turan* isimli şiirinde Türklerin anavatanını şu sözlerle betimliyor:

“Vatan ne Türkiye’dir Türklere ne Türkistan; vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan!”⁷⁸

Sonraları, daha çok bilinen kitabı “Türkçülüğün Esasları”nda Ziya Gökalp, eski görüşlerinden geri adım atarak Türk ve Türklerin vatanı tanımlamalarında “gerçekçi” bir yaklaşım benimser. Bu yeni yaklaşıma göre kastettiği Türk’ün “kendine özgü bir kültürü vardır, böylece bir Türk’ün sadece tek dili ve tek kültürü” olabilir.⁷⁹ Tüm Türkleri Turan ülkesinde bir araya getirebilecek bir önceki ütöpik düşüncesinin önünü kesen engellerin farkına vararak, ideal birlik inşasında şimdilik Tatarları, Kırgızları ve Özbekleri hariç tutar ve sadece Oğuz Türkleri üzerine odaklanır:

Bugün, kültürel birleşmeleri kolay olan Türkler, Oğuz Türkleridir; yani Türkmenler. Azerbaycan Türkmenleri, İran ve Harezm Türkleri, Türkiye Türkleri gibi Oğuz veya Türkmen birliğine aittirler.

Gökalp daha sonra, önerdiği birlik türünü ise şöyle anlatır:

Bir siyasi birlik mi? Şimdilik, hayır! Biz, gelecekte olacaklara göre bugün hakkında bir yargı yürütemeyiz, ancak şimdilik bizim hedefimiz sadece Oğuz halklarının kültürel birliğinin sağlanmasıdır.⁸⁰

Birinci Dünya Savaşı’nın patlak vermesi ve Osmanlı’nın Rusya ile savaşı, Pan-Türkizmin gelişmesine zemin hazırladı. Pan-Türkistler için Ruslar sadece gâvurlar değil, aynı zamanda Türk İslam anavatanının bir parçası gibi görülen Güney Kafkasya bölgelerinin işgalcileriydiler. Bu nedenle, Rusya’ya karşı savaş bütün yönleriyle cihat altında teşvik edilebilirdi.

78 Gökalp, Z., *Türkçülüğün Esasları* (The Principles of Turkism), Leiden, Brill, 1968, s. 17.

79 *ibid.*

80 *ibid.*

1917 Rusya Devrimi ve Rus İmparatorluğu'nun çöküşü, Pan-Türkistlerin birçoğunu ata yurdunu özgürlüğe kavuşturma ve Türk milletini birleştirme zamanının geldiğine inandırmıştı. Ancak bu iyimserlik çok uzun sürmedi ve Bolşevikler çok geçmeden imparatorluk topraklarıyla alakalı hiçbir değişikliğe müsamaha göstermeyeceklerini belli ettiler. Yine de birkaç yıllığına Pan-Türkizmin kıdemli taraftarları eski düşlerinin gerçekleşmesi için her türlü aracı kullanmakla meşgul oldular.

Bütün beklentilerine rağmen, Pan-Türkistlerin Birinci Dünya Savaşı'nı müteakiben Azerbaycan'da kazanımları çok etkileyici değildi. Eyalet yıllarca neredeyse işgal düzeyinde Osmanlı askerlerinin kontrolünde olmasına rağmen, Azerbaycanlılar arasında sağlam destek tabanı yaratma çabaları başarısızlıkla sonuçlandı. Azerbaycan dilinde yayınlanan Âzerâbâdegân gazetesi gibi Pan-Türkist gazeteler, Azerbaycan-Osmanlı ilişkilerinin düzelmesini sağlamayı başaramadı. Üstelik, Osmanlılar hiçbir zaman yerel siyasal partilerden destek görmediler. Özellikle Demokratlarla olan ilişkileri gergindi. Osmanlı askerlerinin İran'da uzun süren varlığı, Demokratlarla ilişkileri giderek kötüleştirdi. O kadar ki, Osmanlılar Demokratların çok sevilen liderleri Hiyabani ve Nevberî'yi yakalayıp sürgüne gönderecek kadar ileri gittiler.⁸¹ Sonradan Hiyabani'yi "İslam güçlerine karşı Ermenilerle işbirliği içinde olmakla" suçlayarak eylemlerini meşrulaştırmaya çalışsalar da⁸² bu tarz eylemler, eyaletin kontrolünü ellerine geçirmeye hazırlanan Demokratlar arasında Osmanlı karşıtı duyguları ciddi şekilde körükledi.

Hiyabani Ayaklanması

Meşrutiyet mücadelesi günleri boyunca Tebriz, Muhammed Ali Mirza'nın darbesine karşı direniş sergilediği zaman, önemli bir yerel eyalet encümenine üye olarak seçilen ve yerel olaylarda seçkin bir rol oynayan genç bir radikal vaiz, siyaset sahnesinde zuhur etti.⁸³ Şeyh Muhammed Hiyabani, 1880 yılında Tebriz'in civar kasabası Hâmene'de doğdu. Babasının Petrovsk'ta (sonradan, Rus Sovyet Federal

81 Kesrevî, A., *Tarih-i Hicdeh Sâle-i Azerbaycan*, cilt 2, *op. cit.*, s. 749.

82 *ibid.*

83 Melikzade, M., *op. cit.*, s. 959.

Sosyalist Cumhuriyeti'nde adı Mahaçkale olarak değiştirildi) bir ofisi vardı. Hiyabani ilkokul eğitimini doğduğu köyde bitirdikten sonra Rusya'ya gitti ve bir süreliğine babasının ofisinde çalıştı. Tebriz'e döndükten sonra da bir din okuluna katılarak nitelikli bir hatip oldu.⁸⁴

Meşrutiyet hareketinin başlangıcında Hiyabani, Tebriz'in iki camisinde imamlık görevini yapmasının yanında ünlü tarihçi ve sonraları Hiyabani'nin muhaliflerinden olan Ahmed Kesrevî'nin de katıldığı Talebiye okulunda matematik öğretmenliği yapıyordu.⁸⁵ *Tebriz Encümeni* ve İslamiye arasındaki çatışmada Hiyabani, Meşrutiyetçilerin safına katıldı ve o tarihten itibaren asıl kariyeri başlamış oldu. İkinci Meclis seçimlerinde Azerbaycan vekilliği için adaylığını bildirdi ve seçilen diğer on bir milletvekiliyle birlikte Tahran'daki Mecliste sandalye sahibi oldu.

İkinci Meclisin ilk günlerinde, milletvekilleri siyasi partilerden birine bağlılıklarını bildirmeye gerek duydukları zaman, Hiyabani herhangi bir siyasi partinin üyesi olmayı reddetti; Demokratların Meclis grubunun görüşmelerine katıldığını itiraf etse de⁸⁶ Mecliste yaptığı oldukça uzun bir konuşmasında, İctimaiyun Amiyun (Sosyal Demokratlar) ile cumhuriyetçiliğe sempatisi olan Demokratlardan kendini ayırmaya çalıştı. Aynı konuşmasında hiçbir şekilde herhangi bir siyasi partiye katılmayı düşünmediğini de dile getirdi.⁸⁷

Ancak işlerin ters gitmesiyle Hiyabani bağımsız duruşunu uzun süre sürdürmeyi başaramadı. Yedi yıl sonra, Mart 1918'de, Nevberî ve Çayçı ile birlikte, Demokrat Parti'nin yeniden kuruluşunu ilan etti ve ardından da partinin organı olarak *Teceddüd*'ü yayınlamaya başladı.⁸⁸ Kasım 1911'de Rusya ultimatoma karşı sert duruşu sayesinde ve Mecliste konuya ilişkin yaptığı hararetli bir konuşması neticesinde, yeniden örgütlenmiş olan Demokrat Parti çok geçmeden Azerbaycan dahilinde ve dışında yaygın destek görmeye başladı.

84 İsimsiz, Şerh-i Hâl-i Şeyh Muhammed Hiyabani, Berlin, İranşehir, 1926, ss. 23-9. Ayrıca bkz. Âzerî, A., *Kıyam-ı Şeyh Muhammed Hiyabani*, 4. baskı, Tahran, Safi 'Alişah, 1975, s. 10.

85 Kesrevî, A., *Tarih-i Hicdeh Sâle-i Azerbaycan*, op. cit., s. 675-6.

86 *Müzakerât-ı Meclis*, 23 Şubat 1911.

87 *ibid.*

88 Kesrevî, A., *Tarih-i Hicdeh Sâle-i Azerbaycan*, op. cit., s. 678.

1918'in kışında Azerbaycan'da patlak veren kıtlıkta halka tahıl dağıtılması gibi uygulamalar, doğal olarak Demokratların itibarını ve popüleritesini hem eyalette ve hem de İran genelinde artırdı. Kahraman haydut geleneğinin derin köklerinin olduğu bir bölgede, Demokratlar tarafından yapılan bu işler Hiyabani'nin günün ve çağın "yeni Robin Hood"u olarak algılanmasını sağladı. Bu zaman zarfında, Demokratlar Tebriz'de ve Azerbaycan'ın diğer birkaç önemli şehri üzerinde kontrolü sağlamış oldular.⁸⁹

Ne var ki, 1919 yılının yazında Osmanlı askerlerinin Azerbaycan'a geri dönmesiyle Demokratların balayı son buldu. Osmanlı ordusunun sivil siyasi danışmanı Yusuf Ziya'nın Demokratların tabanının dağınık ve kırılğan olduğunu söylediği bölgede yeniden İttihad-i İslam'ın eski yırtık pırtık bayrağı dalgalanır oldu. Hiyabani muhaliflerinin desteğini alan Yusuf Ziya özellikle yeni bir Pan-Türkizm kampanyası başlatarak faaliyetlerini hızlandırdı. Bu arada Pan-Türkizm ideallerinin Azerbaycan eyaletinin tamamında yayılmasının en önemli aracı bu dönemde kurulmuş olan *Azerâbâdegân* gazetesidir. Sonuçta Osmanlıların gelişinden kısa süre sonra, Hiyabani, Nevberî ve Badamçı yakalanıp sürgüne gönderildiler. İran devletinin Tebriz'deki yetkililerinin Osmanlı yetkililerinin aldığı bu karara itiraz etmesi şöyle dursun Tebriz'de hızla yayılan söylentilere bakılırsa aslında Osmanlılar, İran merkezi devletinin isteği üzerine harekete geçmişlerdi. Özellikle, Veliâht Muhammed Hasan Mirza'nın bu politik entrikalarda önemli bir rol oynadığı düşünülmüyordu.⁹⁰

Hiyabani ve Demokrat arkadaşları, yerel yönetimin düşmanla işbirliği yapma hevesi olarak algıladıkları bu durumdan derin kaygı duydular. Bir önceki yıl boyunca, siyasi bir alternatif olarak ortaya çıkmış olmalarına rağmen Demokratlar, bilinçli bir şekilde devletle iyi geçinmeye ve çok gerekli olmadıkça doğrudan çatışmaya girmekten kaçınmaya çaba gösteriyorlardı. Ancak şimdi bu durumda devlet onlara ihanet etmiş gibi görünüyordu. Osmanlıların Azerbaycan'dan çekilmesinin ardından Hiyabani sürgünden döndü ve seçkin bir lider olarak Demokratlar arasındaki yerini pekiştirdi. Ancak hiçbir zaman

⁸⁹ *ibid.*, s. 686-704.

⁹⁰ Devletâbâdi, Y., *Hayat-ı Yahya*, cilt 3, 3. baskı, Tahran, Firdevsî, 1982, s. 85.

unutamayacağı acı bir ders almıştı. Bu tarihten sonra İran'da radikal değişim politikasının destekçisi olmuş ve özellikle Azerbaycan için daha geniş çaplı bir yerel özerkliğin gerekliliğine ikna olmuştur.

Hiyabani ayaklanması gerçek anlamda onun Dördüncü Meclis için yaptığı seçim kampanyasıyla başlamıştır. Seçimler Ağustos-Eylül 1919'da yapıldı. Tebriz ve çevre şehirleri temsil eden dokuz milletvekilinin altısı Demokratlardandı ve içlerinde en meşhur olanı Hiyabani idi.⁹¹

Merkezi devlet seçim sonuçlarından zinhar memnun değildi. Demokratların artan faaliyetleri nedeniyle teyakkuza geçen Başbakan Vusukü'd-Devle, iki İsviçreli polis şefinin başında olduğu kırk üç kişilik bir polis kuvvetini, merkezi devletin otoritesini tesis etmek ve Azerbaycan genelinde polis teşkilatını “yeniden örgütlemek” için bölgeye gönderme kararı aldı.⁹² Britanya Konsolosunun raporuna göre: “Görünen o ki İsviçreli polis şefleri ilk baştan itibaren kartlarını çok kötü oynadılar ve asıl amacın Demokrat Parti'yi bastırmak olduğuna dair bir algı oluşmasına izin vermiş oldular.”⁹³

Polis teşkilatı ile Demokratlar arasındaki ilişkiler gittikçe kötüleşti. İsviçreli polis şefi Major Burling'in görevi, siyasi çözülmenin eşiğindeki bir bölgede, merkezi devletin otoritesini tesis etmektir. Bir Hristiyan olarak görevinde başarılı olma şansı çok düşüktü. Nitekim Demokratlar, onun dini aidiyetini yumuşak karnı olarak görüp sömürmek için her fırsatı kullandılar ve halkın dini hassasiyetlerini ona karşı kışkırtmaktan geri durmadılar. Bir defasında, polis bir Demokrat Parti yanlısını tutuklayınca, Demokratlar tutuklanan kişinin serbest bırakılmasını talep ederek, üye ve destekçilerini silahlanmaya ve parti gazetesinin önünde toplanmaya çağırdılar. Bir süre sonra kalabalık, polis merkezine yürüyerek tutuklunun zorla serbest bırakılmasını sağladı. Çok geçmeden de Demokratlar bir *Heyet-i İctimai* (Genel Komite) kurarak, “İran'da Meşrutiyet'in yeniden ihyasına” ve “kamu düzen ve asayişinin” sağlanmasına dair çağrıda bulunan bir deklarasyon yayınladı.⁹⁴ Artık Hiyabani ayaklanması başlamıştı.

91 Âzeri, A., *op. cit.*, s. 225.

92 Kesrevî, A., *Tarih-i Hicdeh Sâle-i Azerbaycan*, *op. cit.*, s. 859.

93 F.O. 371/6440, 1920 yılında Azerbaycan'a dair rapor.

94 Âzeri, A., *op. cit.*, s. 263.

Hiyabani ve Demokrat arkadaşlarının yerel yönetim üzerinde kendi kontrollerini sağlaması uzun sürmedi. 24 Haziran 1924'te yukarıda bahsedilen olaylardan iki ay geçmeden Hiyabani, "Milli Hükümet" olarak adlandırdığı yerel bir yönetimin kurulduğunu duyurdu. Bu duyuru, Âli Kapı'da -merkezi devletin eyaletteki genel merkezi- kalabalığın kendi marşı olarak kabul ettiği *Marseillaise* marşını okumasını da içeren tantanalı bir törenle yapıldı.

Hiyabani Milli Hükümet'ten bir milli devletten çok bir halk yönetimini anlıyordu. Yazılarında ve konuşmalarında birçok yerde, Hiyabani "bağımsız ve özgür İran milleti" ifadesini İran milletine bir bütün olarak hitap ettiği zaman kullanıyordu. "Millet" teriminin ilk başlardaki kullanımları açıkça onun o tarihlerde belli bir etnik gruba işaret etmediğini gösteriyor. Görünüşe göre onun "milli" veya "millet" kullanımı pek de tutarlı değildir. Her halükârda Milli Hükümet, yeni kurulmuş olan Azerbaycan yerel yönetimini betimlemek için kullanılmış olduğu için, onun hiçbir şekilde bağımsız bir Azerbaycan ulus devleti anlamı taşıması hedeflenmemiştir.

Britanya'nın Tebriz Konsolosuyla olan konuşmasında, "Tahran otoritesini ret mi ediyorsunuz?" sorusuna cevaben Hiyabani "kesin bir dille kendisine yöneltilen suçlamaları reddetti" ve "daha pozitif ifadelerle" Konsolosa şöyle teminat verdi: "Hareketlerinin [Demokratların] doğasında ayrılıkçılık yoktur." Üstelik "kendisi Azerbaycan'ın İran'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu düşünüyor" idi.⁹⁵

Hiyabani ve Demokrat yoldaşları için hassas konulardan biri yabancı güçlere karşı mümkün olduğunca mesafeli olmayı nasıl kotarabilecekleriydi. Daha önce Hiyabani'ye karşı takındıkları tavır nedeniyle Osmanlılarla ilişkileri soğuk ve mesafeli olmaya devam etti. Uzun süredir Demokrat karşıtı tutum ve politikalarını sürdüren İngilizler de ittifak yapılabilecek adaylar arasında değildi. Demokratlara destek verebilecek tek yabancı güç, Çarlık Rusya'daki imparatorluğu deviren yeni doğmuş devletin devrimcileri olabilirdi.

Aslında başlangıçta Azerbaycanlı Demokratlar, 1917 Rus Devrimi'ni hoş karşılamış, partinin eyalet komitesine "kendi vatanları Rusya'da demokrasi için mücadele etmekle birlikte diğer milletlerin de

95 F. O. 248/1278, Hiyabani'yle röportaj, 1 Mayıs 1920.

egemenliğine saygı gösteren bu gruplarla” karşılıklı dostane ilişkiler kurma talimatı vermişti.⁹⁶ Ancak çok uzun sürmeden, Aras Nehri’nin diğer tarafında devrimciler tarafından uygulanan politikalar, Azerbaycanlı Demokratları büyük komşularına karşı oldukça ihtiyatlı ve dikkatli bir tutum takınmaya itmişti.

27 Mayıs 1918’de Aras Nehri’nin kuzeyi ve Güney Kafkasya’nın güneydoğusuna uzanan topraklarda yeni Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kurulması ve Azerbaycan adını alması İran’da özellikle Azerbaycanlı entelektüeller arasında şaşkınlığa neden oldu. Hiyabani ve Demokrat arkadaşları kendilerini Güney Kafkasyalılardan ayırmak için eyaletin ismini *Azadistan* (Özgürlük Ülkesi) olarak değiştirme kararı aldılar.⁹⁷ Bu kararı meşrulaştırmanın bir yolu olarak, Azerbaycan’ın İran’da Meşrutiyet’in kuruluşu sırasında verilen mücadelede oynadığı “kahramanca role” işaret ettiler. Hiyabani ve arkadaşları açısından bu rol, *Azadistan* isminin alınması hakkını kendilerine tanımaktaydı.⁹⁸

Başından beri Hiyabani “Azerbaycan’ı İran’dan ayırmak için hiçbir niyet veya arzusunun olmadığını”⁹⁹ iddia ediyor ve her fırsatta bu duruşunu açıkça dile getiriyordu. Yine de birçok gözlemci, özellikle de Britanyalılar, onun esasta bir ayrılıkçı olduğuna ikna olmuşlardı.¹⁰⁰ Hiyabani, siyasi muhaliflerinin aynı yöndeki suçlamaları karşısında hiç taviz vermedi ve İran’ın bir parçası olarak kalıp aynı zamanda Azerbaycan için daha fazla özerklik kazanmak hedefinden hiçbir zaman vazgeçmedi. Ancak, tam da onun belirlediği bu hedef özellikle Kesrevî gibi birçok siyasetçinin Milli Hükümet’e sırtını dönmesine neden oldu. Kesrevî gibi muhalifler kararlı bir şekilde, güç merkezinin eyaletlerde olmasındansa başkent Tahran’da olmasını istemekte ve güçlü bir merkezi devlet fikrini savunmaktaydılar. İran eyaletlerinde radikal değişimlerin başlatılması için tek meşru ve uygun merciin başkent olduğuna inanıyorlardı. Dolayısıyla, Vusukü’d-Devle’nin nefret edilen hükümetinin yerine Müşîrû’d-Devle’nin sevilen kabinesi geçtikten

96 Âzeri, A., *op. cit.*, s. 149.

97 Kesrevî, A., *Tarih-i Hicdeh Sâle-i Azerbaycan*, *op. cit.*, s. 872.

98 Âzeri, A., *op. cit.*, s. 299.

99 F.O. 371/1278, 11-12 Eylül 1920.

100 F.O. 371/4927, 20 Eylül 1920.

sonra, Demokrat Parti'deki Hiyabani muhalifleri yeni hükümetle birlikte hareket ederek Hiyabani'nin Milli Hükümeti'ne karşı diğer safta yer almakta tereddüt etmediler.

Hiyabani'nin uzlaşmaz tavrı sadece merkezi devletle müzakere yapmasını imkânsız kılmıyor aynı zamanda İran'da aynı dönemde faaliyet gösteren diğer bölgesel hareketlerle ortak hareket etme olasılığını da ortadan kaldırıyordu. İran'ın siyasi meselelerine, dolaylı ya da doğrudan her türlü dış müdahaleye sert şekilde karşı çıkıyordu ve Gilan ayaklanmasının lideri Küçük Han'la işbirliği yapmaya da karşıydı. Örneğin Küçük Han, İran'da Meşrutiyet'i yeniden kurmak hedefiyle bir halk cephesi kurmak için çağrıda bulunduğu zaman, Hiyabani onu Vusukü'd-Devle ile kıyaslayacak kadar ileri gitmişti:

Seninle Vusukü'd-Devle arasında ne fark var ki? O, İran'ı Britanyalı güçlerin yardımıyla yönetmek istiyor sen de aynısını Rusları arkana alarak yapmak istiyorsun.¹⁰¹

Müşîrî'd-Devle Ağustos 1920'de Muhbirü's-Saltana Hidayet'i Azerbaycan valisi olarak atadığında, Hiyabani'nin sayılı gününün kaldığı belli oldu. Muhbirü's-Saltana, Eylül'de Tebriz'e vardı ve daha bir hafta geçmeden 12 Eylül'de, Kazak Alayı¹⁰² şehir içindeki tüm stratejik noktaları ele geçirmek için harekete geçti. Kısa sürede, Kazaklar hedeflerine ulaştı ve Hiyabani de dahil olmak üzere elli Demokrat öldürüldü. Böylece merkezi devletin otoritesi açık bir biçimde tüm bölgede yeniden kuruldu.¹⁰³

101 Yakikiyan, G., Şürevi ve Cunbiş-i Cengel, Yaddaştâ-yi Yek Şâhid-i Aynî, Tehran, Novin, 1984, s.137.

102 1879'da kurulan Kazak Alayı İran askerlerinden oluşuyordu. Rus askeri subaylarının komutası altında, çok geçmeden askeri disiplin, sertlik ve acımasızlıkla ün kazandı. Kazak Alayı'nın kötü namını pekiştiren olay ise 1908'de Albay Liakhov komutasında Meclisin bombalanması oldu. 1917'de Çarlık İmparatorluğu'nun çöküşüyle Rusya'nın Kazak Alayı üzerindeki kontrolü son buldu. Varlığını sürdüren Kazak Alayı, 1921'de gerçekleştirdiği darbeye Rıza Han'a askeri destek sağladı. Rıza Han daha sonra Alayı, milli ordunun yeniden yapılandırılması sırasında jandarmayla birleştirdi. F.O. 371/2762, Memorandum on the Persian Army, 1907.

103 F.O. 371/4927. Muhbirü's-Saltana kendi anılarında Hiyabani'nin Kazak Alayı askerleri tarafından öldürüldüğünü reddederek, askerlerin kuşatması altındaki bir evin bodrumunda intihar ettiğini iddia ediyor. bkz. Muhbirü's-Saltana, M., *op. cit.*, s. 318; Britanya Tebriz Konsolosluğunun bir çalışanı olan Bristow'a göre: "Şeyh'in saklandığı ev bulundu ve Kazaklar tarafından vuruldu." bkz. F.O. 371/1278, 15 Eylül 1920.

Hiyabani'nin iktidarı kısa ömürlü olsa da İran'da siyasi düşünce ve tutumlar üzerinde ve özellikle reformist eğilimler üzerinde önemli bir etkisi oldu. Onun Azerbaycan'da merkezi devletin otoritesine alternatif olarak kendi yönetimini oluşturma inisiyatifi reformist kesim içinde büyük bir bölünmeye neden oldu. *Nehzat-ı Milli* (Halk Hareketi) içindeki modern eğilim, merkezi devletin fonksiyonlarının azaltılmak yoluyla eyaletlere daha çok özerklik verilmesinden yana ise de reformist cenahın içinde yer alan geleneksel akım, kendisini tamamen İran'da despotik olmayan ama güçlü bir merkezi devletin kurulmasına adanmıştı. Hiyabani ayaklanmasının başarılı bir şekilde bastırılması bu geleneksel düşünce akımının hâlâ ne kadar güçlü olduğunun ve meşru görüldüğünün bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RIZA ŞAH'IN HÜKÜMDARLIĞI: TEK ÜLKE, TEK MİLLET

Bugün Meclisteki milletvekilleri olarak Serdâr-ı Sipah Rıza Hanı Şah yapmayı arzuluyorsunuz. Saygıdeğer beyefendi sadece Başbakan değil, aynı zamanda Savaş Bakanı ve ordunun Başkomutanı'dır. Yirmi yıl boyunca dökülen onca kanın ardından bugün ülkemiz bir geriye gidişin eşiğindedir. Aynı kişi hem Şah hem Başbakan hem Savaş Bakanı hem de Başkomutan olabilir mi? Zanzibar da bile işler böyle yürümez! Parlamentoda saltanat değişimiyle ilgili düzenlenen oturumda Musaddık'ın konuşmasından,
31 Ekim 1925.

Modern Bir Ulus Devlet İnşası

Hiyabani ayaklanmasının trajik şekilde sonlanması, Azerbaycan ve İran'ın diğer bölgelerinde yaşamın tüm alanları üzerinde geniş kapsamlı değişikliklere yol açan tarihsel bir dönemin başlangıcını belirledi. Hiyabani'nin ölümünün hemen ardından meydana gelen iki olayın dışında, neredeyse yirmi yıl boyunca Azerbaycan'da ayaklanmaya dair bir işaret olmadı.

Bu olaylardan ilki, Hiyabani'nin arkadaşlarından Kıyami tarafından yönetilen ayaklanmaydı. Kıyami kendi ayaklanmasına katılanları *Kıyamîyun-ı İntikamîyun* (İntikam İçin Ayaklananlar) olarak adlandırdı, ancak Hiyabani ayaklanmasındaki ivmeyi yakalama çabasında başarısız oldu. Kendisi esas olarak Tebriz'in kuzeyinde bulunan Eher'e bağlı Keleyber semtinde etkindi.¹

İkinci olay Tebriz Jandarma Komutanı Lahuti'nin isyanıydı. 1 Şubat 1922'de Lahuti, Tebriz'deki devlet kurumlarını ele geçirerek *Komite-i Millî*'yi (Milli Komite) kurdu ve merkezi devletin otoritesine meydan okudu. Ayaklanma bir haftadan uzun sürmedi. Şubat sonunda, Lahuti

1 Takiyeva, A., *Natsional'no-Osvobodit'noye Dvizheniye v Iranskom Azerbaidzhane v 1917-1920*, Bakü, 1956, s. 114. Ayrıca bkz. "Zindegi-i Yek Mubâriz-i Kühen-sâl", *Dünya*, cilt 11, sayı 4, 1974, s. 54-5.

Tebriz'den kaçmak zorunda kalarak “Sovyetler memleketine” sığındı ve orada kariyerine devrimci bir şair olarak devam etti.²

Hiyabani ayaklanmasının bastırılmasında rolü olmayan Rıza Han, Lahuti isyanına karşı askeri operasyonu Kazak Alayı'nın başı olarak Tebriz'de bizzat kendisi yürüttü. Tam bir yıl evvel, 21 Şubat 1921'de Rıza Han gazeteci Seyyid Ziya Tabatabai ile birlikte Tahran'da başarılı bir askeri darbe yapmıştı. Rıza Han'ın İran Şahı olarak taç giymesi ancak dört yıl sonra gerçekleşebildi. Böylece Pehlevi Hanedanı kurulmuş oldu ve kurucusu Rıza Şah, 1941'de müttefikler tarafından tahttan indirilip sürgüne gönderilmesine dek yirmi yıl hükümdarlık etti.

Merkezileştirme Politikası

Rıza Şah'ın İran'da devlet gücünü merkezileştirme politikası ve modernleştirme uygulaması kentli nüfusun, özellikle orta sınıfın ve aydınların birçoğunun tam olarak ümit ettiği ve beklediği şeydi. 1914'ün başında birçok tanınmış siyasetçi ülkenin modernleşme meselesiyle ilgili bir duruş ortaya koymuştur. 1914'te Meclis tarafından reddedilen ikinci kabinesinin programında Müstevfi'l-Memalik şöyle bir öneride bulunmuştu:

Eski emeklilik sisteminin kaldırılması, yeni kanunnamenin hızla tamamlanması, Adalet Bakanlığı personelinin eğitimi için seküler hukuk okullarının kurulması, birçok kız okulunun açılması ve telgraf aracılığıyla iletişim için yeni yasaların düzenlenmesi.³

Aynı yıl Müşîrü'd-Devle'nin Üçüncü Meclise sunduğu kendi kabinesinin programında ise “ticaret yasalarının düzenlenmesi, iflas yasalarının onaylanması, kadınlar için öğretmen kolejinin kurulması, tüm okullarda yeknesak müfredat ve ders kitaplarının kabulü, mektephanelerin (dini okullar) seküler ilkokullara aşamalı bir şekilde dönüşmesi ve ticaret odasının oluşturulması” hedefleri yer almıştır.⁴

2 Ivanov, M., *Tarih-i Nevîn-i İran*, Stockholm, Tudeh, 1977, s. 52.

3 Benani, A., *Modernization of Iran, 1921-1941*, California, Stanford University Press, 1961, s. 34.

4 *ibid.*

Güç kullanarak 10 binlerce aşireti yerleşik hayata mecbur etmek gibi sert ve yıkıcı önlemleri içeren merkezileştirme süreci, özellikle liberal ve sol eğilimleri olan birçok aydından destek görmüştür. Bu çevrelere hâkim olan kanaate göre sadece merkezileştirilmiş, despotik olmasa da güçlü devlet, ülkenin büyüyen az gelişmişlik sorunlarını çözmeye ve aynı zamanda “milletin birlik ve egemenliğini” sağlamaya muktedir olabilirdi.

İranşehr (İran yurdu) ve Âyende (Gelecek) dergileri bu görüşlerin yayılmasında öncüydü. İranşehr ilk olarak Haziran 1922’de Berlin’de yayınlandı. Editörü Hüseyin Kâzımzâde Avrupa’da İran araştırmalarıyla ilgilenen entelektüellerle yakın temastaydı ve dergisi çok geçmeden İran’daki siyasi ve entelektüel çevreler üzerinde güçlü bir etkiye sahip oldu. İranşehr beş yıllık varlığı boyunca, kırk sekiz sayı yayınlandı ve Azerbaycan’a özel bir ilgi gösterdi. Adı geçen dergide münhasıran bu konuya ilişkin dokuz uzun makale yer aldı.

1923’te İranşehr, Türk Ocağı tarafından İstanbul’da düzenlenen ve Azerbaycan’ı konu alan bir konferansın Türk dergisi *Yeni Mecmua*’da yayınlanan raporuna süratle tepki gösterdi. Konferansta meşhur Pan-Türkist Ruşeni Bey, İran devletini İran’da yaşayan Azerbaycanlılara karşı gaddar, baskıcı ve acımasız politikalarından dolayı kınamıştı. Dahası, İran’daki tüm Azerbaycanlıları yeni doğmuş Türkiye Cumhuriyeti ile birlik içinde olmaya çağırılmıştı.⁵ Cevap olarak İranşehr, 20. yüzyılın başlarının büyük İranoloğu J. Marquart’ın, Azerbaycan ile İran’ın diğer bölgeleri arasındaki tarihi bağları ele alan bir makalesini yayınladı. Makalenin sonunda, İran’ın radikal Meşrutiyet şairi Arif’in Türk dilini kınayan bir şiirine de yer verilmişti:

Türk dili kökünden koparılmalı
Kesilip atılmalı bu ülkeden ayakları
Süpürmeli karşı kıyısına Farsçayı taşıyan Aras’ın!
Ey sabah yeli es de söyle halkına Tebriz’in
Zerdüşt’ün diyarında yeri yoktur Cengiz’in.⁶

5 “Türk Ocağında Konferans”, *Yeni Mecmua*, sayı 81, 2 Ağustos 1923, s. 317-18.

6 İranşehr, sayı 2, 18 Ekim 1923, s. 95-103. Burada genel bir biçimde İngilizcesi verilmiştir.

İranşehr bu gibi konularla tarihsel bir arka plan hazırlamaya çalışırken, Âyende dergisi tüm İranlıların bir millet olarak “birleşmesi” ve “Farslaşması” için gereken koşulların sağlanmasını görev edinmişti. Âyende’nin ilk sayısında derginin editörü Mahmud Afşar’ın “Geçmiş-Şimdi-Gelecek” başlıklı bir makalesi vardı. Afşar, İran’ın birliği konusundaki kaygısını dile getirdikten sonra, Farsçanın İran’ın milli dili olarak kabul edilmesinin önemini vurguluyor, bunun kültürel ve siyasal birliğin sağlanması yolunda tek etkin araç olduğunu öne sürüyordu:

Benim İran’ın milli birliğinden kastettiğim şey bugünkü İran’ın sınırları dahilinde yaşayan halkın siyasi, kültürel ve toplumsal birliğidir. Bu birlik iki farklı konsepti içeriyor: Siyasi bağımsızlığın sürdürülmesi ve İran’ın coğrafi bütünlüğü. Ancak, milli birliğin elde edilmesi Farsçanın ülke geneline yerleşmesi anlamına geliyor; kıyafet, gelenekler ve bu gibi benzer bölgesel farklılıklar ve *Mülûkü’t-Tavâiflik* (yerel güç odakları) ortadan kaldırılmalıdır. Kürtler, Lorlar, Kaşkaylar, Türkler, Türkmenler, farklı kıyafet giydikleri veya farklı dili konuştukları için birbirinden farklı olmamalıdır. Kanımca, İran’da milli birlik elde edilinceye kadar, giyim, gelenek vesairenin dikkate alınması siyasi bağımsızlığımızın ve coğrafi bütünlüğümüzün her zaman tehlike altında olması anlamına gelecektir.⁷

Mahmud Afşar, milli birliğin sağlanması için gerek gördüğü pratik bazı adımlar da önerir:

Farsça, İran’ın tüm bölgelerinde olmalı ve aşamalı bir şekilde yabancı dillerin yerini almalıdır. Bu iş sadece ilkokulların her yerde kurulmasıyla başarılabilir. Eğitimi parasız ve zorunlu kılan yasalar geçirilmeli ve kanunların uygulanması için gerekli araçlar temin edilmelidir.

Avşar, etnik bölünmeleri kaldırmak ve milli birliği güçlendirmek için de şu önerilerde bulunur:

Binlerce Farsça dikkat çekici kitap ve risale ucuz fiyatla ülke genelinde özellikle Azerbaycan ve Huzistan’da dağıtılmalıdır. Ülkenin daha ücra bölgelerinde milli dilde pahalı olmayan küçük yerli gazetelerin yayınlanmasının araçları yavaş yavaş

7 Afşar, M., “Âğâz-nâme”, Âyende, cilt 1, sayı 1, 1925, s. 5.

hazırlanmalıdır. Bunların hepsi devletin yardım etmesini gerektiriyor ve düzgün bir plana göre gerçekleştirilmelidir. Farsça konuşan belli aşiretler yabancı dilin konuşulduğu bölgelere nakledilmeli ve orada yerleştirilmelidir, o bölgede yabancı dilde konuşan bir aşiret Farsça konuşulan bir alana nakledilmelidir. Yabancı dilde olan coğrafi adlar veya Cengiz'in ve Timurlenk'in saldırısı veya yağmasını andıran her şey Farsça adlarla yer değiştirmelidir. Milli birlik hedefine ulaşmak için gerekirse ülke idari olarak bölünmelidir.⁸

Mahmud Afşar *Mesele-i Milliyet ve Vahdet-i Milli-i İran* (Milliyet Sorunu ve İran'ın Milli Birliği) başlıklı bir diğer makalesinde ise "İran Milleti"ni şöyle betimler:

Ortak ırk, din, sosyal yaşam ve tarih temelinde birleşen, yüzyıllarca müşterek bir toprakta yaşamış bir halk grubu.⁹

Mahmud Afşar aynı makalesinde, argümanını daha detaylı bir şekilde şöyle açıklamaktadır: "İran'ın milli birliği, İran'da konuşulan diller arasında bir fark var olduğu sürece her zaman kırılgan ve parçalı bir halde kalacaktır." Afşar'a göre ortak dinin İran'da milli birlik için uzun süre temel bir fonksiyona sahip olması ise kuşkuludur.¹⁰

Avşar'ın İranlıların tam birliğinin sağlanması için dile getirdiği ve yukarıda özetlenen önerileri kendisi tarafından sonraları daha ayrıntılı şekilde ve uzun uzadıya ele alınmışsa da söyledikleri temek olarak ilk makalelerinde önerdiklerinin aynısıdır. Sorunla ilgili ortaya koyduğu tek yeni düşünce, bu önemli yükümlülüklerin etkin bir şekilde yerine getirilmesi için belli bir yönetim türünün olmasıdır. Sadece "etkin güçlerle donatılmış (muktedir) güçlü bir devletin" iş başına gelmesini isterken bu noktada bir parantez açarak gelişmiş, güçlendirilmiş devletin "despotik devletle karıştırılmaması" konusunda uyarıda bulunur.¹¹

Genel olarak bakıldığında Rıza Şah'ın, despotizmle alakalı yukarıda söylenen hüküm dışında, Hüseyin Kâzımzâde ve Mahmud Afşar gibi entelektüellerin dillendirdiği tüm talepleri karşıladığı söylenebilir.

8 *ibid.*, s. 6.

9 Âyende, cilt 2, sayı 8, 1926, s. 560-61.

10 *ibid.*, s. 561-2.

11 *ibid.*, s. 566.

Şah'ın eğitim reformlarının bir sonucu olarak geleneksel dini mektephaneler modern ilkokullarla yer değiştirmiştir. Bu okulların sayısı 1922'de dört yüz kırktan, 1942'de 2 bin 401'e yükselmiştir. Aynı dönemde, bu okullara giden öğrencilerin sayısı 43 bin 25'ten 244 bin 315'e çıkmıştır.¹² Üstelik, 1922'de, sadece kırk altı ortaokul ve 9 bin 308 öğrenci vardı. Rıza Şah'ın hükümdarlığının sonunda, ortaokul sayısı üç yüz yirmiye öğrencisi sayısı ise 26 bin 812'ye yükselmişti.¹³ Yeni okul kitaplarının hepsi Farsçaydı ve Tahran'da yayınlanıyordu. Bu kitaplar önceki dönemlerde kullanılan Kur'an ve klasik metinlerin yerine geçti. Ayrıca, İran'da konuşulan diğer diller kesin olarak yasaklandı. 1930'a dek, Arapça bile ilkokulların müfredatından çıkarılmıştı ve sadece ortaokulların müfredatında öğretiliyordu.

Farsça artık sadece İran'ın milli dili değildi, aynı zamanda ülkedeki diğer tüm etnik dillerin yerine geçmesi istenen bir dildi. Nitekim bu diller yasaklandı. Farsça dışında hiçbir dilde kitap ve gazetenin yayınlanmasına izin verilmedi. Haziran 1935'te Başbakan Furuği, Onuncu Meclise kabinesini sunduğunda fırsattan yararlanarak akademi veya kültürel bir enstitü türünde olan *Ferhengistan* isimli yeni bir kurumun oluşturulduğunu duyurdu. Söz konusu kurumun görevi "Arapça ve yabancı kelimelerin yerine yeni Farsça kelimeler önererek Farsçanın arınmasını" sağlamaktı.¹⁴ Ayrıca bütün bu önlem ve uygulamalara ek olarak polis teşkilatında yer alan özel bir birim, yayın içerikleri üzerinde sıkı sansür uygulayarak dilin saflığını korumakla görevlendirilmişti.¹⁵

Milli birliğin daha sıkı biçimde sağlanması için Rıza Şah, Ocak 1938'de *Sazman-ı Pervereş-i Efkâr* (Düşünce Geliştirme Kurumu) isimli bir devlet kurumunun kurulması emrini verdi. Başkanı Adalet

12 Ganji, M., ve Milani, A., "Iran: Developments During the Last Fifty Years", Jacqz, J. W. (ed.), *Iran, Past and Future*, New York, Aspen Institute for Humanistic Studies, 1976, s. 45.

13 *ibid.*

14 Mekki, H., *Tarih-i Bist Sâle-i İran*, cilt 6, Tahran, Nasher, 1983. Ayrıca bkz. Muhi-rü's-Saltana, M., *Hâturât ve Hatarât*, *op. cit.*, s. 411.

15 Rıza Şah dönemi basın için bkz. Sadr-Haşimi, M., *Tarih-i Cerâyid ve Matbuat-i İran*, cilt 1, İsfahan, Kemal, 1984, s. 29-33.

Bakanı olan bu yeni kurum genç kuşağı anavatana hizmet etmeye yönlendirmek ve yol göstermekle sorumluydu.¹⁶

1932'ye gelindiğinde resmi bir şekilde Rıza Şah'ın aşiretleri zorla yerinde etme ve başka yerlere yerleşmeye ikna etme politikası başladı. Çok sert koşullar altında, 10 binlerce Kürt, Mazenderan (İran'ın kuzey bölgesi), Horasan (kuzeydoğu), İsfahan ve Yezd'e (İran'ın merkezi) yerleştirildi. Bahtiyariler ve Lorlar İran'ın merkez ve güney bölgelerinde yerleşmeye zorlanırken, Azerbaycanlılar da Kürdistan'a sürüldü.¹⁷

Geleneksel olarak İran, coğrafi düzeyde dört büyük "eyalet" ve birçok "vilayete" bölünmüştür. Azerbaycan kendi valisi tarafından yönetilen bu eyaletlerden biriydi. 1937'nin sonu ve 1938'in başında, iki özel yasayla eski yönetim sistemi kaldırıldı. İran *ostanlara* yani illere—(*ostan* [il] öz Farsça bir sözcük olarak Arapça menşeli eyalet sözcüğünün muadili olarak *Ferhengistan* tarafından önerilmiştir) bölündü. *Ostanlar*, şehristanlara (ilçe), şehristanlar da *bahşlara* (semt) ve *dehistanlara* (köy) bölünmüştür. Her *ostanın* kendi *ostandarı* (vali), her şehristanın da kendi *fermandarı* (kaymakam) vardı ve bu yöneticilerin her ikisi de Şah tarafından atanıyordu. İçişleri bakanı da belediye başkanı ve diğer belediye yetkililerinin atanmasından sorumluydu.

Ülkenin bu yeni idari yapısına göre, Azerbaycan ise iki *ostana* ayrıldı: Tebriz merkezli Doğu Azerbaycan ve Rızaiye (eski ve şimdiki Urumiye, Rıza Şah'ın onuruna adı değiştirilmişti) merkezli Batı Azerbaycan. Bu yeni yapılanmanın bir sonucu olarak Doğu Azerbaycan, Azerbaycanlıların ikamet ettiği bölgeleri şamil olmakla birlikte Mahabad ve Serdeşt gibi Kürdistan'da yer alan şehirleri de kapsamına aldı.

Rıza Şah'ın hükümdarlığı boyunca, Azerbaycan gittikçe eski ticari itibarını kaybetti. Bir zamanlar İran'ın Batı dünyasıyla ticaretinin kapısı olarak bilinen Azerbaycan'ın, artık tek işlevi ülkenin tahıl ambarı olmasıydı. Rıza Şah'ın ticareti Tahran'da merkezileştirme politikasının yanı sıra Azerbaycanlı tacirlerin kuzey sınırları boyunca yeni doğan Sovyet rejimiyle ticari ilişkilerde yüzleşmek zorunda kaldıkları sorunlar, böl-

¹⁶ Mekki, H., *op. cit.*, ss. 412-13.

¹⁷ Lambton, A. K. S., *Landlord and Peasant in Persia*, Londra, Oxford University Press, 1951, ss. 285-6. Ayrıca bkz. Mekki, H., *op. cit.*, ss. 66-80.

genin ticari açıdan düşüşüne neden olan esas faktörlerdi. Ayrıca 1917 Rus Devrimi ve ardından başlayan iç savaş İran-Rusya ticaretini birkaç yıl aksattı. Ancak yine de 1927'de Sovyetler Birliği İran'ın en büyük ticaret ortağı oldu. Bu dönem İran'ının kuzeyine özel bir gönderme yapan Banani, ticarete bağlı gidişatı şöyle özetliyor:

İran'ın tarımda güçlü olan kuzey eyaletleri tahıl, pirinç, tütün, keten, yün, deri ve meyve fazlalıklarının satışı için Rusya pazarlarına bağımlıydı. Rusya'nın devletin dış ticaret tekeli kararını İran için uygulamaya koymadığı dönemde bu eyaletlerin Rusya pazarına görece açık erişimi vardı. Sonrasında bu imtiyaz 1928'de kısmen geri çekildi ve 1930'da tamamen kaldırıldı.¹⁸

Rıza Şah'ın sanayileşme politikası, Hazar sahilinin güneyinde yer alan ve Şah'ın doğduğu yer olan Mazenderan eyaletini ve İran'ın merkez eyaletlerini özel bir tercihle öne çıkardı. Bu politikanın bir sonucu olarak, Tahran İran'ın yüksek teknoloji üretim merkezi, İsfahan (sonraları "İran'ın Manchester'i olarak nam salmıştır) ve Mazenderan ise ülkenin yün sanayisinin merkezi olarak büyüdü. Şah'ın önceliklerinin bir göstergesi olarak kayda değerdir ki 1931-1941 döneminde Azerbaycan'ın dört kentinde kurulan (Tebriz, Rızaiye, Miyanduab ve Merağa) yirmi fabrikadan sadece ikisi doğrudan devlet tarafından finanse edilmiştir.¹⁹ Aynı dönemde, İran devleti ülkenin merkez ve kuzey eyaletlerinde kurulan yüz otuz iki fabrikadan yirmisinde yatırım yapmıştır.²⁰

Rıza Şah'ta vücut bulan merkezileşmiş ve etkin güçle donatılmış devlet anlayışı, İranlı liberal aydınların taleplerini karşıladı ama aynı aydınlarla pek hoşgörü göstermedi. Uzun vadede, bir şekilde Rıza Şah'ın iktidara gelmesinin yolunu açan veya iktidarı için ideolojik zemin hazırlayan bu aydınların çoğu, Şah'ın başarılarının bir sonucu olarak çok büyük acılar çekmek zorunda kaldılar. Birçok aydın öldürüldü, hapse atıldı veya bu yılları sürgünde geçirmek zorunda kaldı. Birkaç yıl

18 Benani, A., op. cit., s. 130.

19 Floor, W., "Industrialization in Iran, 1900-1941", *Occasional Papers Series*, sayı 23, Durham, University of Durham Press, 1984, ss. 53-5.

20 *ibid.*, s. 58-63.

İran’da yaşamış olan Amerikalı mali müşavir Millspaugh gibi muhafazakar bir gözlemcinin dahi belirttiğine göre Rıza Şah’ın hükümdarlığı boyunca “Anayasa, parlamento ve kabine yaşıyordu” ancak:

Gerçek anlamda [Rıza Şah] Anayasa’nın ruhuna tamamen ters davranıp birçok hükmü ihlal etti, özellikle haklar senedini. Seçimler yapıldı ama her şey Şah’ın kontrolü altındaydı. Kukla parlamento sindirilmiş ve yozlaşmıştı, usul gereği çıkardıkları yasaların hepsi Şah’ın emirleri doğrultusunda çıkarılıyordu. Başbakan ve bakanlar talimatları kendilerini bu görevlere atayan ve gerekli gördüğünde de görevden alan Rıza Şah’tan alıyordu. Var olan basın, konuşma ve toplanma özgürlüğünü de yok etti.²¹

21 Millspaugh, A., *Americans in Persia*, New York, Da Capo Press, 1976, s. 36.

Demokrat Parti fedaisi bir kadın

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAYCAN'DA ÖZERKLİK HAREKETİNİN YENİDEN DOĞUŞU

Şehrivər 1320 'də (Ağustos 1941) nispetən özgür bir ortamın oluşmasıyla, diktatörlük seddinin arkasında durgun kalan sosyal akımlar bir sel gibi gürlemeye başladı... Yeni bir entelektüel kuşak, mevcut durumu değiştirmek ve dönüştürmek görevini üstlenmek için ortaya çıktı. Ancak belli bir ideolojileri yoktu. Tutkuyla dolmuş bir sürü genç adam faşist mi komünist mi olduğundan habersizdi. Hepsinin kesin olarak bildiği, her şeyin değişmesi gerektiği ve herkesin arzu ve umutlarıyla uyumlu yeni bir dünya yaratılmalıydı.

H. Melikî, Hâtîrât-ı Siyasi, s. 330.

Çalkantıdaki Yeni Doğan Demokrasi

Eylül 1939'da Üçüncü Reich'in ordusu Polonya'yı işgal ettiği zaman, iki yıl içinde tüm dünyanın savaş felaketinin içine çekilebileceğini çok az insan öngörebiliyordu. Batı cephesinde hava üstünlüğü sağlamakta başarısız olan Almanya, güçlerini doğuya yönelterek Yugoslavya ve Yunanistan'ı işgal etti ve 22 Haziran 1941'de Sovyetler Birliğine 2 bin millik bir savaş cephesi boyunca saldırdı.

Savaş ilk patlak verdiğinde, İran resmen tarafsızlık siyasetini benimsedi ve İran'ın tarafsızlığına iki yıl boyunca Rusya ve Britanya tarafından saygı duyuldu. Ancak, Almanya'nın doğu cephesinde savaşa başlamasıyla, bu iki devlet İran'a karşı politikalarını değiştirdiler. Politikalarındaki değişiklik her şeyden önce çöküşün eşiğinde olan Sovyetler Birliğinin savunma çabalarını güçlendirmeye yönelikti. Sovyetler Birliğine mal sevkiyatının yapıldığı tedarik yolları karşılaştırıldığı zaman (San Francisco'dan Murmansk veya Arkhangelsk'e) görülen

şey Basra Körfezi-Kafkasya güzergâhının çok daha pratik ve elverişli olduğu gerçeğiydi. Mesele bu hayati koridorun nasıl kurulacağı ve güvenli ve düzgün bir şekilde çalışmasının nasıl sağlanacağına düğümleniyordu.

Açıkçası İran'ı tarafsızlık politikasından vazgeçirerek ittifak güçleriyle işbirliği yapmaya ikna etme seçeneği hem pratik değildi hem de belirsizliklerle doluydu. İran devleti müttefikleri kışkırtmaktan kaçınsa da özellikle ekonomik bağları nedeniyle Almanya'dan yana politikaları göz ardı edilemezdi. 1941'de Almanya'nın İran dış ticaretindeki payı yüzde 45,5 ile yüzde 48 arasında artmıştır.¹ Aynı yılda, İran Başbakanlığı aracılığıyla İran'da işe alınan Almanların sayısı altı yüz doksanı.² Ancak Britanya kaynakları bu miktarın çok daha fazla, 2 bin civarında olduğunu tahmin ediyordu.³ Asıl sayının ne olduğu bir tarafa, 25 Ağustos 1941'de Müttefikler Almanların İran'daki varlığını İran'ın işgal gerekçesi haline getirdiler. Ama gerçek neden (Britanya kaynaklarında hiç bahsi geçmese de) Britanya devletinin Abadan ve güneydeki diğer petrol alanları üzerindeki kontrolü sağlama alma isteğiydi.

Son yirmi yıl içinde hiçbir şekilde resmi olarak kurumsallaşamayan ve doğrudan Rıza Şah'ın şahsına bağlı olan İran ordusu kendisini güçlendirememişti, dolayısıyla müttefiklerin askeri işgaline karşı koyamadı. İran silahlı güçlerine bağlı birkaç birim tarafından birkaç direnme vakası olmuşsa da işgal çok kısa sürede tamamlanmış ve sadece ordu da değil ülkenin sivil idaresinde de geniş çaplı bir kaos ve düzensizlik baş göstermişti.

İşgal başladıktan iki gün sonra Başbakan Mansur, kabinesinin istifasını On İkinci Meclise sundu ve ertesi gün, 28 Ağustos'ta, yaşlı, daha eğitilmiş ve üst sınıftan bir politikacı olan Fûruğî aynı Meclise geçici kabinesini resmi olarak takdim etti. Fûruğî, kabinesinin esas görevini tam bir karmaşanın eşiğinde olan ülkede düzen ve hukukun sürdürülmesi olarak belirledi. Ancak bu hedefi izlerken sopanın hızla gücünü kaybettiğini ve sonuçta şimdi havucun uzatılma zamanının geldiğini

1 İsimli, *Güzeşte Çırağ-ı Râh-ı Âyende Est*, cilt 1, Tahran, Zeberced, tarihsiz, s. 19.

2 İtilaât, sayı 4, Temmuz 1941.

3 'Azîmî, F., *Iran, The Crisis of Democracy*, Londra, Tauris, 1989, s. 35.

fark etti. Bu koşullar altında, şahlık tacının Rıza Şah'tan Muhammed Rıza Şah'a geçişini başarıyla yönetti. Eylül 1941'de yaşlı Rıza Şah tahtı oğluna bırakarak sürgüne gitti ve 1944'te yurtdışında öldü. 17 Eylül'de ikinci Pehlevi şahı olan Muhammed Rıza Mecliste resmi törenle yemin etti ve İran halkı önünde bir Meşrutiyet Şah'ı olarak Anayasa'ya saygı göstereceğini ve babasının yaptığı yanlışlardan kaçınmak için her türlü tedbiri alacağını taahhüt etti.

Füruği, halkın şikâyetlerini yatıştırmak için Rıza Şah rejiminin eski koruyucularını, özellikle de gizli polisi yargılamak için harekete geçti. Dahası devleti, tüm siyasi tutukluları serbest bırakmakla yükümlü kılan bir yasayı Meclis onayından geçirmeyi başardı. Benzer şekilde entelektüellerin artan taleplerine de uyararak, eski Şah'ın destekçilerinin olası her türlü muhalefetini zayıflatmak için, gazete ve dergileri baskı altında tutan sansürü kaldırdı ve siyasi parti kurmayı kolaylaştırdı. Müttefikler İran'ı işgal ettiklerinde, ülkede sadece on iki gazete ve dergi vardı. 1941 ve 1947 arasında bu sayı beş yüz seksene yükseldi ki bunların kırkı günlük gazeteydi.⁴ Aynı dönemde varlığını sürdüren siyasi partilerin sayısı sıfırdan yirmi bire yükseldi.⁵

Füruği, yukarıda anlatılan önlemleri alırken Britanya ve Sovyetlerin desteğinden yararlandı. Dönemin Britanya Büyükelçisi'nin belirttiği gibi,⁶ İranlıların nezdinde uzun bir geçmişi olan yabancı düşmanlığı dikkate alındığında, Müttefikler eski rejimin muhalifleriyle aynı hizada olmaya çaba gösterdiler ve İran'ı işgallerini, despotluk karşıtı ve liberal unsurlar barındırdığı aşıkâr olan Mihver karşıtı propagandalarıyla meşrulaştırmaya çalıştılar.

Sovyetlerin İran'da benimsediği ilk politika, ülkenin günlük siyasetine doğrudan müdahale etmekten ve ne pahasına olursa olsun, Britanya ile ilişkilerini tehlikeye sokacak herhangi bir şey yapmaktan uzak durmak oldu:

4 Abutorabiyân, H., *Matbuat-i İran ez Şehrîver-i 1320 tâ 1326*, Tahran, İtilâât, 1987, s. 13.

5 Elwell Sutton, L. P., "Political Parties in Iran", *The Middle East Journal*, sayı 1, 1949, ss. 45-62.

6 F.O. 371/40172, Russian Relations and Activities in Persia since 1941.

Rusların bize karşı sergiledikleri en dostane tutum, 1941 yılının Ağustos'unda İran'a İngiltere-Rusya güçlerinin girişi sonrasında görüldü.⁷

Bu sözler, Müttefiklerin İran'daki savaş politikalarının koordineli yürütüldüğünü açıkça vurguluyordu ve bu dostluğun en çarpıcı örneklerinden biri de *Merdum-ı Zidd-i Faşist* (Faşizme Karşı Halk) gazetesinin yayınlanmasıydı. Adı geçen gazetenin ilk sayısı 1 Şubat 1941'de yayınlandı. Yayın kurulu geniş bir siyasi düşünce spektrumunu temsil eden üyelerden oluşuyordu. Sovyet komünistlerine yakın olduğu bilinen İrec İskenderi ve Bozorg Alevi'nin yanında, Anglo-İran Petrol Şirketi'nin yöneticilerinden Mustafa Fatih gibi Britanya yanlısı figürler de bulunmaktaydı. *Merdum*'un yayın kurulu üyesi eski Marksist Enver Hâme'i son dönem yayınladığı anılarında Britanyalıların ve Rusların gazeteyi kurmak için yürüttükleri ortak çabayı şöyle anlatıyor:

Sovyetler kağıt temini ve basım işlerini üstlenirken, Britanyalılar diğer ihtiyaçları karşılamaya istekliydi.⁸

İşgal sonrası İran'ın siyasi yaşamında belki de en önemli olay, Tudeh Partisi'nin kurulmasıydı.⁹ 29 Eylül 1941'de, Tahran'da kıdemli Demokrat Süleyman Mirza'nın evinde yirmiye yakın siyasi eylemci bir siyasi parti kurmak için bir araya geldi. Bu politik figürlerden birkaçı belli bir şöhrete ve renkli kariyere sahipti. Aralarında yasadışı Komünist Partisi'nin üyeleri, kıdemli Demokratlar ve Milliyetçiler de vardı.

7 *ibid.*

8 Hâme'i, E., *Fursat-i Buzurg-i ez Dest Refte*, Tahran, Hafte, 1984, s. 35.

9 Tudeh Partisi'yle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Abrahamian, E., *Social Bases of Iranian Politics, The Tudeh Party (1941 -1953)*, doktora tezi, Columbia University, 1969. Son yıllarda, Tudeh Partisi'nin liderleri ve eski üyelerinden birkaçının hatıraları yayınlanmıştır. Bu hatıralardan birkaçı Tudeh'in erken tarihiyle ilgili birinci el bilgileri içermektedir. bkz. İskenderi, İ., *Hâtrât*, cilt 4, Paris, Hizb-i Demokratik-i Merdum-ı İran, 1988; Cahanşahlu Afşar, N., *Mâ ve Bigâneğân*, cilt 2, Berlin, yayınevi belirtilmemiş, 1982; Hâme'i, E., *Hâtrât*, 3 cilt: *Pencâh Nefer ve Se Nefer, Fursat-i Buzurg-i ez Dest Refte, Ez İnşîâb tâ Kudeta*, Tahran, Hafte, 1984; Forutan, Gh., *Efsâne-i Mâ*, yayınevi belirtilmemiş, tarihsiz; Taberi, İ., *Kej-râhe*, Tahran, Emîr-i Kebîr, 1987; Meliki, H., *Hâtrât-ı Siyasî*, Tahran, Revak, 1981; Keşâverz, F., *Men Muttehem Mî-kunem*, Tahran, Revak, 1980.

Ancak toplantının asıl örgütleyici çekirdeği “Elli Üçler” (*Pencah u Se Nefer*) olarak bilinen genç ve eğitilmiş komünistlerden oluşuyordu.¹⁰

Elli Üçler olarak tanınan grup, 1934’te kurulan ve üç yıl yayınlanan *Dünya* dergisi etrafında birleşen komünist bir çevreydi.¹¹ 1937’de Rıza Şah’ın gizli polisi, *Dünya*’nın teorik bilimsel bir dergi olmanın ötesinde İran Komünist Partisi’nin bir yayını olduğu bilgisini verdiğinde Şah, derhal *Dünya*’nın yayınlanmasında rol alan ya da ilişkili olan herkesin yakalanmasını emretti. Tutuklananlardan birkaçı on yıla kadar hapis cezası aldı. Azerbaycanlı bir fizikçi olan grubun meşhur lideri Dr. Takî Arani, on yıl hücre cezasına mahkûm edildikten kısa süre sonra cezaevinde öldürüldü.

Tudeh Partisi ilk beyannamesinde kendisini “İran’ın bağımsızlık ve egemenliğine” bağlı gören bir “yasal Meşrutiyetçi parti” olarak tanıttı. Partinin çabaları sadece “İran milletine Meşrutiyet Anayasası’nda belirlenen özgürlükleri” sağlamak değildi ve bunun yanında Parti “toprak mülkiyeti, sağlık, vergilendirme ve eğitimle ilgili bir dizi *ıslahatı*” savundu. Partinin eğitim reformundan kastettiği şey “herkes için özgür ve zorunlu eğitim” idi.¹² Tudeh’in özellikle işçi, kentli ve orta sınıf arasında giderek rağbet görmesinin önemli nedenlerinden biri, ülkenin yaşadığı büyük ekonomik krizdi. Başbakan Fûruği’nin görevinden ayrılarak yerini Süheyli’ye bırakmasının nedeni de aynı şeydi.

Fûruği kabinesi iktidara geldiği ilk günlerden itibaren, hızla artan erzak kıtlığıyla yüzleşti, özellikle buğday ülkenin her yerinde zor bulunmaya başlamıştı. Birkaç etken birleşince durum vahamet kesp etti. Müttefiklerin işgalinden sonra çiftçiler arasında belirsizlik havası yaygınlaştı. Erzak dağıtımı kent merkezlerini köylere bağlayan yolların kötü olması ve yeterince taşımacılık yapılmaması nedeniyle aksadı.

10 Kıdemli komünistler arasında Cengeliler tarafından 1920’de kurulan ve kısa ömürlü olan Gilan Cumhuriyeti’nin Dışişleri Komiseri Cafer Pişeveri vardı. Pişeveri, Süleyman Mirza’nın evindeki toplantıda hazır olmasına rağmen hiçbir zaman Tudeh’e katılmadı. Pişeveri hakkında ayrıntılı bilgi için beşinci bölüme bakınız.

11 “Elli Üç”ler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abrahamian, E., *Iran Between Two Revolutions*, *op. cit.*, s. 155-62. Ayrıca şu kişilerin hatıraları: İskenderi, İ., *op. cit.*, cilt 1; Hâme’i, E., *Pencah Nefer ve Se Nefer*, *op. cit.*; Cahanşahlu, N., *op. cit.*; Meliki, H., *op. cit.*

12 *Siyaset*, sayı 1, Şubat 1942, kaynak: *Güzeşte Çırağ-ı Râh-ı Âyende Est*, *op. cit.*, s. 135.

Genel anlamda üretim de yeterli değildi. Sonunda 29 Ocak 1942’de, İran’dan geçen veya bölgede konaklayan Müttefik güçlerinin ihtiyaçlarını karşılamakla İran devletini yükümlü kılan, Üçlü İttifak Anlaşması¹³ imzalandı. Başbakan Fûruğî’nin görevi bırakmasına yol açan ekonomik kriz halefi Süheylî’nin de görevde kalmasını imkânsız hale getirdi.

Fûruğî kabinesi (İngilizlerin isteği üzerine) İran parasının değerini sterlin karşısında 68’den 140 riyale düşürme kararı alarak dolaşımda olan para miktarını yükseltti. Alınan önlemler herhangi bir ekonomik gelişmeye neden olmadığı gibi krizi daha da derinleştirdi. 1941’de dolaşımda olan para miktarı bin 850 milyon riyali aşmıyordu. İki yıl sonra bu miktar 6 bin 320 milyon riyale yükselmişti.¹⁴ Bu mali politikaların etkisiyle, hayat pahalılığı hızla arttı. 1942’nin sonunda hayat pahalılığı aynı yılın başlangıcına göre yüzde 439’luk bir artış göstermişti.¹⁵ Fûruğî kabinesi, düzeni tesis etme politikasının son bir önlemi olarak esas itibarıyla Rıza Şah’ın hükümdarlığının son günlerinde oluşan On Üçüncü Meclisi topladı. Milletvekillerinin seçilmiş değil atanmış olması büyük itirazlara neden olsa da 4 Aralık 1941 tarihinde On Üçüncü Meclis, İngilizler ile Sarayın desteğini alan Fûruğî tarafından resmen açıldı. Devletin bu kararının İran siyasi yaşamı üzerinde önemli sonuçları oldu. Her şeyden önce siyasi eylem alanı, parlamentodan büyük kentlerin sokaklarına taşındı. Parlamentoda seslerini duyuramadığını hisseden siyasi gruplar, devlet üzerinde baskı kurabilmek için enerjilerini kitleleri harekete geçirmeye yönelttiler.

Tek siyasi mücadele alanı sokak değildi. Yüzlerce gazete yayınlanmaya başladı. Siyasi olarak bu yeni ifade organları, müttefiklerin işgalinden hemen sonra ortaya çıkan siyasi parti ve sendikaların görüşlerini temsil ediyordu. Bu yeni parti ve gazetelerin birçoğunun bir şekilde iki yabancı işgalci güçten birisiyle bağlantısı vardı. Sovyetler İran’ın kuzey bölgelerinden Azerbaycan, Kürdistan, Gilan, Mazenderan ve Horasan’da etki sahibiyken Britanya’nın etki alanı ülkenin güney böl-

13 Anlaşma metni için Ek’e bakınız.

14 *Güzeşte Çırağ-ı Râh-ı Âyende Est*, *op. cit.*, s. 150.

15 *ibid.*, s. 153.

gelerinden oluşmaktaydı. Başkent Tahran'da ise askeri işgal ve sıkıyönetim her iki yabancı güç tarafından ortaklaşa idare ediliyordu.

O dönem İran'da olan Amerikalı Bakan Dreyfus, ABD Dışışleri Bakanlığına bir mektubunda durumu aşağıdaki sözlerle değerlendirmiştir:

Siyasi arenadaki mevcut kafa karışıklığı ve nahoş durum, ülke pek de hazır olmamasına rağmen diktatörlükten demokratik yönetime aniden geçilmesinden ve düşman olarak görülen iki gücün ülkeyi işgal etmesinden doğan halk tepkisinden kaynaklanıyor.¹⁶

Yönetilemez hale gelmiş bir ekonomik krizle ve had safhaya varan gıda sıkıntısıyla karşı karşıya kalan Fıruğı, Meclise ve genç Şah'a istifasını sundu ve 4 Mart 1942'de kapalı kapılar ardında düzenlenen oturumda monarşist bir bürokrat olan Süheylî'den yana oy kullandı. Süheylî'nin atanması İran'ın yaşadığı siyasi krizin vahametini gösteriyordu. Hiç şüphesiz, Süheylî'ye kıyasla milletin karşılaştığı sorunlarla daha etkili baş edebilecek kararlı ve kabiliyetli siyasetçiler vardı. Bu siyasetçilerin başbakanlık görevini kabullenmelerinin önünü kesen önemli engel, On Üçüncü Meclisin varlığıydı. Musaddık gibi birçok popüler siyasetçi için On Üçüncü Meclis Rıza Şah'ın bizzat itinayla seçtiği vekillerden oluşan bir meclisten ibaretti.¹⁷

Süheylî 30 Temmuz 1942'de yüz kırk dört gün sürdürebildiği başbakanlık görevinden ayrılmak zorunda kaldı. Süheylî ve kabinesinin başlıca görevi erzak kıtlığı sorununu çözmek ve kamu düzenini sağlamaktı, ancak ikisinde de başarısız oldu. Süheylî'nin herkesin bir süredir beklediği istifasını sunmasının ardından yerine uygun bir aday bulma çalışmaları başladı. Ancak Süheylî gibi sıradan birisinin atanmasına izin veren siyasi koşullar varlığını sürdürüyordu, yani siyaseten "temiz elleri" olan ehil devlet adamları Meclisle işbirliği yapmaya isteksizdi. Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Dışışleri Bakanlığının

16 *Foreign Relations of the United States*, 1942, cilt 4, s. 227, Dreyfus'tan Dışışleri Bakanlığına, 5 Mart 1942.

17 Musaddık, M., *Müzakerât-ı Meclis*, 26 Temmuz 1945.

İran'ın karşılaştığı ve giderek artan sorunlarla yüzleşebilecek ehil İranlı siyasetçilerin olup olmadığı sorusuna cevaben Dreyfus şöyle yazmıştı:

İran'da dürüstlük ve tutarlılık açısından kendini ispatlamış çok az kişi var, onlar da ya ulaşamaz ya da kabinede görev almaktan kaçınır vaziyetler.¹⁸

Birçokları tarafından milli krizlerle baş etmek için daha yeterli olduğu düşünülen kişi, -ki uzun müzakerelerden sonra sonunda başbakanlık için aday oldu- Ahmed Kavam'dı (Kavamu's-Saltana). Kavam devlet yönetiminde uzun süre hizmet etme geçmişine sahip, toprak ağası, zengin bir aristokrattı. Kavam'ın siyaset sahnesinde en son görüldüğü tarihin üzerinden neredeyse yirmi yıl geçmişti ve o dönemde de başbakanlık görevinde bulunmuştu.¹⁹ Rıza Şah'ın hükümdarlığı döneminin başında sürgüne gitmiş ve daha sonra İran'ın kuzeyindeki geniş çay tarlalarında zorunlu emekliliğini yaşamaya başlamıştı.²⁰

Kavam'ın mülklerinin Sovyetlerin işgal ettiği bölgede yer alması, Ruslarla çok iyi ilişkileri olduğu söylentisinin yayılmasına neden olmuştur. Söylentiler her ne kadar abartılı ve hatta hayal ürünü olsa da Kavam'ın Müttefiklerin desteğinden yararlandığı genelde doğrudur.²¹ Onun başbakanlığını özellikle zorlaştıran şey ise sarayla olan gergin ilişkileriydi.

Genç Şah, bir Meşrutiyet Şahı olarak Tavuskuşu Taht'a oturduktan sonra, devletin Meclis eliyle işleyişine müdahale etmeyeceği üzerine resmi yemin etmişti. Babasının iktidarı suiistimal ettiği dikkate alınarak yetkisi yasal sınırlamalarla azaltılmış ve Şah aslında milli, sembolik bir başkan olmanın ötesine geçmeyen bir konuma çekilmişti. Ama Muhammed Rıza Şah'ın yeni koşullar altında gayrimeşru bir kişisel güç arayışında olduğu belliydi ve bunun askeri alandan başka bir yerde olmayacağı açıktı. Anayasa'ya göre, silahlı güçler Savaş Bakanlığının doğrudan kontrolü altındaydı. Şah'ın güce olan iştahından haberdar

18 Dreyfus'tan Dışişleri Bakanlığına, 5 Mart 1942, *op. cit.*

19 Muhbirü's-Saltana, M., *op. cit.*, s. 351.

20 Mehdiya, C., *Zendeği-i Siyasi- Kavamu's-Saltana*, Tahran, Pasargard, 1987, s. 46. Ayrıca Mekki, H., *op. cit.*, cilt 2, s. 364-71.

21 Dreyfus'tan Dışişleri Bakanlığına, 5 Mart 1942, *op. cit.*, s. 152.

olan Kavam, 13 Ağustos 1942'de Meclise sunduğu kabinesinde binlinçli olarak Savaş Bakanlığına kimseyi atamadı. Böylece Kavam ile saray arasındaki gerilim, daha Kavam'ın görevine başladığı ilk günden başlamış oldu.

Sonuçta saray, tıpkı iki selefi gibi Kavam'ın da düşmesine yol açacak mevcut ekonomik krizi, özellikle de yiyecek kıtlığını kendi avantajına kullanmakta hiç zorlanmadı. Ahmed Kavam aslında en baştan beri ekonomik sorunlarla hızlı ve etkili bir biçimde baş etmenin önemli olduğunun gayet farkındaydı. Nitekim başbakanlık arifesinde bir basın toplantısında programının neler içerdiğine ilişkin bir soruya, eline masadaki bir ekmek parçasını alarak şöyle yanıt verdi: "Bu benim programımdır. Ben tüm İranlıların eline kaliteli bir ekmek koyabilirsem, diğer problemlerin çözülmesi kolay olacaktır."²² Gerçekten de görevde olduğu altı ay boyunca yiyecek kıtlığı sorununu çözmek için seferber olmuştu.

Kavam'ın başbakanlığının dördüncü ayını doldurduğu ve artık kıtlık sorununu çözemeyeceğinin anlaşıldığı 8 Aralık 1942'de Tahran sokaklarında isyanlar patlak verdi. Kentte iki gün boyunca görülmemiş oranda şiddet olayları yaşandı.²³ Bir görgü tanığının anlattıklarına göre, ayaklanmalar kendiliğindendi²⁴ ama ABD'nin İran Büyükelçisi olayların ortaya çıkışında siyasi nedenlerin rol oynadığından emindi:

Siyasi entrikacılar hedeflerine ulaşmak için yiyecek kıtlığını kullandılar... Bana öyle geliyor ki gösterilerin sorumlusu Şah ve nihai hedefi de kendi subaylarından oluşan askeri bir idare kurmak.²⁵

Kavam, düzeni ve kanunu sokaklarda yeniden hâkim kılmak için orduya çağrı yapmak zorunda kaldı ve siyasi gerilimi düşürmek için

22 *ibid.*, s. 151.

23 Ayaklanmanın iki gününün açıklamaları için bkz. Kuh-i Kirmâni, H., *Ez Şehriver-i 1320 Facia-ı Azerbaycan ve Zencan*, cilt 2, Tahran, Mezaheri, 1946, ss. 313-71; ayrıca McFarland, S. L., "Anatomy of an Iranian Political Crowd: The Tahran Bread Riot of December 1942", *International Journal of Middle East Studies*, sayı 17, 1985, ss. 51-65.

24 Hâme'i, E., *Fursat-i Buzurg-i ez Dest Refte*, *op. cit.*, ss. 58-67.

25 Dreyfus'tan Dışişleri Bakanlığına, 13 Aralık 1942, *op. cit.*, s. 219.

bir ek önlem olarak basını kırk gün süreyle yasakladı. Bunu yaparak olağanüstü durumların üstesinden gelmeyi başaran kararlı birisi gibi görünmeyi arzuluyordu, ancak siyasetteki günlerinin sayılı olduğu açık ortadaydı. Başbakan giriştiği güç mücadelesinde Şah'ın yeteneğini hafife aldığı için kaybediyordu. Sonunda, 13 Şubat 1943'te Meclis, Kavam'ın taca karşı altı aylık savaşına onun yeterliliğini sorgulayarak nokta koydu ve bu da onun istifasına neden oldu. Ahmed Kavam'ın istifasından sonra Şah, ikinci turu öngörerek kendi güçlerini pekiştirmeye devam etti.

On Dördüncü Meclis: Oluşumu ve Milli Temsil Sorunu

Kavam'ın ayrılışından dört gün sonra, Süheyli'nin ikinci dönem başbakanlığı başladı. Aslında birinci dönemde görev süresini sona erdiren koşullar devreye girerek yeniden atanmasına neden olmuştu. Süheyli'nin yeniden başbakan olarak göreve gelişi, birçok gözlemci tarafından, Meclisin Sovyetlere yaptığı bir dostluk jesti olarak algılandı. Süheyli'nin Kavam'dan sonra, Sovyetlerin güveninden daha fazla yararlanabilecek bir siyasetçi olduğu düşünülüyordu.²⁶ Sovyetlerin savaşta yavaş ama kararlı bir şekilde ilerlemesi dikkate alınırsa -özellikle Ocak 1943'te Stalingrad'daki kayda değer zafer sonrası- Meclisin bu adımı atmak için her türlü siyasi gerekçesi vardı.

Süheyli'yi ikinci başbakanlığı döneminde bekleyen esas iş, On Dördüncü Meclis seçimlerinin yapılmasına bir başbakan olarak nezaret etmektir. İlk bakışta bu işin düzgün bir şekilde kotarılması pek kolay değildi. Ülke hâlâ iki Müttefik gücün işgali altındaydı. Özellikle, savaşta kazanan taraf olarak zuhur eden Sovyetler, şimdi İran'a karşı duruşunu değiştiriyordu. İşgalin başında İran'ın içişlerine mümkün olduğunca az müdahale etmek ve Müttefiklerle herhangi bir şekilde ters düşmekten kaçınma politikası, şimdi bir meydan okuma ve çatışma politikasına doğru kayıyordu. Daha önce İran, Sovyetler Birliği cephesine hayati önemdeki ihtiyaçların ulaştırılması için bir "koridor" gibi görülmekteydi ve çabalar "bu ihtiyaç akışının aksatılmaması" yönündeydi.²⁷ Ancak artık yeni bir rüzgâr esiyordu ve Sovyetler Birliği,

26 Hâme'i, E., *Fursat-i Buzurg-i ez Dest Refte*, op. cit., s. 59.

27 F.O. 371/40172, Russian Relations and Activities in Persia Since 1941.

İran topraklarını işgal ettiği ilk günlerdeki gibi ürkek ve ihtiyatlı davranmıyordu.

On Dördüncü Meclis seçimleri, yirmi yıldan sonra bağımsız siyasi partilerin katıldığı ilk Meclis seçimleriydi. Abrahamian'ın işaret ettiği gibi “uzun süren, daha rekabete dayalı, dolayısıyla modern İran seçimlerinin en anlamlısı... Sonuçlar bu kez sadece devlet tarafından değil, görelî de olsa, bir yanda rekabet eden toplumsal güçler ve diğer yanda örgütlü gruplar, özellikle siyasi partiler, parlamentodaki gruplar ile onların yabancı hamileri ve devlet bürokrasisi tarafından belirleniyordu.”²⁸

Meclis seçimleri için mücadele eden bir düzine siyasi parti arasından siyasi spektrumun karşıt kutuplarını temsil eden özellikle iki parti diğer partilerden ayrılmaktaydı. Sağın uç noktasında Seyyid Ziya Tabatabai tarafından başı çekilen İrade-i Milli (Millî İrade) vardı. Tabatabai, Rıza Şah'ın Şubat 1921'de yaptığı darbenin mühendisliğini yapmış ancak sonunda kendisi de sürgüne gitmeye mecbur kalmıştı. Rıza Şah'ın tahtı bırakmasının hemen ardından İngilizlerin onayıyla İran'a geri döndü. Spektrumun soluna gelince burada, “Ocak 1943'teki Stalingrad muharebesinden sonra, gittikçe tek taraflı biçimde Rusya yanlısı bir parti olmaya başlayan” Tudeh Partisi duruyordu.²⁹

Tudeh “Rusya yanlısı” bir parti olmasına rağmen, resmi gazetesi *Rehber'e* bakılırsa hâlâ kendisini komünist olmayan, Meşrutiyetçi bir parti olarak görüyor ve hatta sermaye desteğini de almak istiyordu:

İran Tudeh Partisi'ni komünist gibi etiketlemek, Seyyid Ziya grubunun çabalarının sonucudur. Bununla onlar, İran sermaye sahipleri ve tüccarının bizden korkmalarını sağlama niyetindedir. Ancak bu yanlış bir etikettir ve gerçeklikten de uzaktır. İran Tudeh Partisi Anayasa'dan yana Meşrutiyetçi bir partidir. Bizim kanaatimize göre komünizm ve sosyalizm düşünceleri İran'da var olmayan toplumsal şartlarda doğmuşlardır ve bir gün İran'da komünist bir parti var olacaksa o parti kesinlikle Tudeh Partisi olmayacaktır.³⁰

28 Abrahamian, E., *Iran Between Two Revolutions*, op. cit., s. 186.

29 F.O. 371/61993, The Tudeh Party and Iranian Trade Unions.

30 *Rehber*, sayı 281, 8 Mayıs 1944.

Seçim kampanyasında Tudeh'in en önemli müttefiklerinden biri, 1943'ün yazında on dört farklı gazete ve derginin siyasi bir anlaşmayla bir araya gelmesi sonucu kurulan *Cephe-i Azadi* (Özgürlük Cephesi) idi. Özgürlük Cephesi, siyasi görüşlerini özetlediği bir bildiride kuruluş amacına ilişkin olarak şu hususları vurgulamıştır :

- Meşrutiyet Anayasası ve milli devlet ilkelerinden her türlü sapmaya karşı yoğun şekilde mücadele etmek,
- Tiranlık unsurlarının ve toplumun genelinde gericiliğin gücünü kırmak,
- Diktatörlük dönemine ait ilkeleri ve kurumları yok ederek gerçek bir anayasal devletin kurulması için çaba göstermek,
- Milletin güçlerini bir araya getirmek üzere özgürlük taraftarları arasında bir birlik oluşturmaya çaba göstermek.³¹

Bildiriyi imzalayanlar arasında Tahran'da üç haftada bir Âjîr (Siren) dergisini yayınlamaya başlayan Cafer Pişeveri de vardı.³²

Özgürlük Cephesi'nin desteği sayesinde, sadece Tahran'da değil aynı zamanda eyaletlerde de destek bulan Tudeh, Mecliste on iki milletvekilinden oluşan bir grup oluşturmayı başardı. Ancak, Parti'nin rakibi, Britanya yanlısı *Fraksiyon-i Mihen* (Anavatan Grubu), Seyyid Ziya'nın kendisinin de dahil olduğu yirmi bir milletvekilinin desteği ile Mecliste daha güçlü bir konumundaydı.³³

On Dördüncü Meclis 26 Şubat 1944'te toplandıysa da resmi faaliyeti üç hafta sonra 16 Mart'ta başlamaktaydı. İki yıllık varlığı boyunca içinden "Yedi başbakan, dokuz kabine ve yüz on kabine üyesi çıkaran"³⁴ bu Meclisin İran parlamento müzakereleri tarihinde özellikle renkli bir imaj kazanması mukadder idiyse de birçok milletvekili açısından geçmişe ait siyasi sorunlar, yani milli egemenlik ve coğrafi bütünlük meseleleri çözülmemiş olarak kaldı.

Yeni Meclisin ilk girişimi seçilmiş olan milletvekillerine mazbatalarını vermektir. Parlamentodaki yüz otuz altı milletvekilinden ikisine mazbata verilmedi. Bu iki milletvekili Tebriz'den birinci ve ikinci

31 *Güzeşte Çırağ-ı Râh-ı Âyende Est*, *op. cit.*, s. 170.

32 *ibid.*

33 Âjîr, sayı 157, 15 Haziran 1944.

34 Abrahamian, E., *Iran Between Two Revolutions*, *op. cit.*, s. 200.

milletvekili seçilen Hoyî ve Pişeveri idi. Aslında, mazbata verilmeyen üçüncü bir milletvekili daha vardı, ancak söz konusu milletvekili ikinci tur seçimlerde sandalyesini garantiye almayı başardı.³⁵ On Dördüncü Meclisin Tebriz milletvekili kontenjanı aslında dokuzdu: Hoyî, Pişeveri, İskenderi, Sadıkî, Sıkkatu'l-İslam, İpekçiyan, Penahi, Müctehidi ve Sertippur. Sandığa atılan 47 bin 780 oyun 15 bin 883'ünü alan Hoyî ve 15 bin 780'ini alan Pişeveri en çok oy alan adaylardı.³⁶

Meclisin fırtınalı geçen olağanüstü oturumunda, hazır bulunan doksan dokuz milletvekilinden kırk sekizi Hoyî'nin lehine diğer kırk sekizi de aleyhine oy kullanmış, üç milletvekili de çekimser kalmıştı.³⁷ On gün sonra, 13 Temmuz'da, Tebriz'in ikinci milletvekilinin durumunun incelenmesi için bir başka oturum düzenlendi. Oylama prosedürü üzerine uzun bir tartışma yapıldıktan sonra, Meclis oylamanın gizli yapılmasına karar verdi. Sonuç Meclisin sol ve liberal kanadı için tam anlamıyla dramatik oldu. Kullanılan yüz oydan kırk yedisi Pişeveri'nin mazbatasının verilmesi yönündeyken ellisi aleyhteydi.³⁸ Oyların geçerliliğiyle ilgili tartışma Meclise genel anlamda hakim olan gürültü patırtı arasında yürütüldü.³⁹

Ertesi gün, Âjir'de büyük harflerle bir başyazı yayınlandı. Yazı, Tudeh taraftarlarının Tebriz milletvekilinin reddedilmesine tepkisini beyan ediyordu. Deklarasyonlarının tonu sert ve tehditkârı:

Şiddet, para, ikiyüzlülük ve aldatmanın temsilcileri aleyhimize oy kullanarak bizi kendilerinden saymadıkları için gururluyuz. Biz bu hain işi, toplumsal mücadeleye karşı gösterilen tepkinin sayısız tezahürlerinden biri olarak görüyoruz. Bizim muhaliflerimize göre yargımız tarafsızdır. Oysaki milletin onlara göre yargısı ağır, acımasız ve ölümcül olacaktır. Bugünden

35 Keyustuvan, H., *Siyaset-i Müvazene-yi Menfi der Meclis-i Çahardehom*, cilt 1, Tahran, Taban, 1948, s. 128.

36 *Müzakerât-ı Meclis*, 22 Haziran 1944.

37 *Müzakerât-ı Meclis*, 3 Temmuz 1944.

38 *Müzakerât-ı Meclis*, 13 Temmuz 1944.

39 Musaddık'ın da aralarında olduğu birkaç milletvekili Mecliste geçen her bir tasarı için kullanılan oyların salt çoğunluğunun sağlanması gerektiğini tartışıyorlardı. bkz. *Müzakerât-ı Meclis*, 13 Temmuz 1944.

itibaren, bizim toplumsal mücadele tarihimizde yeni bir sayfa başlıyor, gururla dolu bir sayfa.

Başyazı, oy kullanan kitlenin meşru siyasi iradesini birkaç kişinin geçersiz saymasına izin veren gayri demokratik mekanizma üzerine vurgu yaparak devam ediyordu:

Elli entrikacı oyla, onlar Tebriz'in samimi ve dürüst halkının 16 bin oyunu yok saydılar. Bu irticacıların cehaletleriyle kendilerine karşı ve bizim lehimize atmış oldukları en büyük adımdır. Bu yenilgi gibi görünen aslında bir zaferdir ve bizi gerici-
lere karşı başlattığımız *cihad-ı mukadder*'ten (kutsal savaştan) alkoyamaz. Umutsuzluk ve çaresizlik güçsüz insanlara özgüdür. Millet'in özgürlüğünü seven unsurlarının güçlü birlikteliği ve kararlılığıyla, vatansever basınının sayesinde, zorbalığın, şiddetin, tiranlığın, ihanetin ve ikiyüzlülüğün sarayını yok edeceğiz ve onun yerine İran'ın gerçek meşrutiyyetinin ve hakiki millî özgürlüğünün bayrağını kaldıracacağız. Biz böyle rüzgârlarda titreyecek söğüt ağacı değiliz. Biz kendimizi ispatladık. Bizim hedefimiz ve gayemiz adaletsizliğin ve tiranlığın kökünü kazı-maktır. Nihai zafer sadece savaş, özveri ve mücadeleyle elde edilecektir. Gelecek bizimdir; mücadeleye devam.⁴⁰

Meclisteki Tudeh karşıtlarının Hoyî ve Pişeveri'nin reddine ilişkin ileri sürdüğü gerekçe, seçimi yabancı güçlerin müdahalesi sayesinde (ki o günlerde bu oldukça yaygındı) kazandıkları suçlamasıydı. Aslında, Sovyetler ve Britanyalılar On Dördüncü Meclis seçimlerine bulabil-dikleri her fırsatta müdahil oldular ama her zaman başarılı olamadılar:

Kuzey Bölgesi'nin bazı yerlerinde, karşılarında Rusya destekli adaylar olmasına rağmen sağ eğilimli İranlılar seçildiler. Tudeh Partisi açıkça Kuzey Bölgesi'nde tüm adaylarına Rusların destek vereceğini umuyordu. Zaman zaman verdiler de ama o dönemdeki politikaları gereği bir partiye yüzde yüz destek vermeye yanaşmadılar. Britanya'nın da seçimlere müdahale ettiği kolayca söylenebilir. Ama Britanya'nın desteği ... büyük ölçüde belli semtlerde etkili kişilerle konuşmak ve danışmanlık vermek gibi yöntemlerle sınırlıydı.⁴¹

⁴⁰ Âjâr, sayı 169, 16 Temmuz 1944.

⁴¹ F.O. 371/40172, Russian Relations and Activities in Persia Since 1941.

Bu açıdan bakıldığında Azerbaycan'daki seçimler herhangi bir suretle bir istisna değildi. Tudeh Partisi “On Dördüncü Meclisin İran’ın kaderine karar vereceğine” inandığı için ilk başta Tebriz için altı adaydan oluşan bir liste vermişti. Ali Emîr Hizi, Cafer Pişeveri, Rahim Hamdad, Ağazade Şahin, Ahmed İsfahani ve Abülkasım Musevi seçilen adaylardı.⁴² Rakip siyasi blokta, Corapçı, Kalkutaçı ve Hoyî gibi “kârlarını artırmak için büyük miktarda para harcayarak Meclis dokunulmazlığını elde etmeye hazır olan” ve “çıkarının peşinde” sanayiciler vardı.⁴³ Britanya Tebriz Konsolosu iki siyasi grubun birbiriyle karşı karşıya geldiği sosyal ortamı değerlendirirken şöyle bir sonuç çıkarmıştır:

Taşra hâlâ tamamen muhafazakârdır, kentli işçinin sınıf bilinci hâlâ gelişmemiştir ve birkaç istisna dışında tüccarların çoğunluğu üst sınıfların talep ettiği gibi ilerici unsurların talep ettiği gibi sosyal kanunlar ve vergilendirmeye takılmaksızın kendi yoluna devam etmek istiyor.⁴⁴

İran devleti Tebriz seçimlerinin sonuçlarından ciddi biçimde kaygılıydı. Seçim tarihini erteleyerek vali vekiline, kendi aday listesi olan Sovyetlerle uzlaşması için zaman kazandırmayı amaçladılar.⁴⁵ İpekçiyan, Maşınçı ve Pişeveri Sovyetlerin desteklediği adaylardı. İçlerinden sadece Pişeveri Tudeh’in seçim listesinde yer alıyordu.

Sonunda Tebriz seçimleri 2 Mart’ta başladı ve on sekiz gün sürdü. Tüm şehirde oy kullanılan tek yer valinin merkez karargâhındaydı ve sandıkların kapanışı “fabrikaların kapanış saatiyle” aynıydı.⁴⁶ Valinin bu ve benzeri uygulamaları Tudeh Partisi’nin seçimlerin yapılış şekline itiraz etmesine neden oldu.⁴⁷ Diğer taraftan Tudeh karşıtı adaylar, muarızlarını itibarsızlaştırmak için Pişeveri’ye sürekli “devlet ve millete karşı suç işleyen eski bir siyasi tutuklu” olduğu suçlamasını

42 F.O. 371140177, Tebriz Diary of 1944, no. 1, 1-15 January 1944.

43 *ibid.*

44 *ibid.*

45 F.O. 371/40177, Tebriz Diary of 1944, no. 2, 16-31 Ocak 1944.

46 F.O. 371/40177, Tebriz Diary for 1944, no. 4, 15 Şubat-6 Mart 1944.

47 *ibid.*

yönelterek, Başbakan ve Meclisin “mazbatasını vermemesini” ısrarla talep ediyorlardı.⁴⁸

Gerçekten de Dördüncü Meclis Tudeh’in Azerbaycanlı adaylarına karşı kendi gücünü kullanmakta tereddüt etmedi. Ancak Meclisin dokuz Tebriz milletvekilinden ikisini reddetmesi önyargılı bir hareket olarak görüldü. Aslında milletvekillerine yönelik bu ithamlar genel olarak seçimlerin yapıldığı koşullara dayanıyordu ve amaç bizzat somut kişileri diskalifiye etmek değildi. Sonradan Musaddık’ın da belirttiği gibi: “Oy kullanma süreci tüm adaylar için benzer olduğuna göre hiçbir şey Meclisin yaptığını meşru gösteremez” idi.⁴⁹

On Dördüncü Meclis:

Hayatta Kalışı ve Ülkenin Refahı Meselesi

Yeni Meclis 26 Şubat 1944’te resmi olarak toplandı. Üç hafta geçmeden Süheyli istifasını sundu ve boşalan başbakanlık makamı 69 yaşındaki Azerbaycanlı diplomat Said tarafından dolduruldu. Rusya’da eğitim almış ve Moskova’da İran büyükelçisi olarak görev yapmış biri olarak Said, özellikle Sovyetlerin dış siyasetiyle baş etmek için çok uygun bir isim gibi görünüyordu. Ancak, İran’la Sovyetler Birliği arasında makul bir ilişki biçimi bulmak için sekiz ay boyunca aralıksız mücadele verdikten sonra, yenilgiyi kabul ederek görevi bıraktı. Sekiz aylık başbakanlığı döneminde Said’in ve kurduğu dört farklı kabinenin başlıca meselesi kuzeydeki komşunun yeni talepleriyle uğraşmak oldu.

Süheyli istifasını sunmaya hazırlandığı sırada bile Britanyalı Shell ile Amerikalı Standard Vacuum ve Sinclair Oil şirketlerinin temsilcilerinin Tahran’da görüşmeler yaptığına dair raporlar dolaşmaya başlamıştı. Görüşmenin amacı, sonradan açığa çıktığı üzere, Anglo-İran Petrol Şirketi tarafından münhasıran kullanılan güney bölgesi haricindeki bölgelerde petrol arama ve çıkarma ihtimalinin araştırılmasıydı.⁵⁰ Said hükümetinin ilk tepkisi hiç de gönülsüz veya aşırı ihtiyatlı değildi. Hükümet, şirketlerin önerilerini değerlendirmek için iki Amerikalı da-

48 F.O. 371/40177, Tebriz Diary for 1944, no. 7, 20 Nisan-4 Mayıs 1944.

49 *Müzakerât-ı Meclis*, 9 Aralık 1944.

50 Keyustuvan, H., cilt 1, *op. cit.*, ss. 156-157.

nışmanı işe alarak, işbirliği yapmaya istekli olduğunu gösterdi.⁵¹ Ancak, konunun ele alındığı Meclisteki fırtınalı oturumda hükümetin bu konuda düşündüğü kadar rahat hareket edemeyeceği açıkça belli oldu.

Bir milletvekilinin konuyla ilgili hükümetin ketumluğuna dair yorum yapması üzerine Tudeh'in Meclisteki sekiz kişilik grubunun önemli üyelerinden Radmanış, ayağa kalkarak partisinin petrol imtiyazlarına ilişkin politikasını şu sözlerle açıkladı:

Ben ve yoldaşlarım yabancı ülkelere imtiyaz verilmesine tamamen karşıyız. Tıpkı kendi demiryollarımızı inşa edebildiğimiz gibi, eminim ki halkımızın desteği ve sermayesiyle bu ülkenin tüm zenginlik kaynaklarını kendi başımıza çıkarabiliriz.⁵²

Meclisin bu ilk günlerinde, Tudeh'in konuya ilişkin tutumu daha net olamazdı. Ancak, bir ay sonra Sovyet heyeti benzer taleplerle İran'la temasa geçtiği zaman, Tudeh liderliği ve Başbakan Said, kendi siyasi kariyerleri açısından çok önemli bir kararla yüzleşmek zorunda kaldılar. Bu, özellikle Tudeh Partisi'nin tarihi seyrinde bir dönüm noktasıydı.

15 Eylül 1945'te Sovyet Petrol Heyeti Başkanı sıfatıyla Sergey Kavtaradze uzun bir ziyaret için Tahran'a geldi.⁵³ Bir basın toplantısında Kavtaradze açıkça, kendi devletin İran'ın kuzey bölgesinde petrol imtiyazı talebinde bulunduğu ilişkin görüşlerini ifade etti. Bu imtiyaz için hedeflenen coğrafi bölge Azerbaycan, Gilan, Mazenderan ve Horasan'ın bir kısmını içermektedir.⁵⁴ Sovyetlerin talep ettiği imtiyazları elde etmek için attığı ilk adım Said kabinesiyle doğrudan müzakere etmek oldu. Kesin bir duruş sergileyerek kendisini bağlamaktan çekinen Said, Meclis içindeki sorunları bahane ederek basit bir "bekle ve gör" politikası benimsedi.

Bu sırada, Sovyetler dikkatini İran devleti üzerinde baskı oluşturmaya yöneltti. Attığı ilk adımlardan biri Tudeh'ten petrol imtiyazlarına ilişkin duruşunu değiştirmesini ve Sovyet yanlısı bir politikayı desteklemesini istemek oldu. Partinin resmi gazetesinde yayınlanan bir dizi

51 *ibid.*

52 *Müzakerât-ı Meclis*, 10 Ağustos 1944.

53 Fatih, M., *Pencah Sal Neft-i İran*, 2. baskı, Tahran, Peyam, 1979, s. 355.

54 *Âjir*, sayı 205, 26 Ekim 1944.

başyazıda, önceki uzlaşmaz tavır değiştirilerek, “her bir imtiyazın içeriği” ve “hangi koşullar altında kabul edildiği” gibi konuları ele alan daha incelikli ve müphem bir tutum benimsendi.⁵⁵

Ancak Tudeh’i toplum içindeki imajı açısından asıl felakete götüren adım, petrol imtiyazlarının Sovyetler Birliğine verilmesi lehine gösteri düzenlenmesi isteğini mecburen kabul etmesi oldu.⁵⁶ 27 Ekim 1945’te Sovyet askerlerinin koruması altında Tahran’ın sokaklarında gösteri düzenlendi. Askerlerin bulunması özelde Tudeh’in ve genel olarak İran komünist hareketinin geleceği için felaketin habercisi oldu. Oysa Tudeh Partisi henüz iki ay önce ilk kongresini toplamış, kongre sonunda yabancılara verilecek imtiyazlara kesinlikle karşı olduklarını şu sözlerle açıklamıştı:

Partimiz, ülkenin bağımsızlığını zayıflatan ve millete ekonomik köleliği empoze eden tüm ekonomik imtiyazlara karşıdır.⁵⁷

Bu ve benzeri açıklamalar Tudeh’in özellikle aydınlar arasında büyük ilgi görmesini sağlamıştı. Parti ilk tutumundan vazgeçerek bu aydınların büyük bölümünün desteğini hızla kaybetti.⁵⁸ Tudeh liderliği duruşlarındaki değişikliği meşru göstermek için uzun süre çaba göstermeye devam etti.⁵⁹ Bununla birlikte son zamanlarda partinin kıdemli liderleri yayınladıkları anılarında yapılanın yol açtığı “felaket sonucu” itiraf etmişlerdir.⁶⁰

55 *Rehber*, sayı 402, 13 Ekim 1944; sayı 411, 24 Ekim 1944.

56 Parti’nin Sovyet yetkilileriyle işbirliği yapması konusunda Qazar Simonian, Sovyetlerin petrol imtiyazını desteklemeye dair gösteri düzenlenmesi talebini başta reddetmeye çalıştı. Planlarını değiştirmeleri için, sağ cenahtan partilerin Tudeh’in gösterilerine saldırılabileceği ihtimaline işaret etti. Sovyet yetkilileri vazgeçmek yerine, gösterileri koruma altına almak için asker göndereceklerini belirterek ısrar ettiler.

57 *Rehber*, sayı 380, 12 Eylül 1944.

58 İran’ın en önde gelen deneme yazarı Âl-i Ahmed, birkaç yıl sonra düşündürücü bir makalesinde, 27 Ekim 1944’te sokaktaki Sovyet askerlerini fark eder etmez utançtan gösteriyi nasıl terkettiğini anlatıyor. Âl-i Ahmed, C, *Der Hidmet ve Hiyânet-i Rüşen-fikrân*, cilt 2, Tahran, Harezmi, 1978, s. 175.

59 Kâmbaşı, A., *Nazar-i be Conbeş-i Kargerî ve Komonisti der İran*, Stassfurt, Tude, 1972, ss. 88-91.

60 İskenderi, İ., Hâtûrât, *op. cit.*, cilt 2, ss. 84-6; Hâme’i, E., *Fursat-i Buzurg-i ez Dest Refte*, *op. cit.*, ss. 130-145.

Tudeh Partisi'nin gösterisinden iki gün sonra Musaddık, Mecliste yaptığı uzun bir konuşmasında, Tudeh'in iki güç arasında dengeyi sağlanmak için Britanyalılara İran'ın güneyinde verilen petrol imtiyazlarının benzerinin kuzeyde de Sovyetlere verilmesi gerektiği yönündeki argümanına karşı çıktı. İmtiyazların her türlüşünü kınayarak, *Muvazene-i Müspeî*'in (Pozitif Denge) alternatifi olarak, herhangi birine, herhangi bir imtiyaz vermeyerek dengenin sağlanabileceği *Muvazene-i Menfî* (Negatif Denge) düşüncesini ileri sürdü. Musaddık pozitif denge hakkında şunları söyledi:

İran milleti siyasi dengeyi arzuluyor, yani ülkenin yararına olan bir dengeyi. İran milleti pozitif dengeyi hiçbir zaman kabul etmeyecek ve Meclise girdiğim ilk günden beri ben, mali anlaşmalara ve [yabancı] devletlerin pozitif denge gereği Ağustos 1941 sonrasında karara bağladıkları girişimlerin tümüne karşıyım.⁶¹

Said'in çekimser politikası Sovyetleri pek tatmin etmiyordu ve baskıyı biraz daha artırıp etki altına almayı umdukları yeni bir hükümetle hedeflerine daha kolay ulaşabileceklerini düşünüyorlardı. Said'in kabinesi, Sovyet etkisine maruz kaldığında çok kırılgan olduğunu gösterdi. Nitekim Mecliste çoğunluğu arkasına almış olmasına rağmen,⁶² 11 Kasım 1941'de Said başbakanlıktan istifa etti. İngiltere'nin Said'in istifasına tepkisi beklendiği gibiydi. Dışişleri Bakanlığı şu varsayımda bulunuyordu:

İran devleti kuzeydeki tüm petrolünü Rusya'ya vermeye mecbur edilirse, doğal eğilim kesinlikle güneyde Birleşik Devletlerin çıkarlarını sağlama alacak şekilde bir Amerikan şirketine imtiyaz verilmesi olacaktır.”⁶³

Böylesi bir durum İngiltere'nin “bölgedeki çıkarlarını tehlikeye atma” riski taşıyordu. Bu nedenle, Dışişleri Bakanlığı, İngiltere'nin Tahran Büyükelçisi Sir Reader Bullard'a bir talimat göndererek İngiltere'nin “Said'in imtiyazlar konusunda izlediği politikayı devam et-

61 *Müzakerât-ı Meclis*, 29 Ekim 1944.

62 Kuh-i Kirmâni, H., *op. cit.*, s. 624.

63 F.O. 371/40241, Telegram from Foreign Office to Sir Reader Bullard, 3 Ekim 1944.

tirecek bir başbakanın atanması isteğinin” bilinmesi için çalışmasını istemiştir.⁶⁴

Sovyetler Birliği Said’in istifasını zerre kadar şüphe etmeksizin olumlu karşıladı. İstifanın yeni saldırgan politikasıyla hedeflediği sonuca ulaşmak için gerekli bir gelişme olduğu açıktı. Ancak zamanla, Said’in oyun dışı kalmasıyla umduğunu elde edeceğini düşünen Sovyetlerin fazla iyimser olduğunu ortaya çıktı. Said’in istifası aslında bir son değil, oldukça istikrarsız bir siyasi mücadele ve entrika döneminin başlangıcı oldu.

25 Kasım 1944’te, Bayat başbakan oldu. Yeni başbakan üst sınıf bir aileden geliyordu ve uzunca bir süre milletvekilliği yapmıştı. Bayat’ın kısa süren başbakanlığının ilk günlerinde Meclis kabinesinin önerdiği programı mütalaa ederken, Musaddık iş başına gelen herhangi bir hükümetin yabancılara petrol imtiyazı tanımasını engelleyen meşhur tasarısını Meclisin onayından geçirmeyi başardı. Bir hafta sonra, 8 Aralık’ta, Sovyet Petrol Heyeti Başkanı Kavtaradze, Meclisin bu işi tedbirsizlik olarak kınadı ve ardından uzun süredir bulunduğu İran’dan ayrılarak Sovyetler Birliğine döndü.

Tudeh’in Musaddık’ı Britanyalıların çıkarlarına hizmet etmekle itham edecek kadar ileri gittiği⁶⁵ ilk suçlama kampanyası çok uzun sürmedi. Petrol imtiyazları konusundaki duruşlarının kendi tabanlarında doğurduğu memnuniyetsizliğin farkına vararak, parti organları ve müttefik gazeteler sonunda dikkatlerini “Meşrutiyet Anayasası çerçevesinde ülkenin refah ve birliğine” yöneltmeye başladılar. Bu yeni kampanya sırasında ileri sürdükleri esas talep, Anayasa Müttemimi’nin Eyalet ve Vilayet Encümenleri ile ilgili göz ardı edilen 90-93. maddelerinin hayata geçirilmesiydi.

Âjir gazetesinin kampanya boyunca öncü olması anlaşılırdı. Çünkü adı geçen gazetenin baş editörü Pişeveri Azerbaycan’ın meşru milletvekili olmasına karşın Meclis tarafından reddedilmişti. Yukarıda zikredilen maddelerin hayata geçirilmesine çağrı yapmakla ve eyalet ve vilayetlerin kendi yerel şûralarına sahip olma hakkını savunmak-

64 F.O. 371/40243, Draft note for the Secretary of State (for Cabinet), 16 Ekim 1944.

65 Örneğin bkz. “Ser-o-Teh-i Yek Kerbas”. Halil Melikî tarafından yazılmış bir başyazı. *Rehber*, sayı 433, 10 Aralık 1944.

la gazete hem Meşrutiyet Anayasası'na bağlılığını gösteriyor hem de encümenleri Meclise karşı bir alternatif olarak geliştirme çabasına yönelmiş oluyordu. Gazetenin diğer editörlerinden olan Kerim Keşâverz, *Encümenha-yı Eyaleti ve Vilayeti Borendeterin Silah-ı Mübareze Efkar-ı Tecziye-talebi*, (Eyalet ve Vilayet Encümenleri Ayrılıkçı Düşüncelere Karşı En Keskin Silah) başlıklı uzun bir başyazıyla, Seyyid Ziya Tabatabai'nin partisini güney aşiretleri arasında bölücü duyguları kışkırtmakla itham ederek, şu görüşü dile getirdi:

Anayasa'nın uygulanması, adalet ve eşitliğin sağlanması, yasalara, kültürün ve bilginin yayılması uğruna kullanılması, halkın maddi koşullarının iyileştirilmesi ve yerel işlerin yönetimi ve denetimine halkın katılımını teşvik anlamına gelir. Bu önlemler alındığında hem bölücülüğün yayılması önlenir hem de düzenli ve sürekli uygulanması ve güçlendirilmesiyle gerçek anlamda bağımsız, bölünmez, özgür, güçlü ve demokratik İran'ın inşasına imkân doğar.⁶⁶

Tudeh'in Meclisteki grubu, artık her fırsatta "İran'ın milli birliği" meselesine dikkat çekmeye başlamıştı. Onlara göre "merkezi devletin egemenliği" ancak "Meşrutiyet Anayasası'nın uygulanmasıyla korunabilirdi".⁶⁷ Ama Anayasa'nın ilkelerine bu açık ve samimi bağlılık Tudeh'in ayırıcı özelliklerinden birisi olmaya başlarken, başbakanlık görevi Sadrü'l-Eşraf'ın eline geçmişti.

Birçok gözlemci Bayat'ın beş aylık başbakanlık dönemini İran'da "siyasi demokrasinin" altın ayları olarak değerlendirmiştir. Ülkenin bazı bölgeleri yabancı güçlerin işgalinde ve sıkıyönetim altında olmasına rağmen, siyasi partiler ve sendikalar bu dönemde görülmemiş bir özgürlükten yararlandılar. Öyle ki kitlesel gösteriler ve hatta grevler düzenlemekte özgürlerdi.⁶⁸ Basın da sansür korkusu yaşamadan hemen hemen her konu hakkında yazabiliyordu. Herkes gibi, Tudeh de açık siyasi ortamdan yararlandı. Bununla birlikte, eski liderlerinden

⁶⁶ Âjir, sayı 250, 18 Şubat 1945.

⁶⁷ Feridun Keşâverz, Ardaşes Ovanesiyan ve İrec İskenderi'nin, sırasıyla 17 Ocak, 21 Ocak ve 28 Mayıs 1945'te parlamentoda yaptıkları konuşmalar, *Müzakerât-ı Meclis*.

⁶⁸ Atabaki, T., "L'Organisation syndicale ouvrière en Iran, de 1941 à 1946", *Soul*, sayı 8, Paris, Şubat 1988, ss. 44-8.

birinin anılarına bakılırsa, Tudeh mevcut nispi hoşgörü ortamını yeterince takdir edememişti:

Bayat hükümeti, savaş dönemindeki hükümetler arasında Tudeh Partisi için en özgür ve en uygunu idi. Parti gazeteleri ve yayınları hiç görülmemiş bir özgürlükten yararlandı, ordu ve saray dahil neredeyse tüm yetkililerle ilgili gerçekleri yazdı... Ne yazık ki Parti özgürlüğün avantajını yeterince değerlendiremedi ve Bayat'ın kabinesini korumaya dair çaba göstermek yerine, bir ölçüde onun düşüşüne katkıda bulundu.⁶⁹

Bayat'ın Meşrutiyetçiliğe olan görece güçlü bağlılığı ve beş aylık başbakanlığı boyunca kesin önlemler almaya hazır olması, kendisine karşı birçok “güç odağını” harekete geçirdi.⁷⁰ Önceden rakip olan saray ve sağ eğilimli partiler Seyyid Ziya Tabatabai liderliğinde anlaşmazlıklarını hasır altı etmeye ve Bayat'a karşı birleşmeye hazırdılar. Bayat halefleri gibi istifa ederek değil Meclisten güvenoyu alamadığı için 17 Nisan 1945'te başbakanlığı bırakmak zorunda kaldı. Oylamada hazır bulunan doksan milletvekilinden sadece kırk dördü lehine oy kullandı, ki bu sayı gereken çoğunluğun altındaydı. Hamei'nin yazdığına göre, Bayat'ın gönüllü istifa yerine Meclisten güven oyu alamayarak düşmesi, çok istisnai bir durumdu:

Pehlevi yönetimindeki elli üç yıl boyunca tüm başbakanlar arasında, Musaddık hükümeti istisna sayılırsa, sabıkası en temiz olanı Bayat hükümetiydi. Büyük bir cesaretle siyasete girdi, birçok büyük başarı elde etti ve hükümeti Meşrutiyet Anayasası'na göre yöneterek kendini kahramanca savundu ve düştü. O, *Şehriver* ayı sonrası [Rıza Şah'ın tahttan çekildiği 16 Eylül 1941 tarihine gönderme yapıyor] istifa etmeyi kabul

69 Hâme'i, E., *Fursat-i Buzurg-i ez Dest Refte*, op. cit., ss. 152-153.

70 Bayat'ın aldığı en sert önlemlerden biri, Mussadık gibi bazı milletvekilleriyle işbirliği yaparak İran Maliye Bakanlığının Amerikalı danışmanı Millspaugh'un görevine ikinci kez son vermek oldu. Millspaugh'un ikinci görev dönemi ilkinden 17 yıl sonra 1943'te başladı; ancak bu dönem daha da skandal ve örseleyici gelişmelerle son buldu. Hayata geçirdiği yeni vergi sistemi ülkede büyük mali yolsuzlukların yapılmasını kolaylaştırdı. Millspaugh'un ikinci döneminin kayıtlarıyla ilgili bkz. *Güzeşte Çırağ-ı Râh-ı Âyende Est*, op. cit., ss. 160-169.

etmeyen ve ancak Meclisten güven oyu alamayarak düşen ilk başbakandı.⁷¹

Bayat görevden düştüğü gün uygun bir halef bulma çalışmaları başladı. Bir adayın belirlenmesi Meclisin iki haftasını aldı ancak yoğun çabaya rağmen yeni başbakanın mesaisi sadece dört hafta sürdü. Azerbaycan'da büyümüş ve devlet yönetiminde uzun süreli deneyimi olan İbrahim Hekimi, seçilmiş bir başbakan olarak yetkilerini kullanma fırsatı bile bulamadan 3 Haziran 1945'te Meclisi terk etti. Muhafazakârların gözünde Hekimi, yakın gelecekte Bayat'ın nispi Meşrutiyet yanlısı devletinden "güçlü adam" rejimine geçişi kolaylaştıracak bir kukla başkandı.

Hekimi'nin istifası sonrası, Şah ve Tabatabai'nin destekçilerinden oluşan sağ-kanat koalisyon, yaklaşmakta olan On Beşinci Meclis seçimlerini yönetecek ve seçimleri kendi çıkarlarına hizmet edecek bir şekilde sonuçlandıracak "güçlü" bir başbakan figürünü aday göstermek istiyorlardı. Görüldü ki seçtikleri aday, İstibdad-ı Sağır (Kısa Süren İstibdat: Haziran 1908-Temmuz 1909) olarak bilinen on üç aylık dönemde Adalet Bakanlığında hâkim olarak görev yapan ve oldukça nefret edilen 74 yaşında dinci, muhafazakâr siyasetçi Muhsin Sadr idi (Sadrü'l-Eşraf). Sadr, hâkimlik yaptığı o dönemde Adalet Bakanlığı tarafından gerçekleştirilen yargılamalarda birçok Meşrutiyetçi, Muhammed Ali Mirza'nın emirleri doğrultusunda ölümüne mahkûm edilmişti.

Sadrü'l-Eşraf bu yargılamalarda rol oynadığı suçlamalarını ısrarla reddetti.⁷² Ancak Tudeh başta olmak üzere muhalifleri, onu itibarsızlaştırmak için, dikkatleri Adalet Bakanlığındaki eski görevine çekme fırsatını kaçırmadı ve ona "*Cellad-i Bağ-i Şah*" (Şah Bağ'ının Celladı) lakabını taktı.⁷³ Sadr görevi devraldığı andan itibaren, sert bir muhalefetle karşılaştı. Elli dört milletvekilinden oluşan ve Musaddık tarafından başı çekilen klik, Meclis oturumlarına katılmaktan imtina ederek,

71 Hâme'i, E., *Fursat-i Buzurg-i ez Dest Refte*, op. cit., s. 162.

72 Meclis konuşması, *Müzakerât-ı Meclis*, 23 Eylül 1945. Ayrıca Sadr, M., *Hâtîrât-ı Sadr ü'l-Eşraf*, Tahran, Vehid, 1985, ss. 30-191.

73 *Bag-i Şah* (Şah Bahçesi), günümüzde Tahran'ın merkezinde bulunan hükümet parkı. Muhammed Ali Şah'ın emiriyle birçok önde gelen Meşrutiyetçinin idam ve tasfiyesi burada gerçekleştirilmiştir.

Sadr'ın kabinesini sunabilmesi için yeterli çoğunluğun oluşmasına imkân vermemekte kararlıydı. Otuz beş gün süren bu durum Sadr'ın kabineyi Meclise sunduktan sonra istifa edeceğine söz vermesiyle sona erdi.⁷⁴ Ama sözünü tutmadı.

Tudeh, muhalefet kampanyasını sürdürerek, kendisini İran Meşrutiyetçiliğinin gerçek koruyucusu ve anayasacılık ilkelerinin uzlaşmaz bir savunucusu gibi sundu ve Sadr hükümetini “despotizmin ve Meşrutiyet karşıtlığının” siperi olarak nitelendirdi. Meşrutiyet Devrimi'nin 40. yıldönümü, Tudeh Partisi'nin liderlerine bağlılıklarını açık bir şekilde göstermek için fırsat sundu. 5 Ağustos 1945'te Meşrutiyet Devrimi'ni kutlarken, yeterli desteğe sahip olduğu şehirlerde kitle yürüyüşleri ve sokak gösterileri düzenledi. Parti, Tahran'da on binlerce yandaşını sokaklara çağırma gücüne sahipti. Göstericilerin birçoğu, sadece art arda gelen kabinelerin gerekli reformları başlatamamasını protesto etmek niyetindeydi. Yürüyüşün sonunda İrec İskenderi, başka meselelerin yanı sıra “Meşrutiyet Devrimi'nin başarılarının ayrılmaz bir parçası” inancına sahip olduğu eyalet ve vilayet encümenlerinin oluşturulmasını talep eden Tudeh Partisi önerisini okudu.⁷⁵

Tudeh Partisi'nin meydan okumalarının üstesinden gelebileceği umuduyla muhafazakârlardan oy alan Sadr hükümeti, şimdi kendisini o cenahtan gelen ve gittikçe büyüyen etkin muhalefetle karşı karşıya bulmuştu. Tudeh'in 5 Ağustos mitingi, örgütün 1945'in başlangıcından beri başlattığı saldırgan siyasi kampanya örneklerinden sadece biriydi. 7 Mayıs 1945'te Almanya'nın teslim olmasıyla, faşizm karşıtı bir parti olarak kurulan ve beş yıllık siyasi yaşamı boyunca sabırsızlıkla Mihver'in yenilgisini bekleyen Tudeh Partisi'nin artık “geleceğin umut verici olacağına” inanması ve gelişip büyümeye uygun bir siyasi ortam yakaladığına kanaat getirmesi için birçok nedeni vardı. Benzer şekilde, Temmuz 1945'te İşçi Partisi Britanya'da iktidara geldiğinde, Tudeh bunu coşkuyla karşıladı ve bu olayın parti genel merkezinde bir tören düzenlemek için iyi bir vesile olduğunu düşündü. Ayrıca Britanya'nın yeni Başbakanı Element Attlee'ye gönderilen bir mektupta Tudeh,

⁷⁴ Keyüstüvan, H., *op. cit.*, cilt 2, s. 49.

⁷⁵ *Rehber*, sayı 624, 7 Ağustos 1945.

“İran’da demokrasinin kurulmasında yeni İşçi Partisi hükümetinin desteğinden yararlanma” umudunda olduğunu beyan etti.⁷⁶

Ancak Tudeh için bu mutlu günlerin sonsuza dek devam etmeyeceği kesindi. Devlet şimdi Parti’nin faaliyetlerini sınırlamak ve “belalı bir kara geminin” ülkenin siyasi ufkunda belirme fırsatı yakalama olasılığını tamamen ortadan kaldırmak için her türlü önlemi almaya karar vermişti. Sadr görevinden çekileceğine dair verdiği sözü tutmaktan vazgeçmesinin ardından yabancı askerler İran topraklarında konuşlandığı müddetçe parlamento seçimlerinin ertelenmesi gerektiğine dair Meclise bir önerge sundu. Geleneksel olarak sağ cenahtaki partiler devletin parlamento seçimlerine müdahalesinden faydalanmıştır. Mevcut koşullarda, Sovyetlerin İran’ın kuzeyinde bulunması nedeniyle, Sadrü’l-Eşraf’ın önergesinin hedefinde özellikle Tudeh ve onun müttefiki olan partileri Sovyetlerin olası müdahalesinin avantajlarından yoksun bırakmak vardı.⁷⁷

23 Ağustos’ta, devletin Tudeh’e karşı saldırısı yeni bir aşamaya evrildi. O gün, partinin yayın organı olan *Rehber*, Tahran Askeri Komutanlığı emriyle yasaklandı. Dört gün sonra, Tudeh’in Tahran’daki genel merkezi askerler tarafından basıldı. Parti üyesi milletvekillerinin parlamentoda hâlâ sandalyesi olduğu gerçeği göz önünde bulundurulduğunda bu baskın oldukça şaşırtıcıydı. İktidar ve muhalifleri arasında İran’ın merkez ve güney bölgelerinde bu ve benzeri çatışmalar baş gösterirken, İran’ın kuzeyinin, özellikle de Azerbaycan’ın, siyasi çalkantının eşiğinde olduğuna ilişkin rahatsız edici haberler gelmeye başlamıştı.

Azerbaycan Sıçramak için Bekleyişte

Ağustos 1941’de Sovyet güçleri Azerbaycan’ı işgal ettiği sırada, Urumiye’ye yakın Kuşçu köyündeki küçük bir direniş dışında İran or-

⁷⁶ *Rehber*, sayı 620, 1 Ağustos 1945.

⁷⁷ Bu kanun teklifiyle ilgili farklı tepkilerle ilgili, bkz. Keyüstüvan, H., *op. cit.*, cilt 2, ss. 118-59.

dusundan ciddi bir tepki ile karşılaşmadılar.⁷⁸ Bir aydan az bir zamanda Sovyetler toplam 40 bin askeri İran toprağında konuşlandırarak, bu askeri gücü batıya doğru genişleyen bir alana yani Aras nehrinden Kazvin yakınındaki Şerifâbâd köyüne kadar yaydı.⁷⁹ Sovyetlerin Azerbaycan'daki işgali neredeyse beş yıl sürdü. Son Sovyet askerinin eve dönmek için sınırı geçmesi Mayıs 1946'yı buldu. Bu süre boyunca Azerbaycan, modern tarihinin en kritik dönemini yaşadı.

İran'ın başka bölgelerinde olduğu gibi, Azerbaycan ekonomisi İkinci Dünya Savaşı yılları boyunca büyük sıkıntılar yaşadı. Temel malların temininde yaşanan sıkıntı çok geçmeden kıtlığa ve bulaşıcı hastalıkların yayılmasına yol açtı. Ocak 1942'de, nüfusu 220 bin olarak tahmin edilen Tebriz'de korkunç bir ekmek kıtlığı yaşandı.⁸⁰ Fırıncılar ekmek yerine patates satmak zorunda kaldı. Üstelik ekmek yerel halkın esas yiyeceği sayılmaktaydı.⁸¹ 17 Mart'ta öfkeli kalabalıklar sokaklara inerek Valiliğe yürüdü "biz açız, biz ekmek istiyoruz!" diye bağıldılar.⁸²

Ülkenin bütününde 1941 yılına kıyasla 1943'te hayat pahalılığı yüzde 400 artış gösterirken,⁸³ Azerbaycan'da ekonomik koşullar çok daha büyük bir oranla kötüleşiyordu. Azerbaycan'ın ekonomik durumunu anlatan bir rapora göre:

Ticaret genelde çok sınırlı ve taze erzak temin etme sıkıntıları göze alındığında, bir önceki yılın fiyatlarına göre tüm malların fiyatları yüzde 200'den yüzde 250'e kadar yükselmiştir.⁸⁴

78 Olaydan birkaç yıl sonra, İranlı bir subay Ahmed Zengene, Rusların ani saldırısının savunma durumunda olan İran askerleri arasında sebep olduğu paniği ve karışıklığı anlatı. Onun açıklamaları için bkz. Zengene, A., *Hatıratı Az Me'muriyethâ-yı Men der Azerbaycan*, Tahran, Şark, 1976, ss. 16-34.

79 Hollanda Arşivi, Archief van de Nederlandse Legatie te Teheran, Verslag Over Imanse Militaire Zaken, 8 Mart 1944.

80 Pakdamen, N., *Amarname-i İktisad-i İran der Ağaz-ı Ceng-i Cihani-i Dovvam*, cilt 1, Tahran Üniversitesi Yayınları. 1976, s. 9.

81 Musaddık, M., Meclis konuşması, *Müzakerât-ı Meclis*, 20 Nisan 1945.

82 *ibid.* Ayrıca bkz. *Feryad*, sayı 21, 13 Temmuz 1942.

83 *Bank-ı Merkezi-i İran*, sayı 208-9, Tahran, 1959.

84 F.O. 371/27192, Tabriz Diary for November 1940.

Birkaç yıl sonra, Britanya Tebriz Konsolosu R. W. Urquhart, özellikle geçen son iki yılı da dahil ederek ekmek, pirinç ve şeker gibi temel malların aşırı fiyat artışını açıkça gösteren etkileyici bir araştırma yaptı. Aynı araştırmada yer alan çok şaşırtıcı bir bilgi de bu dönemde bir işçinin günlük ortalama maaşının 10 riyal olmasıydı. Britanya Konsolosu iki aylık raporunun sonunda, düş kırıklığı atmosferini ironik bir şekilde şöyle açıklıyordu:

Gerçeği söylemek gerekirse, faşizm karşıtlığı yeni bir ekmek çeşididir diye acı bir şaka yayılıyor kalabalıklar arasında.⁸⁵

Ülke genelinde gıda maddelerinin eşit olmayan biçimde dağıtılması, birçok Azerbaycanlıyı merkezi devletin İran'ı sadece başkent Tahran'dan ibaret saydığına inandırmıştı. Bu arada resmi bir telgrafta Tebrizliler devlete aşağıdaki ifadelerle şikayette bulundular:

İstiladan beri şehir tekstil payı sadece 1,5 metre olmuş ve şehir sakinlerinin üçte biri bunu bile alamamıştır. Üstelik Tebrizliler 1943'ün son altı ayında şeker paylarını da alamamışlardır.⁸⁶

Devletin bariz bir ayrımcılık uyguladığı ve yönetim zafiyeti gösterdiği hususlar karşısında Tahran yetkililerine şu sorular yöneltiliyordu:

Başkentte aylık şeker payı 1,5 kilo iken, nasıl oluyor da Azerbaycanlıların payı, hem de aylık değil mevsimlik payı, en fazla 400 gram oluyor!⁸⁷

Devletin bu tür sorulara verecek makul bir yanıtı yoktu, ayrıca Azerbaycan'ın sorunlarını pek de ciddiye almadıkları ortadaydı. Britanya Konsolosunun düşüncesine göre, “güneyden” gelen birçok devlet yetkilisinin gözünde “Tebriz ve Rızaiye (Urumiye), gelip para kazanacakları, sonrasında Tahran'a ya da güneyde başka bir yere dönecekleri, sıkıcı köylerden ibaretti.”⁸⁸

85 *ibid.*

86 Âjir, sayı 165, 4 Temmuz 1944.

87 Âjir, sayı 155, 11 Haziran 1944.

88 F.O. 371/31426, Tebriz Diary, 24 Temmuz 1942.

Tablo 1**Bazı Ürünlerin Tebriz Fiyatları (1938-43)⁸⁹**

Mallar (Kilogram başına)	Haziran 1938	Haziran 1941	Haziran 1942	Şubat 1943
Buğday	0.59	1.65	1.11	13.00
Ekmek	0.69	1.50	1.10	12.00
Pirinç	3.00	3.30	6.00	32.00
Şeker-Nemli	4.00	5.95	7.50	100.00
Şeker-Kellesi	4.30	7.00	8.50	113.00
Koyun Eti	2.60	5.20	6.00	116.00
Parafin	1.35	1.65	2.65	4.00
Odun	0.21	0.36	0.30	0.55
Mangal Kömürü	0.50	0.80	1.20	2.80
Süt	0.85	1.25	1.60	3.20
Patates		1.00	1.60	3.20
Tavuk Eti (her bir)	4.00	10.00	1.60	40.00
Yumurta (her bir)	0.10	0.17	0.30	1.10
Sade Yağ	10.80	16.00	36.00	68.00
Çay	44.00	70.00	120.00	180.00

Fiyatlar Riyal olarak verilmiştir.

Bu arada Sovyet işgalinin ilk günlerinde, merkezi devletin Azerbaycan'daki otoritesi ortadan kalktıktan sonra, bölgede birkaç isyan meydana geldi. Bunlardan en önemlisi Sumalı Kasım adlı kişinin liderliğindeki köylü isyanıydı. Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın (ADF) seçkin üyelerinden Çeşm Âzer'e göre, Sovyetlerin Azerbaycan'da yerleşmesinin üzerinden çok geçmeden, Kasım hapisaneden kaçarak Serab yakınlarındaki Baykuş'a bağlı Suma'ya, yani doğduğu köye geldi. Bir araya getirdiği topraksız köylüleri yerel mülk sahiplerine ve ayana saldırımları için kışkırttı. Zengin mülk sahiplerinin topraklarına el koyup yoksul köylüler arasında dağıtan Kasım, bölgede bir süreliğine gücü elinde tutmayı başardı. ADF'nin önemli liderlerinden Gulam Yahya Danişyan, Serab bölgesinde benzer başka olayların da yaşandığı bil-

89 F.O. 371/35090, Tebriz Diary, 8-15 Şubat 1943.

gisini verir.⁹⁰ Tudeh de bu isyanların baş gösterdiğini doğrulamıştır. Partinin resmi gazetesi *Rehber* 24 Mayıs 1945'teki sayısında şu değerlendirmelere yer vermiştir:

Şehrivar ayı sonrası [Rıza Şah'ın tahttan çekilmesi ve yabancı işgalinin başlaması], yirmi yıllık baskıya bir tepki olarak köylüler diktatörlük ve irtica zincirlerinin gevşediğini gördükleri her yerde örgütlenerek mücadele ettiler. Öne atıldılar ve hatta bazı yerlerde kargaşa ve düzensizliğin bizzat nedeni oldular.⁹¹

Bu ayaklanmaların başarısız olmasının bir nedeni Sovyet yetkililerinin dolaylı baskıları idi. Daha önce zikredildiği gibi, Sovyetlerin İran'daki ilk politikası öncelikle düzeni ve barışı korumak, bu sayede de "ihtiyaçlar ve yardım için İran koridorunun" sorunsuz şekilde işlevini sürdürmesini sağlamaktı. Bu politikanın doğal sonucu İran devletiyle çatışmaktan kaçınmaktı. Bu bağlamda, Tebriz'e o kısa süre önce gelen Britanya Konsolosunun değerlendirmeleri kayda değerdir:

Ben Tebriz'i 1937'de terk ettim. Görünüşte müdahale yılları eyalette veya ahali üzerinde büyük bir değişime yol açmamıştı ama siyasi görüşe sahip tüm İranlılar kâbus gibi bir gerçekle karşı karşıya kalmıştı: Ruslar buradaydı. Rusların uzlaşmazlığı, entrikaları ve ilkesiz yöntemleri hakkında hem Londra'dan ayrılmadan önce hem de yol boyunca uğradığım yerlerde ve Tahran'da çok şey duymuştum. Konsolosluk bölgeme temkinli bir biçimde vardım, ilk görevimde sıkıntıya hazırdım. Kimseyle görüşmedim. Birisi benim Rusların işgali altında olan Azerbaycan'daki iki aylık deneyimimi öğrenmek isterse, ona söyleyeceğim şey Rusların kesinlikle melek olmadığıdır. Ama canavar oldukları da söylenemez.⁹²

Rıza Şah'ın yirmi yıllık tek adam yönetiminin sona ermesiyle ortaya çıkan en çarpıcı değişim, yeni bir siyasi çoğulculuk türünün yeşermesiydi. Öyle bir özgürlük yıllarca var olmamıştı ve İran'da özellikle genç kuşakların bilmediği bir olguydu. 1941'in başlarında Azerbaycanlıla-

⁹⁰ Ekim 1989'da Bakü ziyaretim sırasında büyük bir cömertlik göstererek, bana Gulam Yahya'nın yayınlanmamış hatıralarının bir kopyasını veren oğlu Aslan Danişyan'a çok minnettarım.

⁹¹ *Rehber*, sayı 565, 24 Mayıs 1945.

⁹² F.O. 371/31426, Tebriz Diary, 24 Temmuz 1942.

rın, *Azerbaycan Cemiyeti* (Azerbaycan Topluluğu) olarak bilinen ilk siyasi çevre oluşturuldu. Son zamanlarda Bakü’de anıları yayınlanan Çeşm Âzer’e göre, topluluk tarafından dillendirilen esas talepler arasında, “Meşrutiyet Anayasası ile garanti altına alınan eyalet ve vilayet encümenlerinin hayata geçirilmesi” vardı.⁹³ Aynı kaynak şu şahısları topluluğun başat mimarları olarak tanımlıyor: Ahgeri, Hilal Nasiri, Rahimi, Reziyan, Çavoşi, Şebisteri ve Şems.⁹⁴ Azerbaycan Cemiyeti, 1 Kasım 1941’de Azerbaycan dilinde *Azerbaycan* isimli kendi gazetesinin ilk sayısını yayınladı.⁹⁵ En son neredeyse yirmi yıl önce Azerbaycan dilinde bir gazete yayınlanmıştı. Olay bölgedeki siyasi gelişmelerle ilgilenen birçok gözlemcinin dikkatini çekti.⁹⁶

Azerbaycan Cemiyeti’nin kuruluşunun üzerinden çok geçmeden, başka siyasi oluşumlar ve topluluklar da kuruldu. Ocak 1942’de, birkaç siyasi deneyime sahip, hepsi iyi eğitilmiş kadın ve erkeklerden oluşan sekiz kişilik bir grup Tebriz’de *Azerbaycan Zahmetkeşler Teşkilatı*’nı (Azerbaycan Emekçiler Topluluğu) kurmak için bir araya geldiler.⁹⁷ Topluluğun merkez komitesinde Padigan, Velayi, Kadiri, İlmüst, Mizani, Nunkrani, Hambarsonian ve Hacizade yer aldı. Komite topluluk adına yayınladığı manifestoda, Azerbaycan’da eyalet ve vilayet encümenlerinin hayata geçmesine çağrı yapmıştı.⁹⁸

Şubat 1942’de, “anti-faşist” *Merdom* gazetesi Tahran’da kuruldu. Hemen ardından, Azerbaycan’ın Erdebil, Merağa, Urumiye, Serab, Eher ve Tebriz şehirlerinde anti-faşist komite ağı oluştu. Bu komitelerin öncelikli işi, “Mihver karşıtı propaganda yapmak ve Mütte-

93 Çeşm Âzer, M. K., *Azerbaycan Demokratik Partiya’sının Yaranması ve Faaliyeti*, Bakü, Elm, 1986, s. 18.

94 *ibid.*

95 *ibid.* Tahran Üniversitesi’nin Farsça dergiler kataloğunda, Şebisteri, *Azerbaycan* dergisinin ruhsat sahibi ve Şems de derginin yazı işleri müdürü olarak kaydedilmiştir. bkz. Sadıki Neseb, V. M., *Fehrest-i Ruznamehâ-yi Farsi-i Sal-ı 1320-1332 Şemsi der Mecmua-ı Entezarat-i Kitabhane-i Merkezi ve Merkez-i Asnad-ı Daneşgah-ı Tahran*, Tahran, Tahran Üniversitesi, 1981.

96 F.O. 371/31426, Consul Cook to Sir Reader Bullard, Tebriz, 8 Nisan 1942.

97 Çeşm Âzer, M. K., *op. cit.*, s. 19.

98 *ibid.*

fıkrlere yardım etmek” idi. Tebriz komitesi oyunlar sahnelemek, film izletmek, sergiler düzenlemek ve “Müttefiklerin haberlerini” yaymak dışında propaganda amaçlı, *Yumruk* isimli Azerice bir gazete yayınlamaya başladı.⁹⁹ Azerbaycan’ın o tarihe dek Azerice çıkan üç gazetesi vardı. Üçüncüsü, Sovyet Propaganda Bakanlığı tarafından yayınlanan *Vatan Yolunda* idi.¹⁰⁰ Ekim 1941’den Eylül 1945’e kadarsa Azerbaycan’da toplam yirmi bir gazete yayınlandı. On dördü Farsça, üçü Azerice, üçü iki dilli ve biri de Ermeniceydi. Sözü geçen yayınlar içinde Farsça yayınlanan altı gazete sağ kanatta yer alan partiler tarafından kontrol ediliyor, diğerleri sol veya liberal örgütler tarafından yönetiliyordu.¹⁰¹

Başlarda yaşanan görece özgürlük döneminin ardından merkezi devlet bölge üzerindeki idari otoritesini yeniden tesis etmeye başladı. Süheyli hükümeti 1942 Nisan’ının ortalarında, eyalet üzerinde kontrolü kaybetme korkusundan hareketle Azerbaycan’a yönelik saldırgan girişimlerine başladı. Tüm yerel gazeteler yasaklandı ve mevcut topluluklar ile dernekler yasadışı ilan edildi.¹⁰² Sovyetlerin tepkisi bu dönemde benimsemiş oldukları genel politikayla uyumluydu. Devletin

99 *ibid.*, s. 24. Tebriz Anti-faşist Komitesi’nin aktif üyelerinden birçoğunun isminin diğer toplulukların mimarı olarak da kayıtlara geçmesi ilginçtir. Tebriz Anti-faşist Komitesi’nde Badegan, Velayi, Nunkrani, Şebisteri, Asedi, Giverkiyan ve Câvidan vardı.

100 F.O. 371/31426, Consul Cook to Sir Reader Bullard, Tebriz, 26 Temmuz 1942. *Vatan Yolunda*’nın yayınlanmasından kısa süre sonra, Sovyetler, *Kızıl Asker* isimli ikinci gazetelerini de yayınlamaya başladılar.

101 Farsça basın şu gazetelerden oluşuyordu: Arya (1941), Ahtar-ı Şomal (1942-1945), Feryad (1942), Gavga-yı Zindegi (1943-1944), Güftar ve Kırdar (1942-1943), Cevdet (1942-1946), Kayivan (1944-1945), Kelid-i Necat (1944-1945), Mehtap (1941), Neda-yı Hak (1944-1945), Pertov-ı İslam (1944), Seda-yı Azerbaycan (1941), Şahin (1941-1945), Tebriz (1942-1944); Azerbaycan’daki gazeteler şunlardı: Yumruk [Tebriz] (1943-1945), Yumruk [Erdebil] (1943-1945), Edebiyat Sayfası [Tebriz] (1943-1946); İki dilli (Farsça-Azerice) gazeteler ise şunlardı: Azerbaycan (1941-1942), Hâver-ı Nov (Tudeh Partisi’nin resmi eyalet organı yayını 1943-1945), Setare-i Azerbaycan (1944-1945). Ermenice yayınlanan tek gazete: Haga-Faşist (1943-1945).

102 F.O. 371/31426, Consul Cook to Sir Reader Bullard, 20 Mayıs 1942.

yasaklarını İran'ın içişleri meselesi olarak görüp, yerelden gelen müdahale çağrılarına yanıt vermediler.¹⁰³

Ancak, merkezi devlet eyalet üzerindeki baskıcı önlemlerini uzun süre sürdürecektir kadar güçlü değildi. Tahran'daki parti ittifaklarındaki istikrarsızlıklar nedeniyle, yasadışı ilan edilmiş topluluklar yavaş yavaş siyaset sahnesinde yeniden görünmeye ve yasaklanmış gazeteler tekrardan kentlerde dağıtılmaya başladı. Üstelik 1943'ün yazında Tebriz'de kurulan *Merkez-i Tarafdaran-ı Demokrasi* (Demokrasi Taraftarları Merkezi) gibi yeni siyasi gruplar ortaya çıkıyor ve halihazırdaki gruplara destek veriyordu.¹⁰⁴ Ancak Sovyet işgali sırasında Azerbaycan'daki siyasi ortamı tam olarak tasvir edebilmek için Tudeh Partisi ve işçi hareketinin eyaletteki faaliyetlerini de değerlendirmek gerekir.

Tudeh'in Tahran'da kurulmasından yedi ay sonra 7 Nisan 1942'de partinin yerel teşkilatı *Komite-i Eyaleti-i Azerbaycan-i Hezb-i Tude-i İran* (İran Tudeh Partisi'nin Azerbaycan Eyaleti Komitesi) adı altında Tebriz'de açıldı.¹⁰⁵ Tebriz teşkilatının aktif çekirdeğinde kısa süre sonra hayatını kaybedecek olan Mirza Ali Bireng, Şahin¹⁰⁶ gazetesinin editörü Agazade Şahin'in yanı sıra Padigan, Velayi, Asedi, İskenderi, Kaviyan, Şebisteri ve Kelanteri gibi isimler de yer alıyordu.¹⁰⁷ Tudeh kısa sürede Azerbaycan'ın Zencan, Urumiye, Erdebil, Astara, Merağha ve Miyane gibi diğer şehirlerinde de teşkilatlandı. Bu teşkilatların kurucu üyelerinden bazıları sonradan yerel siyasette tanınmış figürler

103 *ibid.*

104 Çeşm Âzer, M. K., *op. cit.*, s. 20.

105 Zibai, A., *Komonizm der İran ya Tarih-i Muhtasar-ı Komonist-ha der İran*, Tahran. yayınevi verilmemiştir, 1964, s. 234. Bu kitap SAVAK (İran Gizli Polisi) tarafından yayınlanmış ve kitapta yazar olarak da bu isim yer almaktadır. Aslında kitap 1953 Darbesi sonrası gözaltına alınan ve hapiste yatan eski Tudeh üyeleri tarafından yazılmıştır. SAVAK bu kişilere İran komünistleri ve Tudeh Partisi'ne ait gizli belgeleri vermiş, onlardan komünist karşıtı bir propaganda kitabının hazırlamalarını istemiştir. SAVAK'ın niyeti bir tarafa, kitap ele aldığı konular hakkında mükemmel bir bilgi kaynağıdır.

106 *ibid.*

107 Çeşm Âzer, Kelanteri'yi Eyaleti Komitesi'nin kurucularından biri olarak işaret etmiyor. Ancak, bir röportajda, komiteye daha sonra katılan Hüseyin Melik, bana Kelanteri'nin komitenin komünist olmayan tek üyesi olduğunu söylemiştir. Kelanteri Eyalet Komitesi'nin ilk konferansından sonra üyelikten çıkarılmıştır.

oldular. Bu kişilerden Gulam Yahya Danişiyani, Çeşm Âzer ve Şandermani sırasıyla Urumiye, Serab ve Miyane’da Tudeh’e liderlik ettiler.

Tudeh Partisi’nin Tebriz Konferansı adıyla bilinen Azerbaycan’daki ilk konferansı, 1942’nin sonuna doğru eyaletin merkezinde toplandı. Konferansın yöntemsel yapısı, aynı yılın Ekim ayında Tahran’da gerçekleştirilen parti konferansına çok benziyordu. Tebriz Konferansı’nda tartışılan konular arasında eyalet kongresinin derhal toplanması meselesi de vardı. Ancak, partinin böyle bir kongreyi örgütleyebilmesi yaklaşık iki yıldan fazla sürdü.

Tudeh Partisi’nin ilk Eyalet Kongresi 11 Ocak 1945’te Tebriz’de yapıldı. Kongreye yüz kırk beş delege¹⁰⁸ katıldı.¹⁰⁹ Dört gün süren kongre boyunca açık bir şekilde ortaya çıktı ki delegelerin İran Meşrutiyet Anayasası’na bağlılığı tamdı. Yine de aralarında Azericeyi çok ciddi şekilde savunanların yanı sıra bu dili eyalette Farsçadan sonra ikinci dil olarak görmeyi arzulayanlar da vardı.

Dil meselesiyle ilgili büyüyen endişe partinin Ağustos 1945’te Tahran’da gerçekleştirdiği İkinci Tahran Konferansı’nda baş gösteren bir olayla açığa çıktı. Azerbaycanlı misafir delege Ahmed Hüseyini, dinleyicilere Farsça hitap etmekten imtina etti. Konferans Başkanı Ali Şemide, Hüseyini’nin konuşması boyunca tercüman olarak görev yapmak zorunda kaldı. Azerice üzerindeki tartışmalar, Tudeh’in Azerbaycan’daki üyelerini ikiye bölme potansiyeli taşıyan büyük bir çatışmanın belirtileri gibi görünüyordu.

Tahran’daki parti merkezine gelen raporlara göre, Azerbaycan’daki parti üyeleri “yerli” ve “muhacir” olarak bilinen iki ayrı kampa ayrılmıştı. Muhacir uzun süre hatta bazı durumlarda nesillerce Rusya (daha sonra Sovyet) topraklarında yaşayan Azerbaycanlılar için kullanılıyordu. Stalin’in vatana geri gönderme politikasının bir sonucu olarak 1937’de çok sayıda Azerbaycanlı İran’a yerleşmek için tekrar sınırı geçmişti. Rus dili ve kültüründe daha önce asimile olmuş bu muhacirler, Sovyetlerin Azerbaycan’ı işgale başladığı tarihten beri, Sovyet yetkililerinin uyguladığı siyasete uyum sağlamaya eğilimliydi.

¹⁰⁸ *Rehber*, sayı 483, 6 Şubat 1945.

¹⁰⁹ Sovyetlerin açıklamalarına göre, 1944’ün başlangıcına dek, Tudeh’in Azerbaycan’da toplam üye sayısı 5.000 idi. Azerbaycan Tarih Enstitüsü Arşivi, dos. 5. no. 12/5-9.

Sonuçta, Tudeh'in Azerbaycan teşkilatının iki kanadı arasında büyüyen hizipçi çekişmelerden dolayı partinin Merkez Komitesi, önde gelen Azerbaycanlı liderlerden Halil Melikî'yi Azerbaycan'a müfettişi olarak atadı. Melikî'nin misyonu, Tudeh'in istikrarını tehdit eden ve eyaletteki gelişimine engel olabilecek nifaka karşı pratik çözümler üretmektir. Melikî'nin görevini kolaylaştırmak için ona, "uygun olmayan tüm unsurları partiden ihraç etme yetkisi" verilmişti.¹¹⁰

Parti Melikî'ye yardımcı olmaları için Kiyami ve Melikî'yi de görevlendirmişti ama işi kolay değildi. Zira partinin yerel örgütlenmesi içinde güçlü ve sağlam bir Bâkırov yanlısı eğilimle karşı karşıya kaldı.¹¹¹ Bu koşullar altında benimsediği ideolojik taktik, Azerbaycanlıların İranlı kimliğine vurgu yapmak ve ülke egemenliğinin korunmasının dayanak noktası olan milli birlik kavramının üzerinde durmaktı. Tebriz'de parti üyelerine yaptığı bir konuşmada millet, milli bütünlük, milli egemenlik ve dil gibi konulardaki tutumunu gayet güzel dile getirir:

Bir uluslu oluşturan genel özellikler dil birliği, yargı süreçlerindeki birlik, ekonomi politikasında veya ortak ekonomik çıkarlarda birlik ve son olarak kültürel birliktir; yani edebiyatta ve bunun gibi şeylerde... Ancak, geçmişteki ve şimdiki ulusları yakından incelediğimizde bu özelliklerin hepsine birden sahip olan tek bir ulusun bile olmadığını görüyoruz. Benzer şekilde, birçok millet zikredilen birleştirici özelliklerin sadece bazılarına sahip olmasına ve diğer özellikleri taşınamamasına rağmen bu durum milli birliklerini zedelememiştir.

110 Melikî. H., *op cit*, s. 364.

111 Mir Cafer Abbasoviç Bâkırov (1896-1956), Sovyet Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesi ve Sovyet Azerbaycan Halk Komiserleri Şûrası'nın ilk sekreteri idi. Stalin'in izinden giden birisi olarak Bâkırov, çok geçmeden Stalin döneminin kilit figürlerinden biri oldu ve Stalin'in tasfiyelerine aktif bir şekilde katıldı. Sovyet tarihçisi Roy A. Medvedev'e göre 1937-1938 yılları arasında 10.000'in üzerinde kişi 'Bâkırov'u öldürmeye teşebbüs suçundan' kurşuna dizildi. 1953'te Stalin'in ölümünden sonra Bâkırov tüm görevlerinden azledildi ve ertesi yıl da gözaltına alındı. 12-26 Nisan 1956'da Bakü'de SSCB Yüksek Askeri Mahkemesi tarafından yargılandı ve ölüm cezasına mahkûm edildi. Wiczyński, J. L. (ed.) *The Modern Encyclopedia of Russia and Soviet History*, Gulf Breeze (Florida), Academic International Press, 1976, ss. 238-40; Medvedev, R. A., *Let History Judge, The Origin and Consequences of Stalinism*, New York, Macmillan, 1972, s. 344.

Melikî dil sorununu ayrıca şu sözlerle değerlendirir:

Ve burada ben sadece dil birliğine işaret edeceğim. Farklı milletler gözlemlendiğinde denilebilir ki, dil farklılıkları milli birliğin oluşmasına engel oluşturmadığı gibi iki millet aynı dili konuşuyor diye bu onları milli birliğe götürmez... Üstelik şu bir gerçektir ki Türkçe, Azerbaycan'ın dilidir; hiçbir şekilde milli birliğin zedelenmesine sebep olamaz. Azerbaycanlıların anadilini yok etmeye de hiç gerek yoktur. Azerbaycan'ın anadilini kınamanın milli birliğin güçlenmesine en ufak bir katkısı olmayacağı gibi olaya böyle yaklaşmamak her bir Azerbaycanlının kendisini diğer İranlılardan daha çok İranlı hissetmesine vesile olacaktır. Bizim milli birliğimizin tek güvencesi, kuzey veya güneyden yayılan propaganda amaçlı hikâyelere rağmen, İran'ın toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını koruyacak olan İranlıların milli iradesidir.

Toplumsal saygınlığı olan siyasi partiler arasında, ideolojik ve program farklılıklarına rağmen İran'ın toprak bütünlüğünün korunması söz konusu olduğu zaman herhangi bir fikir ayrılığı yoktur. Azerbaycan'da kullanılan dilin İran'ın diğer bölgelerinden farklı olması gerçeği milli birliğin zayıflamasının nedeni olmaz. Millet farklı sosyal sınıflardan oluşur ve kendisine özgü partiler aracılığıyla kendisini ifade eden her bir sınıf, kendi temsilcileriyle diğer partilere karşı mücadele eder veya onlarla işbirliği yapar ve böylece, müzakere ve entelektüel mücadele yoluyla, toplumun farklı sınıfları arasındaki denge ve düzen sağlanır. Ve işte bu, milli birliğin zedelenmesini engeller.¹¹²

Sonuçta Melikî, bazı parti yetkililerinin görevlerini değiştirerek, bazılarını uygun olmayan unsurlar addedip ihraç ederek¹¹³ ve Azerbaycan'daki parti yaşamına daha milliyetçi bir ton katarak partinin Tahran'daki çizgisini eyalette empoze etmeye çalıştı.¹¹⁴ Çok geçmeden

112 Melikî, H., "Tebriz'de konuşma", *Rehber*, sayı 591, 24 Haziran 1945.

113 *Rehber*, sayı 604, 12 Temmuz 1945.

114 Melikî kendi hatıralarında rakip grupların propaganda faaliyetlerine karşı çıkmak için gösterdiği çabayı anlatıyor. Verdiği örneklerden biri, parti merkezlerinde Stalin portresinin yerine Azerbaycanlı Meşrutiyetçilerden Settar Han ve Bâkır Han'ın resimleri ni asmaktır. bkz. Melikî, H., *op. cit.*, ss. 365-74.

partide işlerin yoluna koyulması için kapsamlı değişikliklerin ve ciddi reformların şart olduğu ortaya çıktı.¹¹⁵

Melikî'nin misyonu Azerbaycan'da Tudeh'in içindeki birliği geliştirmek ve çalışmalarını desteklemekle sınırlı değildi. Tudeh ile yakın ilişkileri olan eyaletteki işçi sendikasının yapısını yeniden şekillendirmekten de sorumluydu. Sovyet işgali boyunca, Tebriz şehri 35 bin "sanayi" işçisiyle¹¹⁶ Azerbaycan'daki işçi hareketinin doğal odak noktasıydı. Bu dönemde ilk işçi çevrelerinin oluşumundaki öncü işçiler, şehrin tekstil atölyelerinin ve kibrit fabrikalarının işçileriydi.¹¹⁷ Bununla birlikte şehrin ilk resmi işçi örgütü, Tahran'dan gelen aktivist bir işçi tarafından kuruldu. Eylül 1942'de, Tahran merkezli İttihâdiye-i Kârgerân-i İran'ın (İran İşçileri Sendikası) liderlerinden olan Halil İnkılab Azer, sendikanın Tebriz'deki yerel şubesini kurdu.¹¹⁸ Enflasyonun tırmanmaya başladığı bir durumda, şartlar özellikle bir işçi hareketinin başlatılması için elverişliydi¹¹⁹ ve tam da bu şartlar altında İnkılab Azer şehrin emekçilerinin çoğunluğu tarafından coşkuyla desteklendi.

Tudeh, İnkılab Azer'in Azerbaycan'daki girişimlerinden ve çabalarının başarısından kesinlikle memnun değildi. Parti aslında, altı ay önce Tahran'da kendi işçi sendikasını kurmuştu ama Müttefiklerin işgali altında olan yerlerde benzer bir işçi hareketinin oluşmasını desteklemekte isteksizdi. Tebriz'deki büyük fabrikalar Kızıl Ordu'ya üretim yaptığı için sanayi verimini tehlikeye atabilecek her türden sendikal faaliyete partinin şüpheyile yaklaşması anlaşılır bir durumdu.

Ancak, Tudeh şimdi kendini Tebriz'de faaliyet gösteren rakip bir sendikayla karşı karşıya bulduğu için çareyi, partiye doğrudan bağlı

115 Enver Hâme'i'ye göre Eyalet Komitesi içinde Bakırov yanlısı eğilimin devamlı basıncı yüzünden sadece Melikî değil, aynı zamanda Komite Başkanı Emîrhîzi, Tudeh Partisi'nin tanınmış lideri ve milletvekili olan Ovanesiyân, kıdemli Yahudi komünist Zolun, ve Hüseyin Melik gibi partinin önde gelen diğer üyeleri Azerbaycan'ı terk etmek zorunda kaldı. bkz. Hâme'i, E., *Fursat-i Buzurg-i ez Dest Refte*, *op. cit.*, ss. 193-4.

116 Pakdamen. N., *op. cit.*, s. 13.

117 Çeşm Âzer, M. K., *op. cit.*, s. 22.

118 F.O. 371/31426, Tebriz Diary, 21 Eylül-31 Ekim 1942.

119 *ibid.*

olan Şûra-ı Merkezi-i İttihadiye-i Kargeran-ı İran'ın (İran İşçileri Sendikasının Merkezi Şûrası) yerel şubesinin kurulmasında gördü. Yeni kurulmuş olan sendikanın yayınladığı ilk bildiride, İnkılab Azer kesin bir dille hain olarak kınandı ve “tüm yerel fabrikalardaki işçilere işlerine devam ederek Kızıl Ordu'nun mallarını üretmeleri” çağrısı yapıldı.¹²⁰

Sonunda Sovyetler “istenmeyen faaliyetleri” ve sendikasının iş anlaşmazlıkları örgütlediği gerekçesiyle İnkılab Azer'in şehirden uzaklaştırılmasını talep etti. Benzer şekilde, Sovyetlerin işçi şûralarının resmi organı olan *Trud* gazetesi bu rakip işçi örgütüne karşı topyekûn bir saldırı başlatarak, sendikanın kurucularından Yusuf İftihari'yi, “haydut ve provokatör” olarak yaftaladı.¹²¹ Sonunda, iki rakip sendika tabanlarını birleştirdi ve Şûra-i Müttehide-i Eyaleti-i İttihadiyeha-ı Kargeran ve Zahmetkeşan-ı Azerbaycan (Azerbaycan İşçi ve Emekçileri Sendikalarının Birleşik Eyaleti Şûrası) gibi uzun bir isim taşıyan yeni bir örgüt kurdular.¹²² Birleşme 2 Ağustos 1944'te gerçekleşti. Yirmi yedi kişilik bir merkezi komite tarafından yönetilen yeni kurulmuş işçi sendikası, Tebrizli hiciv yazarı Bîriya'yi sendikanın başkan yardımcısı olarak seçti.¹²³ Birçok gözlemciye göre Sovyetlerin baskısı altında gerçekleşen iki sendikanın “birleşmesi”,¹²⁴ Azerbaycan'ın bağımsız işçi hareketinin kısa ömürlü tarihini sona erdirdi. Tudeh yeni kurulan sendikayı ilk başta coşkuyla karşıladı. Ancak mutlak otoritesini dayatan ve işleri demir yumrukla kontrolüne alan Bîriya'nın Tudeh'in birçok destekçisini sendikadan uzaklaştırdığı parti yöneticileri tarafından kısa sürede anlaşıldı.¹²⁵

İkinci Dünya Savaşı bittiğinde Kızıl Ordu Azerbaycan fabrikalarına sipariş vermeyi kesince eyalet ekonomisi ciddi bir çöküş yaşadı. Tebriz'deki Britanya Konsolosuna göre:

120 Wash. Nat. Arch, 891.00/10-504, 17 Aralık 1942.

121 F.O. 371/45450, Visit of the Soviet Trade Union Delegation to Persia, 16 Eylül 1945.

122 F.O. 371/40178, Tebriz Diary, 28 Temmuz-10 Ağustos 1944.

123 *ibid.*

124 F.O. 371/40178, Tebriz Diary, 16-30 Kasım 1944.

125 Melikî, H, *op. cit.*, s. 374.

Şu anda şehirdeki tüm fabrikaların para kaybettiğine ya da en iyi ihtimalle masraflarını ancak karşılayabildiğine inanılmaktadır.¹²⁶

Ancak değişen durumdan sadece bölge fabrikaları etkilenmiş değildi. Yerel ekonominin birçok başka sektöründe de çalışanlar savaşın oluşturduğu talep piyasasına bağlıydı. Bir ABD Konsolosluk raporuna göre, savaş sonrası Azerbaycan'daki ekonomik kriz bazı insanları, Sovyetlere petrol imtiyazının verilmesinin bölgeye ekonomik refah getireceğine inandırmaya başlamıştı.¹²⁷ 1945 yılının yazına dek işsizlik, tüketim malları üreten sektörün çalışanlarını vurmaya başladı. Tebriz tütün fabrikası üç yüzün üzerinde çalışanını işten çıkardı.¹²⁸ İşçi sendikası işsizliği düşürme amacıyla merkezi devlete bir dizi önlem önerdi. Temel olarak, istihdam yaratma projelerinden oluşan bu önlemler Tahran'ın gürültülü Meclis odalarına hâkim olan kaostan dolayı hiçbir şekilde değerlendirilme şansı bulamadı. Şimdi halk Azerbaycan'ı rahatsız eden ekonomik sıkıntıların çözümünün eyalet encümenlerinin kurulmasında saklı olduğuna her zamankinden daha çok inanıyordu.

1944'ün başlangıcından itibaren bölgede gerçekleşen her siyasi toplantıda dile getirilen ortak talep, Meşrutiyet Anayasası'nın, özellikle de eyaletlerin kendi yerel meclislerini oluşturmasına hak tanıyan 90 ve 93. maddelerinin yürürlüğe girmesiydi. 1944 ve 1945 arası dönemde Tebriz, Erdebil, Meşkinşehr, Merend, Serab ve Urumiye şehirlerinde on beş siyasi mitingin düzenlendiği ve mitinglerin hepsinde eyalet şûralarına dair talepler olduğuna işaret eden raporlar da yukarıdaki tespiti doğrulamaktadır.¹²⁹

Özerklik hareketi Azerbaycan'da ivme kazanırken, Tudeh yönetimi, ayrılıkçıktan değil özerklikten yana olduklarını anlatmakta zorlanıyorlardı. Parti, politikalarının Azerbaycan'ın İran'dan ayrılma talebi olarak yorumlanmasını engellemeye çalışıyordu. Örneğin Ankara

126 F.O. 371/40178, Tebriz Diary, 21 Eylül-12 Ekim 1944.

127 Wash. Nat. Arch, 891.00/10-2844, 29 Ekim 1944.

128 *Rehber*, sayı 572, 1 Haziran 1945.

129 *Âjir*, sayı 219, 10 Aralık 1944; sayı 234, 9 Ocak 1945; sayı 237, 16 Ocak 1945; sayı 239, 14 Şubat 1945, *Rehber*, sayı 464, 14 Ocak 1945; sayı 523, 2 Nisan 1945; sayı 527, 8 Nisan 1945; sayı 628, 12 Ağustos 1945.

Radyosu'nun Azerbaycan eyalet şurasının, Azerbaycan'ın İran'dan ayrılarak Sovyetler Birliğine katılmak istediğine dair talepte bulunduğunu iddia eden yayınına karşı parti gazetesi *Rehber* derhal şöyle bir tepki verdi:

Birincisi, Azerbaycan'ın bir eyalet şûrası yoktur ve ikincisi, öyle bir şûra varsa, nasıl ve ne zaman öyle bir beyanda bulunmuştur? Üstelik, sevgili anavatanı İran'ın toprak bütünlüğünü öyle bir taleple zarara uğratmak isteyen Azerbaycanlı nerededir?¹³⁰

Tudeh ve işçi sendikası, Azerbaycan'da eyalet şûralarının kurulmasına çaba göstererek halkın geniş desteğini kazanmak peşindeyken, eyaletteki sağ kanat partiler özenle kendilerini bu politikadan uzak tutuyorlardı. Tebriz'de *Vatan* ve *İstiklâl*, Miyana'da *Encümen-i Hayriye* (Hayırsever Topluluğu) sürekli Tudeh'i "sosyal değişim" ve karışıklığa sebebiyet verdiği ve İran'dan ayrılma çağrıları yaptığı için suçluyorlardı. Amerika'nın Tebriz Konsolosu S. G. Ebling'in açıklamasına göre:

Mülk sahiplerinin irticai duyguları, yerel "aristokratlar" veya eski ailelerin temsilcileri, devlet memurları, polis, mollalar ve müchtehitler gibi dini liderler tarafından paylaşılmaktadır. (...) Mevcut ekonomi ve siyasi örgütte herhangi bir değişime karşılar.¹³¹

Tudeh'in yerel teşkilatı İran'dan ayrılma meselesinde bölgenin sağ kanat partilerini İran'ın toprak bütünlüğüne bütünüyle bağlı olduğuna ikna etmek için elinden gelen her şeyi yaptı. Parti sözcülerinden biri Sovyetler Birliğinin komşu toprakları ilhak etme politikası konusundan uzak durarak, komşu Türkiye'nin yayılmacı arzularını eleştiriyor ve yerel Tudeh'in İran'a sadakat duyduğu imajını güçlendirmeye çalışıyordu:

Bir süredir Türkiye devletinin yetkilileri doğuya liderlik etme iddiasını geliştirmişlerdir Eskimiş Pan-Türkizm haritasını açıp, tutkulu ve hüznü gözlerle inceliyorlar. Onlara söylenmelidir ki Azerbaycan'da aziz vatanın toprak bütünlüğüne

¹³⁰ *Rehber*, sayı 597, 3 Temmuz 1945.

¹³¹ Wash. Nat. Arch. 891.00/6-145, 1 Ocak 1945.

karşı parmak kaldıracak tek bir Azerbaycanlı yoktur. (...) Her Azerbaycanlı kendi vatanı olan İran'ı diğer İranlılardan daha çok sever ve tüm koşullarda onun özgürlüğünü, bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü savunmak için fedakarlıklar yapmaya hazır ve karardır.¹³²

Bu gibi güvencelere ve tüm çabalarına rağmen Tudeh, karşıtlarının korkularını yatıştırmakta başarılı olmadı. Tudeh karşıtı kamplar arasındaki hâkim olan nispi sakinlik de uzun sürmedi. 1945'in ortasına doğru haberler, bölgedeki rakip siyasi gruplar arasındaki çatışmaların endişe verici bir orana vardığına işaret ediyordu. Tudeh Partisi üyeleri ve parti binaları sağ cenah saldırıların esas hedefleriydi. Bu saldırı dalgasının Zülfikari ve Şahseven gibi aşiretlerin liderleri tarafından örgütlendiği iddia ediliyordu.¹³³

Tudeh'in resmi gazetesi *Rehber*, dönemin geniş çaplı karışıklıklarının örnekleri olarak Azerbaycan'da devam eden paramiliter faaliyetleri ve gittikçe büyüyen şiddeti rapor etmiştir. Verilen bilgilere göre, Zencan'da silahlı Zülfikariler Tudeh karşıtı saldırıları yöneterek kendi bölgelerinde neredeyse tüm kontrolü ele almışlardı.¹³⁴ Erdebil'de, meşhur Şahseven lideri Yurtçı, yerel mollaların tam desteğinden yararlanmış ve kendi bölgesinde Tudeh'e karşı "cihat" ilan edilmesini sağlamıştı. Benzer şekilde, *Encümen-i Hayriye* Miyane'de kendi silahlı gruplarını örgütlerken,¹³⁵ Merağa'da da iki zengin toprak ağası İsfendiyari ve Muzaffer Solati çetelerini silahlandırmaktaydı.¹³⁶ Serab'da, Tudeh'in tanınmış eylemcisi Gulam Yahya Danişyan, belediye yetkilileri tarafından yönlendirilen çete üyeleri tarafından bıçaklanmıştı.¹³⁷ Ve nihayet, Urumiye'de, Vali Vekili Kolonel Zengene, Tudeh'in faaliyetlerini yasakladıktan sonra, bazı Tudeh taraftarlarının evleri ateşe verilmişti.¹³⁸

132 *Hâver-i Nov*, sayı 71, 9 Temmuz 1945.

133 *Müzakerât-ı Meclis*, 4 Haziran 1945.

134 *Rehber* birkaç olayda Tudeh destekçilerinin saldırıya uğradığını rapor etmiştir. bkz. *Rehber*, sayı 578, 8 Haziran 1945; sayı 581, 12 Haziran 1945.

135 *Rehber*, sayı 518, 21 Mart 1945; sayı 603, 11 Temmuz 1945.

136 *Rehber*, sayı 522, 1 Nisan 1945.

137 Danişyan, G. Y., yayınlanmamış hatıralar.

138 *Rehber*, sayı 637, 23 Ağustos 1945.

Bu çatışmalardan belki de daha şiddetli olanı 10 Ağustos'ta Meşrutiyet Devrimi yıldönümünü kutlamaları sırasında Tudeh'ten bir grubun Tebriz'den çok da uzak olmayan Likvan köyüne yürümeye karar vermesiyle yaşandı. Bölgenin en önemli toprak sahibi olan Hâc İhtişam Likvanî, göstericilere saldırarak şenlikleri durdurdu. Tudeh taraftarları konuyu Tebriz'de mahkemeye götürerek törenler için yasal izin bir daha ama bu defa yanlarında mahkeme kararı olarak yürüyüş düzenlediler. Köyün dışında meydana gelen kanlı silahlı çatışmada Hâc İhtişam Likvanî'nin kendisi de dahil olmak üzere sekiz kişi öldürüldü.¹³⁹

Likvan olayı, Azerbaycan'daki sol cenah partilerinin muhaliflerine karşı silahlanma kararı aldıkları ilk durumdu. Partinin Azerbaycan teşkilatı Tahran'da hükümete gönderdiği bir telgrafta şöyle diyordu:

Likvan “yumruğa yumruk, kana kan” sloganının hayata geçirdiği ilk siperdi. Ve bundan sonra Azerbaycan savaşılarının davranışlarını belirleyecek olan bu sloganıdır.¹⁴⁰

Ayrıca *Rehber*'in haberine göre, Tebriz'de istişare için toplanan bir konferansın sonunda Tudeh'in Azerbaycan'daki otuz üç yerel teşkildan yüz on beş delege şu çağrını yaptılar:

Eyalet ve vilayet encümenleri için seçimler gerçekleştirilmelidir. Bu encümenler otuz yedi yıldır askıya alınmıştır. Azerbaycan halkı (*ahali*) Meşrutiyet Anayasası'nın işlevsiz kalmasına izin vermeyecektir.¹⁴¹

Başbakan Sadr, böyle bildirilere itibar etmediğini açıkça gösterdi. Bir Meclis oturumunda, Tahran'a buna benzer yüzlerce telgraf gönderilse bile hiçbir şekilde kaygılanmayacağını söyledi.¹⁴² Tam da o sı-

139 Beyanname İçişleri Bakanlığı tarafından yayınlandı; *Rehber*, sayı 630. 14 Ağustos 1945. Enver Hâme'i'nin açıklamasına göre, Sovyetler Likvan olayında özellikle Hâc İhtişam'ın Kızıl Ordu tahıl tedarikçisi olması dolayısıyla müteessir oldu. Bu yüzden milletvekili ve aynı zamanda da Tudeh Partisi Merkez Komitesi'nin Azerbaycan'daki temsilcisi olan Ardaşes Ovanesiyan'dan Azerbaycan'ı terk etmesini istedi. bkz. Hâme'i, E., *Fursat-i Buzurg-i ez Dest Refte*, op. cit., s. 174.

140 *Rehber*, sayı 633, 19 Ağustos 1945.

141 *ibid.*

142 *Müzakerât-ı Meclis*, 11 Ağustos 1945.

ralarda Tebriz'den başkente ulaşan birçok söylentide “Azerbaycan’ın kaynamaya başladığı ve başkaldırıya hazır olduğu” belirtiliyordu.¹⁴³ Merkezi devlet bu zamana kadar Azerbaycan’ın refahı konusuna eğilmiş olsaydı gerilim bu seviyelere ulaşmazdı. Birçok Azerbaycanlı merkezi devletin reform ve değişim için yapılan çağrılara duyarsız kalmakla yetinmeyerek, Süheyli’nin başbakanlığından beri eyalette düpedüz baskı politikasını benimsemiş olduğunu düşünüyordu. Nihayet, Sadr’ın başbakanlığı döneminde devlet baskısı zirveye ulaştı ve artık nihai çatışmayı önleyebilecek bir siyasi tavizi devreye sokmak için çok geçti.

143 İran-ı Mâ, sayı 440, 14 Ağustos 1945.

BEŞİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN DEMOKRAT PARTİSİ

İran'da toplumsal sınıflar birbirinden çok uzak değiller; özellikle işçiler, köylüler, küçük iş adamları ve zanaatkârlar gibi alt sınıflar. Birçok durumda bunların ortak çıkarları var. Bu nedenle, İran'da kelimenin tam anlamıyla sınıf temelli bir siyasi partinin oluşmasının zemini yoktur. Şu anda bu ülkede, yukarıda zikredilen ortak çıkarları gözeterek bu sınıfların çıkarlarını korumayı hedefleyen parti ya da partiler büyük olasılıkla başarılı olacaktır.

C. Pişeveri, "İran'da gerçek bir parti var mı?", Âjâr, s. 156.

Parti'nin Oluşumu

Eski çağlardan beri İran tarihi, periyodik olarak merkeziyetçi ve ademimerkeziyetçi devlet şekilleri arasında gidip gelmekle nitelendirilmiştir. Güçlü ve etkin güçlere sahip merkezi devletin olmadığı dönemlerde, merkezkaç güçlerin İran'ın değişik bölgelerinde bağımsız, heterojen siyasal yapılar oluşturma eğilimleri daha az engelleniyordu. Bu durum çoğunlukla politik gelişmelerde istikrarsızlığa özellikle de ülke çapında ortak bir siyasi düşüncenin oluşamamasına yol açmıştır. Böyle zamanlarda merkezi devlet için ülke genelinde tutarlı bir millî politikayı sürdürmek zordur. Siyasi muhalefet açısından da tutarlı bir pozisyon belirlemek aynı derecede zordu. Hem devlet hem de muhalefet geçerli bir "millî" programla "millî" bir parti için optimal desteği nasıl harekete geçireceği sorunuyla karşı karşıyaydı. Bu durum, İran'da siyasi partilerin oluşumundan itibaren parti politikalarını şekillendirenlerin özellikle muhalefet cenahındaki siyasi stratejistlerin baskın endişesi olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra, Demokratlar ülke çapında uygulanacak politikalar belirleme sorunuyla yüzleştiler. İkinci

Dünya Savaşı boyunca Tudeh de aynı biçimde tutarlı bir millî politika şekillendirme sıkıntısıyla baş etmek zorundaydı. Eskinin tek sınıfı, proletarya tarzı partisi yerine son Komintern'in "Birleşik Cephe" modeline göre kurulan Tudeh,¹ sınıf merkezli bir harekete dayanan millî bir politikayı benimsemeyi seçti. Tudeh'in liderlerinin partinin yeni politikasının ülke çapında destekçi bulmasının imkânsız olduğunu anlaması çok uzun sürmedi. Tahran'daki genel merkezlerine parti bayrağını gururla asabiliyorlardı ama örneğin İsfahan'da üyelerinin siyasi görüşlerini açıkça ifade edebilecekleri güvenli bir ortam yoktu. Tudeh'in üyeleri ve taraftarları güneyde güvende olabilmek için takibe yapmak zorundayken, kuzeydeki Tudeh teşkilatları sözde "kurtarılmış bölgede" yaşamının ayrıcalığını yaşıyorlardı.

Bu atmosferde, Pişeveri gibi Tudeh'in programını reddeden ve sınıfsal (tabaka) politika yerine millî bir politikayı savunan bazı kıdemli komünistler vardı. Kariyerinin bu aşamasında Pişeveri açıkça, "millet" terimini Azerbaycan da dahil tüm İran milletine işaret etmek için kullanıyordu. Bu yaşlı siyasetçinin argümanları aşağıdaki şekilde özetlenebilir:

- (i) "Sınıf çıkarları" ve "sınıf mücadeleleri" İran toplumu için bir şey ifade etmiyor çünkü bu toplumda sınıf farklılıkları dolayısıyla da sınıf bilinci henüz o kadar gelişmedi.
- (ii) İran'ın ekonomik ve siyasi gelişmesini gerçek anlamda engelleyenler yerli sermayedarlardan ziyade yabancı emperyalist güçlerdi.

Âjir'de yayınladığı bir dizi makalede Pişeveri sınıf temelli siyasi parti konseptinin İran için söz konusu olamayacağını açıkça ortaya koyarak, şuna dikkat çekiyordu:

Gelişmemiş ülkelerde, bireylerin, hatta grupların ve sınıfların toplumsal olarak durdukları yeri tanımlamak çok zordur. Örneğin, sosyal sınıflar gelişmiş dünyada görebileceğiniz klasik anlamlarıyla İran'ımızda hemen hemen hiç var olmamış-

1 Komintern'in politikasıyla ilgili ayrıntılı bir inceleme için bkz. Ulyanovski, R. A. (ed.), *The Comintern and the East, Moskova, Progress, 1979*. Komintern'in politikasının örnek incelemesi için bkz. Ulyanovski, R. A. (ed), *The Comintern and the East, A Critique of the Critique, Moskova, Progress, 1978*.

tır. Bizde büyük ölçekli toprak sahipleri ile köylü arasındaki boşluğu farklı derecelerde dolduran, aslında bir ölçüde, bu iki sınıfı birbirine eklemleyen ve kaynaştıran çok sayıda küçük toprak sahibi grup vardır. Halihazırda kent işçilerinin büyük çoğunluğu zanaat sahibidir ve çıraqlarıyla birlikte kendi dükkanlarında çalışmaktadırlar. Bizdeki sanayi sermayesi sahiplerinin çoğu aynı zamanda ticaretle uğraşan, hatta aynı zamanda büyük toprak mülkiyetine sahip kişilerdir.²

Pişeveri ayrıca, İran'daki siyasi partilerin doğasına dair kendi görüşlerini de ayrıntılı bir şekilde dile getirerek şunları ekler:

İran gibi gelişmemiş ülkelerde ... kavramın tam anlamıyla sınıf temelli bir partinin ortaya çıkması imkânsızdır. Çıksa bile kesinlikle çok zayıf bir örgüt olacaktır. Oysa gelişmiş ülkelere bu temele (yani sınıf dayanışması) dayanan siyasi partilerin çoğunluğu ulusal ve kitlesel bir hareket olmayı başarmıştır.³

Pişeveri yukarıdaki görüşlerini ifade ettiği tarihten yaklaşık bir yıl sonra Eylül 1945'te, *Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın* (ADF) kuruluşundan birkaç gün sonra "Fırkamızın Tarihi İş'i" başlıklı bir makalesinde Tudeh'i şu sözlerle eleştirmiştir:

Pratikte, Tudeh sınıf temelli bir parti olarak ortaya çıktı. İşçiler, köylüler ve alt kesimin bazı entelektüelleri dışında kimsenin partiye girmesine izin verilmiyordu. Partinin görev ve sloganları yalnız bu grupların ve sınıfların çıkarlarına göre belirlenmişti. Bu nedenle, halk, Tudeh Partisi'ni bir sol parti olarak adlandırıyor ve bu partinin üyeleri de solcu sloganlar kullanıyordu. Ancak biz milli özgürlüğümüzü koruma amacıyla, mülk sahiplerinden köylülere, işçilerden sermaye sahiplerine kadar herkese yardım elimizi uzatıyoruz. Azerbaycan'ın refahı ve mutluluğuna giden yolda hepimiz hep birlikte mücadele edeceğiz.⁴

Pişeveri, Şebisteri ve Padigan gibi ADF'nin ilk deklarasyonunu imzalayan kişiler herhangi bir sınıf ayırımına gönderme yapmaktan bilinçli bir şekilde kaçınarak, deklarasyonun en geniş toplumsal spektru-

2 Âjir, sayı 156, 13 Haziran 1944.

3 *ibid.*

4 *Azerbaycan*, sayı 6. 18 Eylül 1945.

ma hitap etmesini istiyorlardı. 3 Eylül 1945'te, deklarasyon Tebriz'de iki dilde (Farsça ve Azerice) yayınlandı. Bu üç ismin dışında, aralarında toprak sahipleri, tüccarlar ve önemli şahsiyetlerin de yer aldığı toplam yirmi sekiz kişi deklarasyonu imzalamıştı.⁵ ADF'nin belgelerine göre, Pişeveri *Şehrîverin* evvellerinde (Ağustos sonu) Şebisteri ile uzun ve ayrıntılı bir istişare girişiminde bulunmuştu. Ardından Âjîr gazetesi-ni Tahran'daki meslektaşlarından birine devrederek Tebriz'e gitti ve burada Şebisteri'yle birlikte Tudeh Azerbaycan Komitesi Başkanı Pa-digan'ı Azerbaycan'da yeni bir siyasi parti kurulması gerektiğine ikna etmeye çalıştı.⁶

ADF "projesinin" esasta Sovyetler tarafından icat edildiğine ve yönetildiğine inananlar arasında Enver Hâme'i vardı. Hâme'i'ye göre, Pişeveri Tahran'dan Ağustos'un sonunda değil Temmuz sonu ya da Ağustos başı (*nîme-i evvel-i Mordad*) ayrıldı ve Tebriz'de olduğu za-man zarfında Bâkırov yanlısı eğilime karşı olan Ovanesiyan ve ekibinin dışlanması için nüfuzunu kullandı. Ayrıca Tudeh Azerbaycan Komite-si başkanlığına Padigan'ın yerine Emîr Hîzi'nin atanmasını sağladı.⁷

ADF'nin ilk deklarasyonu on iki maddeden oluşuyordu. Fırka, İran'ın bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne (*istîklâl ve tamamiyet-i İran*) olan kesin bağlılığa işaret ettikten sonra, Azerbaycan halkı (*mer-dom*) için medeni özerklik (*muhtariyet-i medenî*) ve dahili özgürlük (*azadî-yi dahilî*) talep etti. Bu bağlamda, ilkokulun ilk üç yılında eği-tim dilinin Azerice olması, "devlet dili" olarak Farsçanın daha sonra verilmesi talep ediliyordu. Yüksek öğretimde ise her iki dil de kulla-nılabilecekti. Kuruluş deklarasyonu ile ADF ayrıca, eyalet ve vilayet encümenleri için erken seçim yapılması gerektiğine dair çağrıda bu-lunuyordu. Azerbaycan ekonomisine ilişkin olarak da yerel ürünlerin ihracı için yeni "ulaşım yolları" bulmayı amaçladıklarını, ayrıca yeni fabrikalar kurup eskileri de devam ettirmeyi parti politikası olarak be-nimsediklerini ifade ettiler.

5 İskenderi, İ., *op. cit.*, cilt 4, s. 217.

6 Şehrîver'in On İkisi, Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın Birinci Yıl Dönemi Münase-betiyle, Tebriz Merkezi Tebliğat Şubesinin Neşriyesi, 1946. s. 1.

7 Hame'i, A., *Fursat-i Buzurg-i ez Dest Refte*, *op. cit.*, ss. 194-5.

Azerbaycan'da toplanan vergilerin eyaletin refahına harcanması da bir diğer hedefti. Toprak mülkiyetine gelince, deklarasyona göre ADF'nin bu konudaki tutumu topraklarını terk edip Azerbaycan'dan kaçan mülk sahiplerinin topraklarına el koymakla sınırlı olacaktı. Böylece hiçbir kısıtlama olmaksızın bu topraklar, toprağı işleyen çiftçiler arasında paylaştırılabilecekti. Toprak vergilendirmesi ise “toprak sahipleri tarafından icat edilen illegal vergiler” dışında eski sisteme göre devam edecekti. Nihayet, temsil konusunda deklarasyonun 9. maddesi ile ADF, Azerbaycan'ın mevcut şekilde Mecliste temsiline itiraz ederek şu talebi kayıt altına almıştı:

İran'da 4 milyon Azerbaycanlı yaşadığına göre, Azerbaycanlıların Meclisteki sandalye sayısı şimdiki gibi yirmi değil, parlamentonun üçte birine denk gelecek sayıda olmalıdır.

ADF, deklarasyonun sonunda “Ülke genelinde yasa ve asayişin kurulmasını arzulayan herkes ilk önce kendi evini düzene sokmalıdır” diyerek yaptıklarını meşru göstermeye çalışıyor, ardından demokratik bir Azerbaycan, özgür ve bağımsız bir İran şiarına vurgu yapıyordu. Hem Azerbaycan hem de İran'ın tümü için özgürlüğe giden yolda doğru rehberin *Fırka-i Demokrat-ı Azerbaycan* olduğu özellikle belirtiliyordu.⁸

Bir sonraki yıl, ADF bu ilk taleplerinin (altıncı bölümde inceleneceği gibi) ayrıntılarına indiyse de ancak Eylül Deklarasyonu'nda (Şehrîver Müracaatnamesi) hayata geçirilmesi için çağrıda bulunduğu şeyler, partinin birincil meseleleri olarak kaldı. Görünen oydu ki, dışarıdaki birçok İranlı açısından en kritik talep, Azerbaycan dilinin eyalette (“devlette” olmasa da) resmi dil olarak kabul edilmesiydi. Siyasi spektrumun liberal kanadını oluşturanlar dahil birçok İranlının gözünde, Farsça dışındaki herhangi bir dili resmi dil olarak kabul etmek, ayrılığa giden yolun ilk adımıydı.

Meşrutiyet sonrası dönemde yetişmiş birçok İran entelektüeli için, İran bir çözülme aşamasından geçerken ve Rıza Şah'ın merkezi devleti geniş yapbozun parçalarını bir arada tutmanın tek aracı olarak görünürken, Farsça, ulusun toprak bütünlüğünü güvenceye alan esas bağ-

8 “Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın Müracaatnamesi”, Şehrîver'in On İkisi, op. cit., ss. 5-7.

dı. Âzâdegan (Özgürlükçüler), *Aras, Derya* ve *İran-ı Mâ* (İran'ımız) gibi liberal gazeteler ADF'nin ilk taleplerini hemen desteklemiş ama partinin dil meselesindeki talebine aynı desteği vermemişlerdi.⁹

İran-ı Mâ gazetesi “*Zeban-i milli-yi Hem-Mihanan-i Azerbaycani-ye Ma Pârsî Est*” (Azerbaycanlı Yurttaşlarımızın Milli Dili Farsçadır) isimli bir başyazısında ADF'ye verdiği desteğini yenileyerek, merkezi devlet ve Meclisin, partinin “haklı taleplerine” uygun bir şekilde yanıt vermesini istedi. Ancak Azerbaycanlı Demokratların bazı spesifik terimleri kullanmasından duyulan hoşnutsuzluğu da şöyle dile getiriyordu:

Burada kelimeler üzerinde tartışmak istemiyoruz ancak, bize göre Demokrat Partisi'nin yazarlarının konuşurken ve yazarken *millet-i Azerbaycan* (Azerbaycan milleti) yerine *merdom-i Azerbaycan* (Azerbaycan halkı) ifadelerini kullanmaları daha uygun olacaktır.¹⁰

İran ı Mâ'nın ADF'nin dil meselesi konusundaki talebine de itirazı vardı:

Bizim yazarlarımız açısından Azerbaycan'ın yerel dilinin saygıı hakkettiği besbellidir, açıktır. Ancak kanaatimizce, Azerbaycan yerel dili kesinlikle Azerbaycanlı yurttaşlarımızın milli dili olamaz. Çünkü biz Azerbaycan ahalisini kendimizden ve diğer yurttaşlarımızdan ayrı bir millet olarak görmüyoruz.¹¹

Diğer taraftan, 5 Eylül'de Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın resmi organı olarak yayınlanmaya başlayan iki dilli *Azerbaycan* gazetesi, ilk sayısında, Azerbaycan dilinin eyaletin resmi dili olarak kabul edilmesi talebinde ADF'nin ısrarcı olduğunu ve talepten vazgeçmesinin söz konusu olmadığını şu ifadelerle açıkladı:

Yıllar boyunca, birçok hain ve yabancı anadilimizi ortadan kaldırmaya veya gelişmesine engel olmaya çalışmıştır. Bu çaba özellikle özgürlüğün düşmanı olan Rıza Şah rejiminin döneminde yaygınlaşmıştı. Ancak işaret ettiğimiz gibi biz anadilimizden vazgeçmeyeceğiz.¹²

9 Çeşm Âzer, *op. cit.*, s. 56.

10 İran-ı Mâ, sayı 460, 9 Aralık 1945.

11 *ibid.*

12 Azerbaycan, sayı 1, 5 Eylül 1945.

Piševar Azərbaycan gazetesini okuyor. Azərbaycan **gazetesi** Azərbaycan Demokrat Partisi'nin resmi yayınıydı.

Yaşlı Azerbaycanlı Demokratların dil konusunda sergilemiş oldukları duruş ile ADF'nin deklarasyonunda beyan edilenler karşılaştırıldığında, Azerbaycan dilinin bir iletişim aracından bir kimlik aracına nasıl evirildiği açıkça görülmektedir. Hiyabani ve yoldaşları, hatta ADF öncesi siyasi yaşamı boyunca Pişeveri bile Azerbaycan dilinin yaygınlaşması konusunda özellikle ısrarcı olmamışlardı. Rıza Şah tarafından Farsça dışındaki diğer dilleri bastırmaya dair alınan sert önlemlerin Fars olmayan entelektüeller arasında olumsuz tepkilere neden olduğu inkâr edilemez. Ancak, Şah'ın dil politikasının neden olduğu rahatsızlık hiçbir şekilde ADF'nin deklarasyonunda ileri sürdüğü tarzda geniş kapsamlı bir programla sonuçlanmamıştır. Etnik ve milli kimliğin diğer simgeleri gibi dil de halkın desteğini harekete geçirme potansiyeli taşır ve "kalabalıkları tarihe" kazandırmak için kullanılabilir. Pişeveri'nin Eylül 1945'te yaptığı tam olarak buydu.

Eylül 1945'teki Pişeveri birkaç yıl, hatta birkaç ay öncesinin Pişeveri'siyle aynı değildi. O tarihe dek, Tahran'da yaşıyor ve Âjîr isimli Farsça bir gazetenin editörü olarak çalışıyordu. Bu dönemde, Azerbaycanlıları etno-siyasal kitle hareketinde mobilize etmek için sınıf ayrışmalarını aşan ve onları diğer İran yurttaşlarından ayıran birkaç birleştirici unsur bulmak gerektiği bilincine varmıştı. Azericeyi savunmanın eyalet halkını birleştirmek için en etkin yol olduğuna karar verdi. Bazıları Pişeveri'nin dil meselesi hakkındaki bu ani ilgisinin Sovyet Azerbaycanı kaynaklı olduğunu, Bâkırov ve Büyük Azerbaycan'ın savunucusu deneme yazarı Mirze İbrahimov gibi şahıslardan etkilendiğini düşünüyorlardı.¹³

Azerbaycan kimliği temelinde yeni bir siyasi partinin örgütlenmesinin önündeki en önemli engel Tudeh'in varlığıydı. Tudeh, eyalette geniş kitlelerce desteklenen ve siyasi bilinçlenme potansiyeline sahip insanları kazanmış tek sol partiydi. Bu nedenle, ilk bakışta, ADF için eski, ulusal, geniş tabanlı bir sol parti ile daha da önemlisi Sovyetler Birliği'nin desteğinden yararlanan Tudeh'le başarılı bir şekilde rekabet etmek neredeyse imkânsız görünüyordu. Üstelik tüzük gereği Tudeh üyeleri diğer siyasi partilere katılamadığı için, ADF kurucularının

13 Cahanşahlu Afşar, N., op. cit, s. 306; Ayrıca bkz. İskenderi, İ., op. cit., cilt 4, s. 213.

tek seçeneği Tudeh'in Azerbaycan Eyalet Komitesi'ni tasfiye etmeye çalışmak ve komite üyelerini ADF'ye katılmaya zorlamaktır. İlginçtir, Tudeh Eyalet Komitesi'nin önde gelen bazı isimleri bunun uzun vadede kendi çıkarlarına hizmet edeceğini düşünüyordu. Onlara göre parti, merkezi devletle anlaşmazlığa neden olan çatışmalara müdahil olmaktan uzak duracak ve böylece başkentteki yasal statüsünü korumayı başaracaktı.

Pişeveri, Şebisteri ve Tudeh Eyalet Komitesi Başkanı Padigan arasında yapılan ilk görüş alışverişinden sonra Padigan Eyalet Komitesi'nin dağıtılması sorumluluğunu üstlendi. Padigan'ın kısa süreli Tahran ziyaretinin gerçek amacı alınan kararı Tudeh Merkez Komitesine bildirilmektir. Tudeh Merkez Komitesi üyesi ve Meclis Milletvekili Feridun Keşâverz bu konudaki tanıklığını şöyle dile getirmektedir:

Azerbaycan Demokrat Partisi'nin kurulduğunun duyurulmasından bir gün önce, Tudeh Merkez Komitesi milletvekili dokunulmazlığım olduğu için benim evimde bir toplantı düzenlendi, zira parti genel merkezi askerler tarafından işgal edilmişti. Toplantı sırasında, acil bir iş için Tebriz'den partinin Azerbaycan eyalet örgütü sekreteri Padigan geldi. Onu toplantıya aldım. Görüşme başlamadan şunu söyledi: "Tebriz'den henüz geldim ve acilen dönmeliyim. Size partimizin Azerbaycan'daki tüm örgütünün Sovyet yoldaşlarımızın rızasıyla yarın Tudeh'ten ayrılacağını ve kuruluşu yarın duyurulacak olan Azerbaycan Demokrat Partisi'ne katılacağını bildirmek için buradayım." Merkez Komitesinin kararıyla İrec İskenderi, Sovyetler Birliği Komünist Partisi'ne bir itiraz mektubu yazdı, ancak bu mektuba hiçbir yanıt gelmedi.¹⁴

O tarihte Tudeh genel sekreteri olan İrec İskenderi anılarında, Keşâverz'in ADF'nin kurucularını "düşüncesiz hareketleri" nedeniyle suçladığını teyit ediyor ve şunları ekliyor:

Tudeh, Fırkanın kurulduğundan tamamen habersizdi. Bu nedenle gelişme büyük bir şaşkınlık yarattı. Hiç onaylamadığımız bir oldubittiyle karşı karşıyaydık.¹⁵

14 Keşâverz, F., *op. cit.*, s. 61.

15 İskenderi, İ., *op. cit.*, cilt 1, s. 88.

ADF'nin kurulmasından dört gün sonra 7 Eylül'de, Tudeh Eyalet Komitesi bir konferans düzenledi. Gündemde olan tek madde Eyalet Komitesinin son işlemlerini yönetmek ve üyelerine ADF'ye katılma çağrısı yapmaktı.¹⁶

Konferansın açılışı Azerbaycan'daki 65 bin 700 parti üyesini "temsil eden" yüz on parti aktivistinin Tebriz'de bir araya gelmesiyle yapıldı.¹⁷ "ADF'nin kurulmasının gerekliliği üzerine yapılan uzun bir tartışmadan" sonra ADF'nin geçici kurucu komitesinde Tudeh Eyalet Komitesinden beş kişinin yer alması koşuluyla ADF ile birleşme çağrısı yapan önerge kabul edildi. Ardından, Kıyami, Padigan, Şeyh Hasan Burhanî, Vâkîf ve Yedullah Kelanteri kurucu komitede görev alacak isimler olarak seçildi. Pişeveri, Şebisteri, Refî'i ve Bîrîya da geçici komitenin Tudeh'li olmayan üyeleri olarak tayin edildiler.¹⁸ Partinin bazı üyeleri için acı verici olsa da birleşme gerçekleşti ve ADF üye sayısı bir anda elliden 65 bin 750'ye yükseldi.¹⁹

ADF'nin kurulması ve Tudeh Eyaleti Komitesi ile "birleşmesine" Azerbaycan'ın genelindeki tepkiler tamamen olumlu değildi. Rıza-iye'de (Urumiye) kentin güvenilen altı ileri geleni partinin deklarasyonunda bazı küçük değişiklikler yapılırsa ADF'yi destekleyeceklerini bildirdiler.²⁰ Oysa Tudeh'in Zencan teşkilatı ADF'ye katılmak konusundaki çekincelerini açıkça beyan etti.²¹ Bu isteksizlik örnekleri, ADF liderliğini çok kaygılandırmadı. *Azerbaycan'da "Güç Birliktedir"* başlığıyla yayınlanan bir başyazıda yazar, "Eyalet Komitesinin ADF'ye katılma kararından duyduğu memnuniyeti" bildirdikten sonra, Tudeh'in "ilkelerine" hâlâ inananları şu sözlerle azarladı:

16 Çeşm Âzer, M. K. *op. cit.*, s. 53.

17 İskenderi, İ., "ADF'nin kuruluşu üzerine not", *op. cit.*, cilt 4, s. 218. Sovyet anlatımına göre, katılma aşamasında Tudeh'in Azerbaycan'daki toplam üye sayısı 44,000 idi ve bu sayının % 72'si çiftçi, % 11,1'i işçi, % 10,2'si kalifiye işçi ve geri kalan % 6,7'si beyaz yakalı işçilerden, sivil memurlardan ve entelektüellerden oluşuyordu. Azerbaycan Tarih Enstitüsü Arşivi, dos. 5, no.12/5-9.

18 İskenderi, İ., *op. cit.*, s. 218.

19 *ibid.*

20 Pesyan, N., *Merg Bûd Bâzgeşt hem Bûd*, Tahran, İmrûz, 1949, s. 22.

21 Cahanşahlu Afşar, N., *op. cit.*, s. 231-41.

Tudeh Eyalet Komitesinin Fırkaya katılması parti ilkelerinin ADF'ye dayatılması anlamına gelmez. Aksine ADF'nin programını kabullenmek anlamına gelir. Bizim seçtiğimiz yol açıktır. Biz sınıf mücadelesi verme niyetinde değiliz. Bizim Fırkamız millidir. Hainler ve Meşrutiyet Anayasası'na muhalefet edenler dışında her Azerbaycanlı Fırkaya katılabilir.²²

Tebriz'deki Britanya Konsolosu da siyasi gelişmelerdeki değişimi saptamıştı. Tudeh ile ADF'yi karşılaştırırken ADF'nin izlediği açık kapı politikasını aşağıdaki sözlerle yorumladı:

Herkesin Tudeh üyesi olması olanaksız ama herkes Demokrat olabilir.²³

ADF'nin ilk konferansı (13 Eylül 1945), Pişeveri başkanlığında on bir üyeden oluşan geçici bir örgütlenme kurulu seçerek, ilk kongrenin yirmi gün sonra toplanmasını önerdi.²⁴ İlk kongre 2 Ekim'de otuz sekiz semt, ilçe ve il komitelerini temsil eden iki yüz kırk yedi delegenin katılımıyla Tebriz'de toplandı.²⁵ Delegelerin farklı sınıfsal yapısı oldukça ilginçtir. Bir muhalif kaynağa göre hacılar, mollalar, tacirler, aşiret ağaları, entelektüeller ve saygın komünistler gibi çok farklı kesimlerden insanlar kongreye katılmıştı.²⁶

Üç günlük konferans 5 Ekim'de 51 maddelik parti tüzüğü'nün yayınlanmasıyla sona erdi. Tüzükte ADF'nin kuruluş gerekçelerinin vurgulandığı uzun bir giriş bölümünün ardından genel siyaset, ekonomi, tarım, eğitim, sanat, adalet, ordu ve milliyet meselesi gibi çok geniş konular ele alınmıştır. Aşağıda gösterildiği gibi tüzüğü oluşturan önemli konular ilk deklarasyonda ileri sürülenlerden hiç de farklı değildi:

ADF, Azerbaycan için sivil, ekonomik ve kültürel konuları içeren yerli ve milli bir özerklik kurmaya çaba gösterirken, kendini İran'ın bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünü korumakla yükümlü görüyor.

²² *Azerbaycan*, sayı 5, 17 Eylül 1945.

²³ F.O. 371/45478, Tebriz Diary, 7-21 Eylül 1945.

²⁴ Fırka-i Demokrat-ı Azerbaycan, *Sî Sal*, yer belirtilmemiş, Tudeh, 1978, s. 17.

²⁵ *ibid.*

²⁶ Pesyan, N., *op. cit.*, s. 23.

- ADF, ülke genelinde demokrasinin kurulmasına çaba gösterecektir ve bu hedef için parlamenter seçimler temelinde merkezi demokratik bir devletin kurulmasından yanadır.

ADF oy hakkının evrensel düzeye getirilmesi için mevcut seçim yasasının değiştirilmesinden yanadır. Oy hakkı 20 yaş üzerinde olan herkesi (ilk defa olarak kadınları da) kapsayacak bir şekilde genişletilmeli, 27 ile 80 yaş arasındaki herkes aday olabilmelidir.

ADF çalışma saatini sekiz saatle sınırlı tutacak, çocuk işçiliğini yasaklayacak, sendikal ve sosyal hakların tanınmasını sağlayacak bir iş yasasının getirilmesini destekler.

- Azerbaycan'ı halihazırda terk eden toprak ağalarının topraklarına eyalet yönetimi tarafından el konulacak ve tüm yasadışı toprak vergileri kaldırılacaktır.

- Azerbaycan'da yaşayan azınlıklara (örneğin, Ermeniler, Asuriler ve Kürtler) anadillerini öğrenme hakkını tanıyan evrensel ve zorunlu parasız eğitim hakkı olacaktır.

- Mevcut ordu yapısı için bazı demokratik tedbirler alınacaktır.

- Azerbaycanlılar gibi diğer "milletler" de anadillerini kullanma hakkıyla birlikte kendi eyalet ve vilayet encümenleri aracılığıyla milli ve yerel özerkliklerini kullanma hakkına sahip olacaklardır.²⁷

Yukarıda da zikredildiği üzere, ADF'nin onaylanmış tüzüğü, partinin ilk beyannamesinden radikal bir şekilde farklı değildir. Tüzükte, evrensel oy hakkı ve orduda yapılması gereken bazı reformlara dair görüşler gibi yeni birkaç maddenin yanında "millet" teriminin kullanılması da dikkat çekicidir. İlk deklarasyonda Azerbaycanlılara bir "halk" olarak işaret edilmişken tüzükte, "Azerbaycanlılar İran'da yaşayan diğer milletler gibi belli bir millet" olarak betimlenmiştir. Bu yeni terimin kullanılması hiç de tesadüfi değildir. ADF'nin tüzüğünün yayınlanmasından birkaç gün önce, "milliyet" (*nationality*) ve "tâbiyet/vatandaşlık" (*staatsangehörigkeit*) meselesi ilk defa ayrıntılı bir şekilde *Azerbaycan* gazetesinde yayınlanan bir başyazıda ele alınmıştı. Son makalesinde İran'ın birliği ve İranlıların milli kimliğine vurgu yapan Mahmud Afşar'a tepki olarak,²⁸ ADF'nin kullandığı terminolojinin tamamen farkında olduğunu yazar şu sözlerle açıklığa kavuşturdu:

²⁷ *Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın Meramnamesi ve Nizamnamesi*, Tebriz, Azerbaycan Matbaası, 1945, ss. 5-20.

²⁸ Âyende, sayı 9-10, 1945.

“Milliyet” ve “tâbiyet” iki farklı kavramdır. Kendimizi İran “tebaası” olarak görmemize rağmen, biz Azerbaycanlılar olarak “milliyetimizi” koruyoruz.²⁹

ADF’nin ilk kongresinde tüzüğün yanı sıra Fırkanın yönetmeliği de çıkarıldı. Kongrede kararlaştırılan örgütsel yapı Tudeh’inkinden çok da farklı değildi. Örgütün en alt düzeyi olan *hovze* (hücre) beş ila yedi üyeden oluşuyordu. Bunu on beş ila on yedi üyeye Semt Komitesi, yirmi bir ila yirmi yedi üyeye İlçe Komitesi ve nihayet otuz bir ila kırk beş üyeye Merkezi Komite takip ediyordu. Yedi ila on bir üyeden oluşan ve Fırkanın günlük işlerinden sorumlu olan Yürütme Komitesi doğrudan Merkez Komitesi tarafından seçiliyordu.³⁰

Kongrenin son oturumunda, delegeler Pişeveri’nin başında olduğu kırk bir üyelik bir Merkezi Komite ve on iki kişiden oluşan bir Disiplin Komitesi seçtiler.³¹ Merkezi Komite kısa sürede seçim yaparak on bir üyelik Yürütme Komitesini belirledi ama fiili olarak Fırkanın faaliyetlerini yöneten kurul Pişeveri, Şebisteri, Bîriya, Câvid ve Padigan’dan,³² oluşan beş kişilik bir çekirdek gruptan ibaretti. Bu isimlerden sadece ikisi yani Padigan ve Bîriya önceden Tudeh’te aktiftiler.

Kongreyi takip eden ay, ADF’nin saldırıya hazır bekleyiş içinde olduğu kısa bir ara dönemdi. Örgütlenmesini Azerbaycan geneline yayan parti yönetiminin şimdiki esas kaygısı, nasıl bir adım öteye giderek eyaletin tüm kontrolünü ele alabileceğiydi. Fırkanın Merkez Komitesi 8 Kasım’da ilk plenumunu yaptı. Fırkanın resmi organı *Azerbaycan*, “İkinci Devrenin Şiarları” başlıklı bir yazıyla, plenumdaki gelişmeleri anlatarak “çok önemli” sonuçları olacağını hissettiği konular hakkında yorumda bulundu. Yazı, plenumun faaliyetlerini aşağıdaki sözlerle özetledi:

29 *Azerbaycan*, sayı 22, 7 Ekim 1945.

30 *Azerbaycan Demokrat Fırkası’nın Meramnâmesi ve Nizamnâmesi*, *op. cit.*, 2. kısım, ss. 1-9.

31 Çeşm Âzer, M. K., *op. cit.*, s. 62.

32 İskenderi, İ., “ADF’nin kuruluşu üzerine not”, *op. cit.*, s. 219. İskenderi’ye göre beş kişiden Câvid, kongrenin seçili organlarının hiçbirinde görev almadığı gibi sonraki süreçte de yoktu. Yine de Çeşm Âzer tarafından Câvid, Merkez Komitesi’nin seçilmiş üyesi olarak işaret edilmiştir. bkz. Çeşm Âzer, M. K., *op. cit.*, s. 62.

Azerbaycan Demokrat Partisi'nin Tebriz Plenum Komitesi'nin üyeleri.

Üst sıra: Muhammed Biriya, Saduk Padegan, Mir Cafer Pişeveri, Mirza Ali Şebisteri, Mir Rahim Velai.

İkinci sıra: Mir Mehdi Çavoşi, Mir Kasım Çeşm Azer, Cevad Mehtaş, Zeynelabdin Badkubeci, Halil Azerabadegan, Cafer Kaviyan, Veram Mirakiyan, Kazım Haşımniya.

Üçüncü sıra: Adil Adiliyan, Soğra Kaderi, Ressam Mozezade, Ali Aşgari Dibaiyan

Dördüncü sıra: Hüseyin Cedidi, Necef Beşaverd, Rıza Resuli.

Beşinci sıra: Taki Kerimi, Kahraman Kahramanzade, Burhaneddin Subhi.

ADF tarihindeki ilk aşama, yani Fırkanın örgütlenmesini tüm eyalete yayma girişimi şimdi tamamlanmıştır.

İkinci aşamanın yani özerk hükümetin yapısının oluşturulması için gereken pratik adımların atılmasına yönelik tedbirler ADF tarafından alınmıştır.

- ADF'nin bir sonraki adımı Azerbaycan'da eyalet ve vilayet encümenlerinin kurulması olacaktır.

- Eyalet ve vilayet encümenlerinin oluşmasından sonra sırada çok yakında oluşacak On Beşinci Meclise Azerbaycan milletvekillerinin seçilmesi vardır.³³

33 Azerbaycan, sayı 47, 11 Kasım 1945.

Beklendiği gibi, *Azerbaycan*'ın başyazısı, plenum tarafından kabul edilen “pratik askeri önlemlere” de işaret etmiştir. O dönemde Merkezi Komitesi'nin üyesi olan Çeşm Âzer'e göre, “siyasi kararnamelerle meşgul olan plenumu bekleyen asıl görev, bunların pratikte nasıl hayata geçirileceğiydi.”³⁴

Plenumda hiç kimsenin askeri eyleme tevessül etmeye karşı olmadığı açıktı. Ancak, nihai hedef olan eyaletteki merkezi devlete ait silahlı kışlaları silahsızlandırmak için, Tebriz ve birkaç diğer büyük şehirde eşzamanlı silahlı ayaklanma mı, yoksa kısa süreliğine küçük ölçekli gerilla savaşı stratejisini benimsemek mi daha uygundu? Merkezi devletin beklenmedik tepkisi dikkate alınarak, plenum ikinci seçenek için oy verdi.³⁵ Plenum toplantısından kısa süre sonra, ADF, “Fedailer” isimli milis benzeri silahlı grupları örgütlemeye başladı. Birkaç ay sonra, “Kızılbaş” ismiyle bilinen daha düzenli bir ordu da kuruldu. Ancak, ADF'nin askeri omurgası olarak Fedailerin hayati rolü daha sonrasında gelişen olaylarda ortaya çıktı. Mensupları taşradan toplanan Fedailer ülkenin jandarmasına bir alternatif olarak sunuldu.

Başlangıçta, yeni kurulan Fedailerin eğitiminden sorumlu olan kişilerin çoğu merkezi devletin ordusundan atılan subaylardan oluşmaktaydı. Bu subaylar İran'ın farklı bölgelerinden geliyordu, ancak söz konusu subayların asıl önemli çekirdeği birkaç ay önce İran'ın kuzeydoğusunda başarısız bir gerilla savaşı başlatma girişiminde bulunan ve ardından Sovyetler Birliğine kaçmak zorunda kalan asi subaylardan müteşekkildi.³⁶ Şaholan'da ikamet eden yirmi sekiz subaydan yedi ki-

34 Çeşm Âzer, M. K., *op. cit.*, s. 71-3.

35 *ibid.*, s. 77-8.

36 Kıyam-ı Efserân-i Horasan (Horasan Subayları Kıyamı) olarak bilinen ayaklanma Ağustos ortasında Horasan'da olmuştur. İran ordusunda bir binbaşı olan Ali Ekber İskendani tarafından yönetilen 25 subay ve asker silahlarını ve cephanelerini aralık Meşhed'deki barakalarını terk etmiştir. Ayaklanma kısa sürmüştür. Devlet güçleriyle ilk karşılaşmada İskendani dahil yedi zayıat veren isyancılar dağıtılmış, sonunda Sovyetler Birliğine sığınmışlardır. Sürgünde olan subaylar Bakü yakınlarında Şaholan köyüne yerleştirildiler ve çok geçmeden İran'dan kaçan diğer subaylar da onlara katıldı. İslam Devrimi'nden sonra Horasan ayaklanmasına katılmış olan subaylardan ikisi ayaklanmayı aydınlatan anılarını yayınladılar. bkz. Tafreşyan, A., *Kıyam-ı Efserân-i Horasan*, Tahran, 'Elm, 1980; Şefa'i, A., *Kıyam-ı Efserân-i Horasan ve Si-u-heft Sâl Zindegi der Şürevi*, Tahran, Ketabsara, 1987.

şilik ilk grup sınırdan İran Azerbaycanı'na geçerek Kasım ortasında Tebriz'e vardı. Grup iki albay, üç yüzbaşı ve iki teğmenden oluşuyordu. Çok geçmeden on teğmenden oluşan ikinci grup aynı yoldan geçerek bu subaylara katıldı. Aralık 1945 başlarında hemen hemen hepsi Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde aktifti. İlginç bir şekilde, bu subayların birçoğu İran'ın Azerice konuşulmayan bölgelerinden geliyorlardı, dolayısıyla tartışmalı dil meselesinden yerel meslektaşları kadar doğrudan etkilenmemişlerdi.³⁷ Ayrıca bu subayların birçoğunun Azerbaycanlı kökenli olmaması başlarda pek sorun yaratmadı. Ancak özerk hükümet dönemi sona erdiğinde bu subayların etnik kökeni, yönetimdeki birkaç isim dahil bir grup ADF'li için hayati bir önem arz etti.

Kasım sonunda Fedailere bağlı silahlı güçler eyaletin batı ve kuzeybatısında saldırılarını başlattılar. Fedailer tarafından ele geçirilen ilk şehirler arasında, Merağa, Merend, Miyana, Serab ve Erdebil vardı. 25 Kasım'da gerilla güçleri başkent Tahran'ın batısında bulunan ve şehre 200 milden az bir mesafesi olan Zencan'a yaklaşmışlardı. Zencan'ın idari olarak Azerbaycan eyaletine dahil olmasa da nüfusunun ağırlıklı olarak Azerbaycanlı olması, bu kenti kültürel anlamda Azerbaycan'ın batı sınırı haline getirmiştir.

Fedailerin bu şehirleri ele geçirmedeki başarısı kısmen de olsa, eyalette varlığını hâlâ sürdüren Sovyet ordusundan aldıkları pasif destekle ilgiliydi. Sovyet ordusu ADF'ye destek vermek için önce Ağustos 1941 işgali sırasında el koyduğu, birçoğu İran ordusuna ait olan silahları Fedailere vermiş, ardından merkezi ordunun Azerbaycan'a le-vazım taşımamasını engellemişti.³⁸ Sonraki süreçte, yerel garnizonlarını güçlendirmek için Azerbaycan'a geçen İran askerlerinin Sovyet kontrol noktalarında durdurulmaya başlamasıyla bu destek yeni ve daha etkin bir safhaya ulaştı.

37 Subayların ilk grubu şunlardı: Âzer, 'Azîmî, Gazi Esedullahi, Murtazavi, Âgâhi, Mu-sevî ve Nazarî. İkinci gruptaysa şunlar yer almıştır: Pirzade, Hal'atberî, Kamsariyan, Selimi, Kahraman ve Şefa'i. bkz. Şefa'i, A., *op. cit.*, s. 134.

38 F.O. 371/45478, Tebriz Diary, 25 Ekim-21 Kasım 1945. Ayrıca: Cahanşahlu Afşar, N., *op. cit.*, s. 249.

Bir grup Demokrat Parti Fedaisi

17 Kasım'da, İran Dışişleri Bakanlığı, Sovyet yetkililerine resmi bir memorandum göndererek, 29 Ocak 1942'de Sovyetler Birliğinin İran'ın içişlerine karışmamayı taahhüt ettiği Üçlü İttifak Anlaşması'nı hatırlattı. Aynı notada Sovyetler Birliğine, merkezi devletin “eyaletteki hukuku ve düzeni yeniden ihya etmek ve yerel yönetim güçlerine desteği artırmak için Azerbaycan'a iki tabur ve bir jandarma birliği” gönderme niyetinde olduğunu da bildirdi.³⁹ Ancak birkaç gün sonra sözü geçen askerler Tahran'dan Azerbaycan'a gönderildiğinde, beklenmedik bir şekilde Şerif Abad'da Kızıl Ordu tarafından alıkoyuldu. Birçok gözlemci için durum “tehlike dolu” görünmesine rağmen⁴⁰ kesin olan ADF'nin yıldızının yükselişte olduğuydu.

10 Kasım ile 20 Kasım arasındaki on günde ADF halk desteğini maksimum düzeyde harekete geçirmek için olağanüstü bir çaba harcadı. Bu on gün içinde, Azerbaycan'ın önemli şehirlerinin neredeyse

³⁹ Memorandumun bir kopyasına şu kaynaktan ulaşılabilir, Pesyan, N., *op. cit.*, ss. 32-34.,

⁴⁰ Kuniholm, B. R., *The Origin of the Cold War in the Near East, Great Power Conflict and Diplomacy in Iran, Turkey, and Greece*, Princeton University Press, 1980, s. 279.

tümünde bir dizi iyi planlanmış, eşzamanlı forumlar düzenledi. Tüm bu forumların odak noktası, eyalet ve vilayet encümenlerinin acilen kurulması talebiydi.⁴¹ Forumların çoğunun sonunda, halk Tebriz’de kısa süre sonra toplanacak meclis için kendisini temsil edecek delegasyon üyelerini belirlemek için bir “seçim” gerçekleştirdi.

20 Kasım 1945’te, 150 bin Azerbaycanlıyı temsil eden yedi yüz yirmi dört “delege” başlangıçta Azerbaycan Milli Kongresi olarak adlandırılan toplantıya katılmak için Tebriz’e geldi. Ancak, ikinci günün sonunda delegeler daha anlaşılır ve bir organ adı olarak daha yetkin buldukları Azerbaycan Kurucular Meclisi adını kabul ettiler.⁴² Otortisesinin meşruiyeti tartışmaya açık olsa da meclis,⁴³ “yüce Şahenşah hazretleri, saygı değer Meclis Başkanı ve saygı değer Başbakan’a” hitaben yayınladığı bildiride, son olaylar hakkında aşağıdaki açıklamayı yapmıştır:

Azerbaycan “halkının”, burada zikredilmesi imkânsız olan sayısız tarihi nedenler ve büyük olaylar sonucunda, kendine has “milliyeti”, dili, tarzı, geleneği ve ayrıca diğer belirgin özellikleri vardır. Bu belirgin özellikler, İran’ın bağımsızlık ve toprak bütünlüğüne saygı duyarken, kendisine tüm dünya ulusları gibi Atlantik Anlaşması’yla uyumlu bir şekilde özgür olma ve kendi kaderini belirleme hakkını vermektedir. Azerbaycan halkının İran’ın diğer eyalet ve bölgeleriyle siyasi, ekonomik ve kültürel bağları bulunmaktadır. Bu halkın İran devletinin (mevcut İran Devleti gerçekte Azerbaycanlılar tarafından kurulmuştu) kurulmasındaki fedakârlıkları göze alınmalıdır. Halk şimdi kendi “milli muhtariyetini” aramaktadır. Bu arzu gerçekleştirirken, hiçbir şekilde İran’ın toprak kaybına uğraması veya İran’ın parçalanması istenmemektedir. Azerbaycan halkı İran’da anayasal demokrasi ilkelerine tam bağlıdır. Azerbaycan, İran’ın tüm eyalet ve şehirleri gibi, *Meclis-i Şûrayı Milliye* (Milli Şûra Meclisi) temsilciler gönderecek ve meşru vergileri ödemeye katılacaktır.⁴⁴

41 Bu rekabetleri anlatan rapor için bkz. *Azerbaycan*, sayı 54, 56, 58, sırasıyla 14, 16, 19 Kasım tarihleri.

42 Azerbaycan Demokrat Fırkası, Şehrîver’in On İkisi, op. cit., s. 21.

43 Seçim gelişmeleri hiçbir şekilde türdeş değildi. Tebriz 256 delegeyle temsil ediliyordu ve böylece Meclisteki sandalyelerin yüzde 35’ine sahipti. Oysaki bazı bölgelerde öyle bir seçim düzenlenmemiştir. bkz. Çeşm Âzer, M. K., op. cit., s. 87.

44 *Azerbaycan*, sayı 62, 23 Kasım 1945.

Devamında Azerbaycan Özerk Hükümeti'nin fonksiyonel yapısı daha açık ifadelerle sıralanmıştır:

Azerbaycan Milli Kongresi, Azerbaycan'ın iç işlerinin yönetimi için otuz dokuz kişilik bir milli komisyon seçecektir. Bu komisyon milletin arzularını hayata geçirmek için ihtiyaç olan herhangi bir önlemi alma ve yetkili otoritelerle (merkezi devlet) müzakereye girme gücüne sahip olacaktır. Aynı zamanda, komisyon Azerbaycan Milli Meclisi ve (Tahran'daki) Milli Meclis için yapılacak seçimlere nezaret edecektir.⁴⁵

Yaşanan gelişmelerin sonunda, Şebisteri başkanlığındaki, sonraları Yasama Meclisi olarak adlandırılacak olan Milli Kongre *Heyet-i Milli*de (Milli Heyet) yer alacak otuz dokuz delegeyi seçti. Heyetin esas görevi, yeni eyalet meclisi yani Milli Meclis seçimlerinin yapılması için “zemin hazırlamak ve gereken adımları atmak” idi.⁴⁶ Kongredeki gelişmelerin kaydının tutulduğu tutanaklara göre, kimi mebuslar oluşacak meclis için eski *Encümen-i Eyaleti* ismini kullanmak istediklerinde, daha güçlü konumda olan bazı radikallerin girişimleriyle istekleri reddedilmiş ve yeni ismin Mili Meclis olması kabul edilmiştir.

27 Kasım'da beş gün sürecek oylama başladı. Bu seçim İran Meclisi tarihinde, kadınların da yer aldığı ilk seçim idi.⁴⁷ ADF'nin belgelerinde, Milli Meclis seçimleri için atılan oyların sayısına dair bir kaynak yoktur. Kaydedilen tek kesin rakam, Tebriz şehrinde 12 meclis adayı için atılan oy sayısıdır. Pişeveri, Bîriya, Kıyami, Padigan, Câvid, Refi'i, Şebisteri, İlhami, Nîkcû, İpekçian, Maşınçı ve 'Azima için toplamda 23 bin 951 oy kullanılmıştır.⁴⁸ Bu noktada 200 bin üyesi olduğunu iddia eden ADF,⁴⁹ yüz milletvekilinden⁵⁰ oluşan bir bölgesel parlamentoya tüm eyaletin yönetimini üzerine almaya hazır idi. Pişeveri tarafından yayınlanan bir duyuruyla ADF tarihindeki yeni dönem aşağıdaki sözlerle bildirildi:

45 *ibid.*

46 “Azerbaycan Meclis-i Müessisân'ın Kararları”, *Azerbaycan*, sayı 63, 26 Kasım 1945.

47 *Azerbaycan*, sayı 69, 3 Aralık 1945.

48 *Azerbaycan*, sayı 73, 7 Aralık 1945.

49 “Seyit Cafer Pişeveri'yle Röportaj”, *Handeniha*, sayı 30, 3 Aralık 1945.

50 Çeşm Âzer, M. K., *op. cit.*, s. 88.

“Allah’ın yardımı ve fetih geldiğinde, insanların bölük bölük Allah’ın dinine girdiğini göreceksiniz.” [Kur’an’dan] Azerbaycan bir yeni tarihi döneme dahil olmuştur. Milli Meclis için yapılan seçimlerde elde edilen büyük başarı, artık iktidarı ele geçirme vaktinin geldiğini açıkça göstermiştir.⁵¹

Daha on sekiz ay önce, Tahran’da Meclisin meşruiyetini tartışmaya açması üzerine Pişeveri 16 Haziran 1944’te meşhur, sert ve tehditkâr bildirisini yayınlamıştı. Muhtemelen o tarihte, iki yıldan az bir süre zarfında Azerbaycan’da kendi kabinesinin baş veziri (başbakan) olacağını Pişeveri de öngörmemişti. Pişeveri ılımlı bir siyasetçi olma imajını sergilemekte başarılıydı. Çağdaş Azerbaycan toplumunda İslami değerlerin varlığının bilincindeydi ve yeri geldiğinde onları sömürmeyi de biliyordu.⁵² Benzer şekilde, Tudeh gibi halk arasında geniş desteğe sahip büyük bir sol siyasi partiden bile daha geniş, cazibesi olan bir siyasi örgüte ihtiyaç olduğunun da farkındaydı. Bir komünist olarak siyasi örgüt algısı kendisini devrime adanmış profesyonel devrimci kadrodan ibaret olan genç Pişeveri ile yaşlı Pişeveri arasındaki görüş değişikliği ADF’nin mevcut yapısında ve politikalarında gözlemlenebiliyordu.

Parti Liderliğinin Profili

İran Meşrutiyet döneminin göze çarpan özelliklerinden biri, Batı Avrupa menşeli sosyo-politik düşünceler temelinde toplumu idrak etmeye çalışan entelektüellerin ortaya çıkışıydı. Siyasi görüşlerindeki farklılıklara rağmen İranlı entelektüellerin *müstefrenk* (Frenklelmüş/Batılılaşmış) olanlarını ülkede yetişmiş eğitilmiş ve bilgili kişilerden ayıran şey kafalarında elde bir kabul ettikleri toplum modeliydi. Batı Avrupa toplum modeli, tanımı gereği belli “ulus” ve “devlet” kavramları etrafında örgütlenmiş ve sınıflardan oluşan bütün bir toplum varsayımına dayanıyordu. Aşırı muhafazakâr sağdan radikal sola mensup siyasi görüşlü İran aydınlarına kadar herkes şu kabul üzerinde birleşiyordu: Siyasi faaliyet t bu iki “verili” olgu yani ulus ve devlet arasındaki ilişkiyi kurmaktan geçiyordu.

⁵¹ *Azerbaycan*, Sayı. 69, 3 Aralık 1945.

⁵² *ibid.*

Muhafazakâr bir Meşrutiyetçi olan Seyyid Hasan Takizade, daha liberal bir düşünce tarzı olan Mahmud Afşar ve 1930'ların seçkin bir Marksisti olan Takî Arani farklı siyasi cenahlarda olmalarına rağmen topluma, etnisiteden ziyade sınıf perspektifinden bakmışlardır. Takizade sığınma talep ederek Britanya'ya gitmiş, Afşar yüksek eğitimini Fransa'da bitirmiş, Arani de Marksizmle Weimar Cumhuriyeti döneminde Almanya'da tanımıştı. Siyasi kaderleri çok farklı olmasına karşın Batı Avrupa deneyimleri onlara benzer bir sosyo-politik varsayımlar dizisi kazandırmıştı. Daha başında, Çarlık Rusya'sına ya da sonraları devrimci Sovyetler Birliğine gitmiş olsalar bu varsayımları çok farklı olabilirdi.

Daha önce de zikredildiği gibi siyasi değişimleri eyalet düzeyinde uygulamaya çaba gösteren Demokratik reformcu cenahın ilk siyasi figürü Hiyabani'ydi. Bunu yaparken, Bahar veya Süleyman Mirza İskenderi gibi eski yoldaşlarıyla arasına mesafe koymuştu. Sonraları, İran Komünist Partisi'nde İran "milletlerinin" kendi kaderlerini belirleme hakkını savunacak olan bu liderler, siyasi bakış açılarındaki farklılıklara rağmen Hiyabani'nin bölgesel hareketler ve Merkezi Devlet'in doğasına dair düşüncelerinin takipçisiydiler. Hiyabani ve Komünist Parti'nin sonraki birçok liderinin, yaşamlarının büyük bir bölümünü Rusya'nın sömürge yönetimi altındaki Kafkasya'da geçirdikleri için Çarlık Rusya'daki toplumsal muhite oldukça aşina olmaları dikkate değer bir durumdur.

Diğer taraftan Tudeh'in liderleri, Rıza Şah döneminde büyümüşlerdi ve Batı Avrupa siyasi düşünce ekollerinden oldukça haberdardılar. Marksist olmalarına rağmen, partinin kuruluşundan sonraki ilk günlerinde Komünist Parti'deki seleflerinin ayak izlerini takip etmek yerine İran entelijansiyanın *müstefrenk* geleneğini devam ettirdiler. Tudeh'in kurulmasında dahli olan on beş önemli isimden altısının yüksek eğitimini Batı Avrupa'da, ikisinin ise Tahran'da almış olduklarını not etmek gerekir. Kuruculardan sadece iki tanesi Sovyetler Birliğinde eğitim görmüştür.⁵³ Abrahamian, Tudeh'in liderlerini anlatırken onların "Bolşevik Partisi'nin Leninizminden" ziyade "Batı Avrupa Marksizmi

53 Abrahamian, E., *Iran Between Two Revolutions*, op. cit., s. 289.

vasıtasıyla komünizme ulaşan İranlı aydınlar” olarak betimlemiş ve bu önemli hususun altını çizmiştir.⁵⁴

Buna karşılık, siyasi arka planı doğrudan Batı Avrupa’daki tecrübeleriyle şekillenmiş herhangi bir ADF lideri yoktu. ADF’nin en tepedeki yedi liderinin hepsi -Pişeveri, Şebisteri, Padigan, Câvid, Kâviyan, Danişiyani ve Bîriya - siyasi yaşamlarının önemli bir bölümünü siyasi aktivist olarak Çarlık Rusya’sında ve sonra da Sovyetler Birliğinde geçirmiş ya da buralarda eğitim görmüşlerdi.

Mir Cafer Pişeveri 1892’de (eski adıyla Cevadzade Halhali) Azerbaycan’ın doğusunda Hazar Denizi yakınlarındaki Halhal şehrinde doğdu.⁵⁵ 1905’te Kafkasya’nın petrol kuyularında iş aramak için Bakü’ye giden babasıyla birlikte İran’ı terk etti. Bir gazeteci olarak kariyeri 1917’de Bakü’de Azerice yayınlanan *Açık Söz’e* katkıda bulunduğu bir makaleyle başladı.⁵⁶ Ardından, gazetecilik kariyerini *Fırka-i Demokrat-ı İran*’ın Bakü Komitesi’nin resmi yayın organı *Azerbaycan*

54 Abrahamian, E., “Communism and Communalism in Iran: the Tudeh and the Fırqah-i Dimokrat”, *International Journal of Middle Eastern Studies*, sayı 1, 1970, ss. 291-316.

55 Pişeveri, M. C., *Seçilmiş Eserleri*, Bakü, Azerbaycan Neşriyatı, 1965, s. 6. İran’ın modern tarihinde Pişeveri kadar kimliği tartışma konusu olan hiçbir figür yoktur. Lenczowski’nin iddiasına göre Pişeveri, Komünist Parti’nin seçkin liderlerinden olan ve 1930’ların sonunda Stalinist tasfiyelere kurban giden Sultanzade’den başka birisi değildi. Lenczowski Sultanzade’nin idam edilmekten kurtulduğunu ve ismini değiştirerek ikinci defa İran siyaset sahnesine dahil olduğunu iddia ediyor. Kuniholm, Pişeveri’nin ‘Elli Üç’ler isimli Marksist grubun üyesi olduğunu ve 1937’de gözetim altına alındığını söylerken, Cottam ilk isminin Cafer değil Muhammed olduğunu, Hugh Thomas ise gerçek isminin Seijo Ja’far Badka Bayl olduğunu ve sonradan Sultanzade olarak değiştirdiğini ileri sürer. Thomas’a göre “1938’de Stalin’in tasfiyelerinin kurbanı olduğunun düşünülmesine izin vermiştir. Gizlice İran’a yeni bir isimle geri dönmüş ve 1941’de Tudeh adıyla Komünist Parti’yi yeniden kurmuştur. Eagleton da 1946’daki Kürt İsyanı üzerine kitabında, Pişeveri’nin İran’a dönüşünün “İkinci Dünya Savaşı sırasında” olduğunu yazar. Yukarıda zikredilen yazarların hiçbirinin bu biyografik “veri”lere kaynak göstermemesi ilginçtir. bkz. Lenczowski, G., *Russia and the West in Iran 1918-1948*, Ithaca, Cornell University Press, 1949, s. 98; Kuniholm, B. R., *op. cit.*, s. 135; Cottam, R., *Nationalism in Iran*, Pittsburg University Press, 1964, s. 125; Thomas, H., *Armed Truce, The Beginning of the Cold War 1945-1946*, London, Sceptre, 1988, ss. 562-563; Eagleton, W. J. R., *The Kurdish Republic of 1946*, Oxford, Oxford University Press, 1964, s. 41.

56 *Açık Söz*, sayı 458, 26 Nisan 1917.

Cüz’-i Lâ-Yenfek-i İran’da (Azerbaycan İran’ın Ayrılmaz Bir Parçası) makale yazarak sürdürdü.⁵⁷

1919 yılının ortalarında, Adalet Partisi’ne katıldıktan sonra Pişeveri, partinin iki dilli gazetesi *Hürriyet*’in ve ona bağlı *Yoldaş* gazetesinin baş editörlüğüne atandı. Başyazıları genelde İran devletinin çeşitli politikalarını eleştirmekle başlıyordu ve açık bir şekilde “proletarya devrimi” çizgisinde bir sosyal değişime ihtiyaç olduğuna işaret ediyordu. Vatansever bir tonu benimsediği zaman, sıklıkla İran’ın “belirgin bir tarihe ve kimliğe sahip bir millet” olduğuna vurgu yapıyordu. “*İran’da İnkılab-ı Fikri Lazımdır*” (İran’da Düşünce Devrimine İhtiyaç Vardır) başlıklı bir makalesinde, “İran’ın gelenek ve göreneklerini” övdükten sonra şöyle devam eder:

İranlıların, tarihi bir millet olduğu bilinen bir gerçektir; geçmişte sayısız iniş çıkışlardan mustarip olmalarına ve birçok din ve inancı kabul etmelerine rağmen yine de altı bin yıllık kültür ve geleneklerini korumayı başarabilmişlerdi.⁵⁸

Pişeveri’nin makalesinin devamında çıkarmaya çalıştığı sonuç önceki bölüm düşünülürse tahmin edilemezdir:

İran tarihinin sürekliliğini ancak bir proletarya devrimi sağlayabilir.⁵⁹

İran’ın kuzey eyaleti Gilan’da meydana gelen Cengeli ayaklanması, Pişeveri’nin bir devrimci gazeteci olarak kariyerinin kesintiye uğramasına neden oldu. 1920 Mayıs’ının sonlarında, Adalet Fırkası’nın, Küçük Han’la “ilişki kurmak”⁶⁰ ve gerilla savaşını sürdürmekle merkezi hükümetin bölgedeki otoritesini yıpratmak için gönderdiği İkinci Heyet’te üye olarak yer almıştır.

Cengeli hareketinin doruk noktası, Haziran 1920’de Komünist Parti ile işbirliği yaparak “İran Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti” adlı cumhuriyeti kurmalarıydı. Bu kısa ömürlü devletin ilk kabinesinde Küçük Han, Cumhuriyet’in baş siyasi komiserliği görevini üstlendi. Ancak,

⁵⁷ *Azerbaycan Cüz’-i Lâ-Yenfek-i İran*, sayı 1, 3, 7 ve 9, 28 Ocak-28 Şubat 1918.

⁵⁸ *Hürriyet*, sayı 72, 21 Mayıs 1920.

⁵⁹ *ibid.*

⁶⁰ F.O. 371/1278. Kasım 1920. Ayrıca bkz. Manşur Garekani, M. A., *Siyaset-i Devlet-i Şurevi der İran ez 1296 tâ 1306*, cilt 1, Tahran, yayınevi belirtilmemiş, 1947, s. 55.

komünistlerle Cengeli'lerin balayı uzun sürmedi. Komünist Parti'nin düzenlediği darbenin sonucunda Küçük Han görevinden azledildi, kurulan ikinci kabinede Pişeveri İçişleri Komiseri olarak yer aldı.⁶¹ Pişeveri ayrıca, Gilan'ın merkezi Reşt'te, Komünist Parti'nin birkaç ay yayınlanan *Komünist-i İran* isimli gazetesinin editörü olarak kendi gazetecilik kariyerini de sürdürdü.⁶²

Eylül 1920'de, meşhur Doğu Emekçileri Kongresi Bakü'de toplandı.⁶³ Adı İranlı delegeler listesinde geçmemesine rağmen,⁶⁴ kongreye katılan birisinin açıklamalarına göre Komünist Parti'nin belirlediği grubun içinde Pişeveri de yer alıyordu.⁶⁵ Pişeveri İran'a döndüğünde Cengeli hareketinin derin krizleriyle yüzleşti. Haziran-Temmuz 1921 döneminde Moskova'da yapılan Üçüncü Komünist Enternasyonal Kongresi'ne, Komünist Parti'nin Tebriz Komitesi temsilcisi olarak katılmak için bir kez daha Sovyetler Birliğine gitti.⁶⁶

Pişeveri 1922'de İran'a ikinci dönüşünden sonra, Tahran'a yerleşerek ülkede yeni doğan işçi sendikası hareketine aktif şekilde katıldı. Hareketle doğrudan bağlantılı ve çok geçmeden bir dereceye kadar etki sahibi de olan *Hakikat* gazetesini kurdu.⁶⁷ Gazetenin devlet tarafından kapatılması Pişeveri'nin yaşamında yeni bir aşamanın başlangıcı oldu. Sonraki sekiz yılda yerinde duramayan profesyonel bir devrimciden giderek yerleşik bir hayata sahip, özel sektörde sıkı çalışan bir işçiye dönüştü. Geçirdiği dönüşüme rağmen hâlâ yasadışı Komünist Parti ile

61 Fahra'i, I., *Serdar-ı Cengel*, Tahran, 'Elmi, 1972, s. 246-72.

62 Rostamova, S., *Matbuat-i Komonisti-i İran der Muhâceret 1917-1932*, Bakü, Azerbaycan, 1985, s. 43.

63 Bakü Kongresi'yle ilgili belgelere dayalı çalışmalar için bkz. Pearce, B. (ed.), *Congress of the Peoples of the East*, London, New Park, 1977; Gruber, H., *Soviet Russia Masters the Comintern*, New York, Anchor Books, 1974.

64 Marksizm-Leninizm Enstitüsü, Sovyet Komünist Azerbaycan Partisi Merkezi Arşivi, Fond 544, Kat. 2, cilt 8, ss. 1-43.

65 Şahruhi, K., *Âzâde-i Gümnâm*, Tahran, yayınevi belirtilmemiş, 1955, s. 92; Fahra'i de, kendi araştırmasında Pişeveri'nin Bakü Kongresi'nde İran heyetinin bir üyesi olduğuna işaret ediyor. bkz. Fahra'i. İ., *op. cit.*, s. 274.

66 Pişeveri, M. C., *Seçilmiş Eserleri*, *op. cit.*, s. 10.

67 Ovanesiyan'a göre, 104. sayısından sonra yasaklanan *Hakikat* gazetesinin, 2.000-2.500 arasında bir tirajı vardı. bkz. Ovanesiyan, A., *Safehati Çend ez Cunbiş-i Kârgeri ve Komonisti-i İran der Devrân-i Rıza Şah*, yer belirtilmemiş, Tudeh, 1979, s. 11

Pişeveri Azerbaycan Milli Meclisi üyeleriyle birlikte. Grubun arkasındaki resimler Meşrutiyet kahramanları (soldan sağa) Heydar Aмоğlu, Baker Han, Şeyh Muhammet Hiyabani ve Sattar Han

bağları olduğuna inananlar vardı.⁶⁸ Ancak dışarıdan, siyasi faaliyetten uzak ve sakin görünen yaşam tarzı 1930'da yakalanmasıyla sona erdi.⁶⁹ Sonraki on yılı hapisshane geçiren Pişeveri, orada "Elli Üçler" olarak anılan genç kuşak Marksistlerle tanıştı ama onlarla her zaman aynı fikirde değildi. Hatta burjuva geçmişlerinden kurtulamadıkları ve siyasi tecrübeden yoksun oldukları için onları hor görüyordu. Bu eleştirel bakış açısı Tudeh'le gelecekteki ilişkilerini de etkiledi.⁷⁰ 1940'ta hapis cezası hafifletilerek Kâşân'a sürgün edildi. Bir yıl sonra, Tahran'a geri dönerek Âjîr gazetesini yayınlanmak için zemin yoklamaya başladı.⁷¹

68 ADF Merkez Komitesi üyesi ve Pişeveri'nin yardımcılardan olan Taki Şahin yaptığı bir görüşmede Pişeveri'nin gözaltına alındığında Komünist Parti Genel Sekreteri olduğunu iddia etti.

69 United States Central Intelligence Agency, ORE 23-49, 18 Temmuz 1949, Significant Biographical Data, s. 25; Pişeveri, M.C., *Yaddâsthâ-yi Zîndan*, yer belirtilmemiş, yayınevi belirtilmemiş, tarihsiz, s. 9.

70 Hâme'i, E., *Pencah Nefer ve Se Nefer*, op. cit., s. 190.

71 Wash. Nat. Arch., 891.00/6-2146, 21 Haziran 1946.

Pişeveri yeni Tudeh Partisi kurulurken 29 Eylül 1941’de Süleyman Mirza’nın evinde bir araya gelenler arasında bulunduyorsa da⁷² o noktada partiye katılmayı reddetti. İrec İskenderi’ye göre, Pişeveri’nin katılma konusundaki tereddüdü uzun sürmediği gibi Tudeh üyeliği de çok uzun sürmedi. İskenderi’nin yazdığına göre Tudeh’in ilk kongresinde Pişeveri, “parti ilkelerine uymadığı” gerekçesiyle ihraç edildi ki bu, Pişeveri’nin eski Şah’ın ölümüne dair yayınladığı başsağlığına yapılmış açık bir göndermeydi.⁷³

Pişeveri’nin yaşamı üzerindeki tartışmalı noktalar yalnızca kariyerinin başlangıcıyla sınırlı değildir. Ölüm nedeni de hem ADF’nin eski liderleri hem de Sovyet tarihinin Stalin dönemi uzmanı akademisyenleri arasında hararetli tartışmalara sebep olmuştur. Pişeveri’nin ölümü Azerbaycan Özerk Hükümeti’nin ortadan kaldırılması ve ADF liderlerinin kaçışından bir yıl sonra 1947’de Sovyet Azerbaycanı’nda vuku bulmuştur. Sovyet yetkilileri resmi olarak ölümün nedenini trafik kazası olarak rapor ettiler. Ancak kaza sonrası götürüldüğü hastanede Stalin-Bakırov ajanları tarafından öldürüldüğünü iddia eden kaynaklar vardır.⁷⁴

72 Hâme’i, E., *Fursat-i Buzurg-i ez Dest Refte*, op. cit., s. 21.

73 İskenderi, İ., op. cit., cilt 4, s. 216.

74 Pişeveri’nin ölümüyle ilgili görüşme yaptığım kişilerden hiçbirinin onun öldürülmesi varsayımı lehine veya aleyhine inandırıcı bir kanıt sunamaması kayda değerdir. Pişeveri’nin öldürüldüğüne inananlar Pişeveri ve Bakırov arasında özerk hükümetin düşmesinden sonra kişisel gerginlik yaşandığını iddiasındadırlar. ADF liderlerine göre tartışma, 1947’de Kızıl Ordu’nun kuruluş yıldönümünde Bakırov’un verdiği bir şölen sırasında ortaya çıktı. Bakırov ADF liderliğinin “Azerbaycan’ı özgürleştirmek” için gösterdiği cesur çabayı övdü ancak ardından partinin eksikleri konusunda birkaç mülahazada bulundu. İddialı bir şekilde özerk hükümetin düşmesinin nedeninin ‘kuzey ve güney arasında düşük seviyeli bağlardan’ ve “ADF’nin Sovyet Azerbaycan Komünist Partisi’ne yeterince yakından bağlı olmadığı gerçeğinden” kaynaklandığını iddia etti. Söylenenlere göre Pişeveri’nin bu görüşlere sert tepki göstermesi Bakırov’u şaşırtmış ve kızdırmıştı. Tanıkların açıklamalarına göre: “onun (Pişeveri) açısından, yenilginin esas nedeni Bakırov’un düşündüğünün tersine, Sovyet Azerbaycanı’na çok bağımlı olunmasıydı. Öyle ki birçok gözlemci ADF liderlerini Sovyet ajanı ve işbirlikçiler olarak nitelendirmiştir.” Bakırov’un tepkisi sert ve beklenmedikti; “*Otur ve sus!*” Söz konusu şölenle hazır bulunan Rahim Gazi görüşmemizde, yukarıdaki söylentinin ayrıntısını doğrulamakla birlikte şölenle Bakırov’la tartışan kişinin Pişeveri değil de özerk hükümet ordusunun yüksek rütbeli generali Âzer olduğunu iddia etti.

Bir grup Demokrat Parti Milli Ordusu ve Fedaisi

Hac Mirza Ali Şebisteri, 1898'de Tebriz'in kuzeydoğusunda bulunan Şebister şehrinde doğdu. Eğitimi geleneksel dini okul olan *mektephanede* bitirdikten sonra, babasının yaptığı gibi küçük esnaf olarak Tebriz kapalı çarşısında çalışmaya başladı. Hiyabani ayaklanmasında yer aldığı için Sovyet Azerbaycanı'na kaçtı, 1941'e dek de orada yaşadı.⁷⁵ Şebisteri Ekim 1941'de İran'a döndükten sonra Azerbaycan Cemiyeti'ni kurdu ve bir ay sonra, Azerice günlük *Azerbaycan* gazetesini yayınlamaya başladı. Şubat 1942'de, Faşizm Karşıtı Azerbaycan Cemiyeti'ne katıldı ve iki ay sonra Tudeh'in Azerbaycan'daki ilk çekirdek üyelerinden birisi oldu. Ancak Tudeh üyeliği kısa sürdü ve 1943'te partiden ayrıldı. İcrai bir görevi olmamasına rağmen, Azerbaycan Milli Meclisi'nde başkanlık yapması, onu ADF'nin çok güçlü bir figürü haline getirmiştir.

Sadık Padigan 1899'da Tebriz'de doğdu. *Mektephaneyi* bitirdikten sonra Rusya'ya gitti ve 1938'e kadar orada bir tacir olarak yaşadı.⁷⁶ İran'a döndüğünde, Tebriz kapalı çarşısında ticaret işine devam etti

⁷⁵ *Azad Millet*, sayı 3, 28 Şubat 1946.

⁷⁶ Cahanşahlu Afşar, N., *op. cit.*, s. 317.

ve Azerbaycan'da Tudeh'in faaliyete başlamasıyla çok geçmeden aynı şehirde siyasete girdi.⁷⁷ Teşkilatçılık yeteneklerini göstermesi çok uzun sürmedi ve çok hızlı biçimde Tudeh Azerbaycan Eyalet Komitesi Başkanı konumuna yükseldi. ADF ve Tudeh Partisi'nin birleşmesi gerçekleştiğinde Padigan, Pişeveri'nin ADF'deki başkan yardımcısıydı. Bu görevini ADF liderlerinin Sovyetler Birliğine kaçışından sonra dahi sürdürdü.⁷⁸

Selamullah Câvid (eski soyadıyla Mededzade) 1898'de Halhal'da doğdu. On yaşındayken, Bakü'ye taşındı ve orada İran Sosyal Demokratları tarafından kurulan İttihad-ı İraniyan okulunda eğitim almaya başladı. 1916'da Kafkasya Müslüman Öğrenciler Cemiyeti'ne katıldı ve Bakü'deki ilk İranlı Öğrenciler Teşkilatı'nı oluşturdu.⁷⁹ Câvid, Haydar Han Emioğlu'yla tanıştıktan sonra, Adalet Fırkası'na üye oldu ve sonra parti delegeesi olarak Şeyh Muhammed Hiyabani'yle irtibata geçmek için Tebriz'e gönderildi. Ancak Tebriz'e varışı Hiyabani ayaklanmasının bastırılmasıyla aynı zamana denk geldi.⁸⁰ Lahuti isyanı başladığı sırada Câvid hâlâ Tebriz'deydi. Ayaklanmaya katıldı ancak bastırılmasından sonra Bakü'ye kaçtı. Takip eden dokuz yıl boyunca Bakü'de kalarak Bakü Üniversitesi'nde tıp eğitimi aldı ve bir devrimci olarak mücadelesini yeni kurulan Sovyet Azerbaycan Komünist Partisi'nde sürdürdü.⁸¹ 1929'da İran'a döndükten altı ay sonra, Rıza Şah'ın gizli polisi tarafından yakalandı ve iki yılı hapiste geçirdi. Ardından, 1941'de serbest bırakılınca dek "dahili sürgün" olarak Kâşân'da tutuldu.⁸² Câvid hiçbir zaman Tudeh'e katılmadı ama kuruluşunu müteakiben ADF Yürütme Komitesi'nde yer aldı. Özerk hükümette içişleri bakanlığı yaptı, daha sonra merkezi devlet tarafından Azerbaycan valisi olarak atandı. Azerbaycan özerk hükümeti tasfiye edildikten sonra

77 *Rehber*, sayı 829, 2 Ekim 1945.

78 Cahanşahlu Afşar, N., *op. cit.*, s. 318.

79 Câvid, S., *Güş-e-i ez Hâtrât-ı Nehzet-i Milli-i Azerbaycan*, Tahran, yayınevi belirtilmemiş, 1979, s. 334. Ayrıca bkz. İran-ı Mâ, sayı 559, 18 Haziran 1946.

80 Câvid, S., *op. cit.*, s. 35.

81 Manshur Garekani, M. A., *op. cit.*, s. 165.

82 Wash. Nat. Arch. 891.00/7-1546, 15 Temmuz 1946. Ayrıca bkz. İran-ı Mâ, sayı 559, 18 Haziran 1946.

Tahran'a yerleşti ve ikinci profesyonel mesleği olan tıp doktorluğuna geri döndü.

Azerbaycan özerk hükümetinin gelecekteki *Halk Goşunu* (Halk Ordusu) Bakanı Cafer Kâviyan 1900'de Tebriz'de doğdu. Askeri kariyeri Hiyabani hareketinde paramiliter grubun başına atandığı döneme kadar geri gitmektedir. Ayaklanma bastırıldıktan sonra, Kâviyan dikkatini işçi hareketine yönelterek "yalnız işçileri üye olarak kabul eden"⁸³ *Hizb-i Kargeran* (İşçi Partisi) isimli bir işçi örgütü kurdu.⁸⁴ Câvid'le birlikte, Lahuti ayaklanmasına katıldı ve ayaklanmanın hızla bastırılmasından sonra Sovyet Azerbaycanı'na kaçtı. 1927'de Bakü'de kısa süre ikamet ettikten sonra İran'a dönüp yeni bir solcu çevre oluşturdu ve bu nedenle tutuklanarak yedi yıl hapse mahkûm edildi.⁸⁵ Sonraki yıllar boyunca, dahili sürgünde tutulduğu Zencan'da bir fırın açtı. Müttefiklerin İran'ı işgal etmesiyle Tebriz'e geri dönebildi.⁸⁶ Câvid gibi o da hiçbir zaman Tudeh üyesi olmadı, ancak ADF'nin önde gelen kurucularından biri oldu.

ADF veya Azerbaycan özerk hükümeti hakkında konuşulduğu zaman yaygın olarak İranlıların aklına derhal Pişeveri ve Gulam Yahya isimleri gelir. Gulam Yahya Danişiyani 1906'da Tebriz'in batısında bulunan Serab şehrinde doğdu. 1918'de Bakü'de yaşayan ve Balahan petrol kuyularında çalışan babasının yanına gitmek için Serab'ı terk etti. Azerbaycan'da Sovyet devletinin kurulması sonrası, *Komsomol*a girdi ve Sovyet Azerbaycan Komünist Partisi'ne bağlı Enstitü tarafından düzenlenen "kadro yetiştirme kurslarına" katıldı. Daha sonra, Bakü yakınlarındaki Sabunçu'da Komünist Parti'ye bağlı komitenin başkanı oldu. Bu görevi 1937'de İran'a dönene dek on beş yıl sürdürdü.⁸⁷

Danişiyani, döndükten kısa süre sonra yakalandı ve sonraki altı ayı hapisshanede geçirdi. 1941'de Serab'da yerinden edilmiş bazı topraksız

83 *Azerbaycan*, sayı 82, 20 Aralık 1945.

84 Âgâhi, E., "Şest Sâl ez Tarih-i Te'sis-i Hizb-i Komonist-i İran Guzeşt", *Dünya*, sayı 3, 1980, s. 54.

85 *Azerbaycan*, sayı 82, 20 Aralık 1945.

86 Cahanşahlu Afşar. N., *op. cit.*, s. 318.

87 Danişiyani, G.Y., Yayınlanmamış Hatıralar. Ayrıca bkz. Tahir, S., *Fedai General*, Bakü, Azerbaycan, 1987, ss. 6-11.

köylülerin mülk sahiplerine karşı isyanını örgütlemeye çalıştı.⁸⁸ Ardından, Tebriz'in güneybatısında bulunan Miyane şehrine taşındı. Orada Tudeh'in yerel teşkilatına ve ona bağlı işçi örgütüne katıldı.⁸⁹ ADF kurulduğunda yeni partiye katılmakta tereddüt etmedi ve çok geçmeden paramiliter güçler olan Fedailerin esas örgütleyicilerinden biri oldu.

Yenilgiye uğramış her siyasi girişimin trajik boyutu, genellikle mevcut tarihi koşulların kurbanları gibi görülen bir veya iki esas kahramanın kişiliğiyle ilişkilendirilir. Azerbaycan'da özerklik hareketi örneğinde, Bîrîya kesinlikle böyle bir figürdür. Hac Gulam'ın oğlu Muhammed Bîrîya 1914'te Tebriz'de doğdu.⁹⁰ Babası geçimini bir halı dokumacısı olarak kazanıyordu. Bîrîya 1930'da Sovyet Azerbaycanı'na kaçtı ve Bakü'de çalışmalarına devam etti.⁹¹ Daha sonra, İran'a dönerek Tebriz Belediyesi'nde ve ardından da İran Demiryolları'nda işçi olarak çalıştı.⁹² Tudeh kurulduktan sonra Bîrîya Parti'ye katıldı ve kısa süre sonra Tudeh'e bağlı İşçi Örgütü'nde çok aktif oldu. Tudeh ile ADF'nin birleşmesinin arifesinde, Azerbaycan İşçileri ve Emekçileri Merkezi Şûrası'nın genel sekreterliği görevini yürüttü.

Yetenekli bir örgütçü olan Bîrîya ayrıca inançlı bir Müslüman ve bir şairdi. Azerice ve Farsça şiirleri "kaba ancak belli bir edebi değere sahip" olarak nitelendirilen Bîrîya'yı Britanya'nın Tebriz Konsolosu "Tudeh Partisi'nin hiciv yazarı" olarak adlandırmıştır.⁹³ İşçi Sendikası'nın genel sekreteri sürdürürken bir yandan da özerk hükümette kültür bakanlığı ve Pişeveri'nin yardımcılığını yapıyordu. Ancak, Pişeveri'nin yardımcılığı görevi çok uzun sürmedi. Özerk hükümetin ortadan kaldırılmadan hemen önce ADF'ye başkan olarak atandıysa da bu görevi sadece birkaç gün sürdü.⁹⁴

88 Danişyan, G. Y., *op. cit.* Bu faaliyetlere katıldığı İran Devleti'nin resmi kayıtları tarafından doğrulanmıştır. bkz. Ahger, İ., *Merg Hest ve Bâzgeşt Nîst*, Tahran, Çehr, tarihsiz, s. 319.

89 Cahanşahlu Afşar, N., *op. cit.*, s. 319.

90 Şeyda, Y., *Bîrîya Yürek Sözleri*, Tebriz, Ark, 1981, s. 6.

91 *Rehber*, sayı 461, 10 Ocak 1945.

92 Şeyda, Y., *op. cit.*

93 F.O. 371/40178, Tabriz Diary, 21 Eylül-12 Ekim 1944.

94 Cahanşahlu Afşar, N., *op. cit.*, s. 306.

Dil meselesine gelince, Nesrullah Cahanşahlu Afşar'ın anlatımına göre Mirze İbrahimov'un himayesinde olan Bîrîya, kısa zamanda "Azericenin fanatik savunucularından biri" oldu. Cahanşahlu Afşar ayrıca şunu anlatır: "Birkaç defa, açıkça Büyük Azerbaycan düşüncesini bile savundu, kuşkusuz bununla İran Azerbaycanı'nın İran'dan ayrılarak Sovyet Azerbaycanı'na katılmasını kastediyordu."⁹⁵ Özerk hükümetin tasfiyesinden sonra Bîrîya Tebriz'de kalmış olduğu için merkezi devlet yanlısı bir kalabalığın saldırısına uğradı ve ciddi şekilde yaralandı. Bu olaya ABD'li diplomat R. Rossow da dahil olmak üzere birçok kişi tanık olmuş ve Bîrîya'nın öldürüldüğünü sanılmıştır.⁹⁶ Gerçekte Bîrîya kurtulmuş ve Sovyet Azerbaycanı'na kaçmıştı. Ama orada hayatının en zor dönemini yaşadı. Sürgündeki yaşamına Bakü'de yayınlanan ADF'nin resmi gazetesi *Azerbaycan*'ın editörü olarak başladı. İran'a yönelik yayın yapan propaganda amaçlı bir radyo programının da sorumlusuydu. İki yıl Sovyet Azerbaycanı'nda yaşadıkdan sonra 1948'de İran'a dönmek için izin talebinde bulundu. Ne yazık ki, Sovyet yetkililerinin vereceği tepkiyi yanlış değerlendirmişti. İran Devleti'yle gizli bağları olduğu suçlamasıyla Sibirya'ya sürgün edildi.

Yıllar geçtikçe Bîrîya'nın ideolojik tutumu tamamen değişti ve kendini tamamen Müslümanlığa adadı. Bu dönem boyunca şiirlerinin çoğu Hazreti Muhammed, İmam Ali ve Rıza Şah methiyeleriydi. Stalin'in ölümü sonrası 1955'te başlatılan Stalinsizleştirme siyaseti sırasında beraat etti ve Bakü'ye dönmesine izin verildi. Ancak, bu kez de inançlı bir Müslüman olarak Sovyet yetkilileriyle sorun yaşadı. Özellikle bazı yoksul gençleri doyurmak gibi hayır işleri sonucunda uydurma bir oğlancılık suçlamasıyla gözaltına alınıp beş yıl hapse mahkûm oldu. Aslında hapiste yedi yıl kaldı. Serbest bırakıldıktan sonra, yeniden Bakü'ye yerleşti ve 1979'da İran'a dönünceye dek orada yaşadı.

ADF'nin çekirdeğinde yer alarak lider kadrosunu oluşturan ve kariyerleri ile yaşamlarının arka planlarını bazı ayrıntılarla verdiğim yedi önemli figürün hepsi alt orta sınıf veya işçi sınıfından geliyorlardı. Benzer şekilde, hepsi Azerbaycan etnik kökenine sahiptiler ama

95 Cahanşahlu Afşar, N., *op. cit.*, ss. 306-41.

96 Rossow, R., "The Battle of Azerbaijan 1946" *Middle East Journal*, sayı 1, 1956, s. 30.

Bir grup Demokrat Parti taraftarı

İran'da doğmuşlardı. ADF'nin oluşumu sırasında grubun yaş ortalaması kır dördtü. Her birinin en az birkaç yılı Rusya'da ya da sonraki şekliyle Sovyetler Birliğinde geçirmiş olması kayda değerdir. Yedi kişiden beşi Cengeli, Hıyabani ve ya Komünist hareketlerine aktif şekilde katılmıştır. ADF'nin oluşumu arifesinde, aralarından sadece üçü Tudeh Partisi'nin üyesiydi.

Tablo 2'ye bakıldığında, yaşamlarına dair bilgiler verdiğimiz yirmi beş kişilik gruptan Abidin Nevayî dışındaki herkesin Azerbaycan kökenli olduğu ve İran'da doğduğu görülüyor. Ortalama yaşları 39'dur. Yüzde 36'sı alt orta sınıf veya işçi sınıfından, yüzde 54'ü üst orta sınıf veya üst sınıftan ve yüzde 16'sı Kaçar veya aşiret ayanlarındandı. Yaklaşık yüzde 11'i yüksek eğitim almışken, geri kalanı ya sadece geleneksel dini okul olan *mektephane*yi bitirmiş ya da birkaç yıl ortaokula devam etmişti. Bu yüzdelerin en dikkate değer yanı, toplumun alt ve orta katmanlarının İran siyasi yaşamında giderek daha önemli bir rol oynadığını göstermesidir.

Tablo 2⁹⁷

ADF ile Azerbaycan Özerk Hükümeti Liderlerinin Sosyal ve Siyasal Arka Planı⁹⁸

Adı	Doğum yeri	Doğum tarihi	Etnik kökeni	Sınıfsal kökeni	Eğitim	ADF'ye katılmadan önce mesleği	İkamet yeri	önceki siyasi faaliyetleri
Pişeveri	Halhal	1892	Azerbeycanlı	İşsiz sınıfı	Yüksekokul	Gazeteci	Tahrân	Komünist Parti, Cengel
Şebisteri	Şebister	1898	Azerbeycanlı	Kentli orta sınıf	İlkokul	tüccar/ gazeteci	Tebriz	Hiyabani
Padegan	Tebriz	1899	Azerbeycanlı	Kentli orta sınıf	İlkokul	tüccar	Tebriz	Tudeh
Cavit	Halhal	1898	Azerbeycanlı	Kentli alt sınıf	Eczacılık	Medikal doktor	Tahrân	Komünist parti
Kaviyan	Tebriz	1900	Azerbeycanlı	İşçi sınıfı	İlkokul	Fırıncı	Tebriz	Komünist parti Hiyabani
Daneşyan	Sarab	1906	Azerbeycanlı	İşçi sınıfı	İlkokul	Demir işçisi	Miyana	Tudeh, İşçi Sendikası
Biriya	Tebriz	1914	Azerbeycanlı	İşçi sınıfı	İlkokul	İşçi	Tebriz	Tudeh, İşçi sendikası
Qiyami	Tebriz	1891	Azerbeycanlı	Kentle üst orta sınıf	Hukuk	Azerbeycan Valisi	Tebriz	Komünist parti, Hiyabani, Tudeh
Kabiri	Marağa	1889	Azerbeycanlı	Kaçar soylusu	Yüksekokul	Sivil memur	Tebriz	Yok
Cahanşahlu Afsar	Tahrân	1913	Azerbeycanlı	Aşiret soylusu	Eczacı	Üniversite hocası	Tahrân	Elli Üç'ler, Tudeh
Şahin	Tebriz	1916	Azerbeycanlı	Kentli orta sınıf	Yüksekokul	Sivil memur	Tebriz	Elli Üç'ler, Tudeh

97 Fırsattan yararlanarak Azerbaycan Demokrat Partisi'nin eski önde gelen liderlerinden Dr. Cahanşahlu Afsar'a bu tablonun hazırlanmasında verdiği cömertçe destek için teşekkürümü bildirmek istiyorum.

98 Bu tabloda listelenen kişiler hakkında doğru bilgiler sunulması için gösterilen yoğun çabaya rağmen sınıfsal kökenlerle ilgili veriler kesin değildir. Üstelik Batılı toplumlarda sınıf farklılıkları için kullanılan terminoloji hiçbir şekilde İran'da revaçta olan sosyal duruma tekabül etmemektedir. Dolayısıyla ihtiyat payı hesaba katılmalıdır.

Şemide	Halhal	1914	Azerbeycanlı	İşte sınıf	Yüksekokul	Yok	Tahran	Komünist parti işçi Sendikası, Tudeh
Çeşm Azar	Tebriz	1920	Azerbeycanlı	Kentli alt orta sınıf	İlkokul	Yok	Tebriz	Tudeh
Penahiyan	Tebriz	1904	Azerbeycanlı	Kentli orta sınıf	Askeri	Kolonel	Tahran	Tudeh
Velayi	Tebriz	1911	Azerbeycanlı	Taşralı orta sınıf	İlkokul	Yok	Tebriz	Tudeh
İbrahimi	Astara	1918	Azerbeycanlı	Kentli orta sınıf	Hukuk	Yok	Tebriz	Tudeh
Azima	Tebriz	1911	Azerbeycanlı	Kentli orta sınıf	Hukuk	Yargıç	Tebriz	Tudeh
İlharni	Tebriz	1904	Azerbeycanlı	Kentli üst sınıf	Siyaset bilimi	Tebriz belediye başkanı	Tebriz	Yok
Azar	Meşhed	1903	Azerbeycanlı	Askeri	Askeri	Kolonel	Tahran	Tudeh
Mahtaş	Uskü	1912	Azerbeycanlı	Taşralı orta sınıf	Veterinerlik	Tarım departmanı, başkan	Tebriz	Tudeh
Orangi	Tebriz	1910	Azerbeycanlı	Kentli orta sınıf	Eczacılık	Sağlık departmanı, başkan	Tebriz	Yokh
Nevai	Tahran	1906	Fars	Kentli orta sınıf üstü	Askeri	Kolonel	Meşhed	Tude
Resuli	Tebriz	1904	Azerbeycanlı	Kentli orta sınıf üstü	Yüksekokul	Sivil memur	Tebriz	Yok
Pişnamazi	Surdurud	1905	Azerbeycanlı	Taşralı alt sınıf	Yüksekokul	Tacir	Tebriz	Tudeh
Refii	Tebriz	1886	Azerbeycanlı	Kaçar soylusu	İlkokul	Sivil memur	Tebriz	Tudeh

Tablo 3**Azerbaycan Özerk Hükümeti Liderlerinin Konumu ve Onların Sonraki Kariyerleri**

Adı	ADF'deki ve Özerk Hükümetteki Fonksiyonu	Sonraki Kariyeri
Pişeveri	ADF Başkanı; Özerk Hükümetin başbakanı	Sovyet Azerbaycan'da öldürüldü
Şebisteri	Üye, ADF icra komitesi, başkan, Milli Meclis	Siyasetten feragat etti, İran'da kaldı
Padegan	ADF sekreter yardımcısı; üye, ADF icra komitesi	Sovyet Azerbaycan'da öldü
Cavid	Özerk hükümetin içişleri bakanı; üye, ADF icra komitesi	Siyasetten feragat etti, İranda kaldı
Kaviyan	Özerk hükümetin silahlı güçler bakanı; üye, ADF icra Komitesi	Sovyet Azerbaycan'da öldü
Daneşyan	Fedailerin başkanı, sürgündeki ADF'nin başkanı	Sovyet Azerbaycan'da öldü
Biriya	Özerk hükümetin Kültür Bakanı; Üye, ADF icra Komitesi	İrana geri döndü. Tebriz'de öldü
Qiyami	Başkan, Özerk hükümette yasal mahkeme; üye, ADF icra Komitesi	Sovyet Azerbaycan'da öldü
Kebiri	Özerk hükümette Post Bakanlığı; üye, ADF icra Komitesi	Özerk hükümetin bastırılmasında Tebriz'de idam edildi.
Cahanşahlu Afşar	Başbakan yardımcısı; üye, ADF icra Komitesi	Uzun süre Sovyetler Birliği'nde kaldıktan sonra Batı'ya kaçtı.
Şahin	Özerk hükümette Başbakan'ın genel sekreteri; Özerk hükümette Urumiye valisi	Bakü Akademisi'nde tarihçi
Şemide	Başkan, ADF Miyane Komitesi	Bakü Akademisi'nde tarihçi

Çeşm Azer	Özerk hükümette Başbakan başdanışmanı	Sürgündeki ADF'nin başkanı
Penahiyan	Özerk hükümette Etat-Major komutanı	Moskova'da öldü
Velai	Başkan, Tebriz ADF Komitesi başkanı	Sovyet Azerbaycan'ında öldü
İbrahimi	Özerk hükümette Başsavcı, ADF Tebriz Komitesi	Özerk hükümet bastırıldıktan sonra Tebriz'de idam edildi
Azima	Özerk hükümette Adalet Bakanı	İran'dan Batı'ya kaçtı
İlhani	Özerk hükümette maliye bakanı	Sovyet Azerbaycan'ında öldü
Azar	Özerk hükümette Etat-Major komutanı	İran'a geri döndü ve öldü
Mahtaş	Özerk hükümette tarım Bakanı	İran'a geri döndü
Orangi	Özerk hükümette sağlık Bakanı	İran'da kaldı
Nevai	Başkan, Özerk hükümette Silahlı güçler maliye departmanı	İran'da kaldı
Resuli	Özerk hükümette ekonomi Bakanı	İran'da kaldı
Pişnemazi	Özerk hükümette silahlı güçler subayı	Sovyet Azerbaycan'ında öldü
Refii	Üye, ADF icra Komitesi	İran'da kaldı

ADF ve özerk hükümet önceki yönetimde çalışanlar arasından da üye ve personel almıştır. İran ordusunda daha önce hizmet etmiş olan yetmişin üzerinde subayla birlikte özerk hükümette görevini koruyan bir eski vali ve iki bakanlık departmanı başkanı gibi yüksek rütbeli sivil memur da vardı.

ADF liderlerinin büyük grubunun siyasi arka planı dikkate alındığında, Tudeh'in Azerbaycan teşkilatının ADF'ye katılmaması halinde ADF'nin bir siyasi parti olarak başarılı olamayacağı açıktı. Yukarıda zikredildiği gibi, ADF'nin merkezi çekirdeğinin sadece küçük bir yüz-

Bir grup Demokrat Parti Milli Ordusu mensubu

desi önceden Tudeh üyesi idiyse de özerk hükümetteki lider kadronun yaklaşık yüzde 68'i ya Tudeh üyesiydi ya da partinin işçi sendikasıyla bir bağı vardı. Tudeh'in bu eski üyeleri partinin genel merkeziyle yakın bağlarını sürdürmedi. Hafif "Batılı" bir çeşni veya zihniyetle siyasi hedeflerinin peşinden koştuğunu düşündükleri Tudeh Partisi ile güçlü ortak çıkarları olduğu hissiyatında değillerdi.⁹⁹

99 Zaman geçtikçe Tudeh, başlardaki siyasi duruşunu kademe kademe dönüştürerek İran'ın Ortodoks Marksist-Leninist partisi haline geldi. Ancak bu dönüşüm Tudeh'i ve ADF'yi bir araya getirmeye yardımcı olmadı. 1960'ta *Pelenom-i Vahdet* (Birlik Plenumu) olarak bilinen plenumla ADF isim olarak Tudeh'e katıldı ve "Tudeh Partisi Azerbaycan Eyaleti Komitesi" ismini aldı. Yine de sonraki yıllarda siyasi gelişmelerin açıkça gösterdiği gibi, Tudeh içindeki ADF grubu birleşme adına bazı küçük ödünler vermiş olmasına ve Tudeh'in Marksist çizgisini kabul ettiğini göstermesine rağmen kendi güç ağını ve farklı Leninist özelliklerini korudu.

Bir grup Demokrat Parti Milli Ordusu mensubu

AZERBAYCAN ÖZERK HÜKÜMETİ

Demokratikleşme, vatandaşlar bundan etkilenmeseler dahi devlet ve rejimlerin insanların gözünde nasıl meşrulaştığı sorununu otomatik olarak çözmeye yardım edebilir. Doğal olarak devletler, bu amaçla genelde gelenek hatta millet ihdas etmek suretiyle milletin imge ve geleneğini yaymak, buna bağlılığı aşılacak ve herkesi ülke ve bayrağa raptetmek için sınırları içinde yaşayanlara ulaşmak için gittikçe güçlenen mekanizmaları ve en önemlisi ilkokulları kullanacaktı.

*E. J. Hobsbawm,
Nations and Nationalism since 1780, s. 89.*

Özerkliğin Kurulması

Birkaç ay önce fantastik bir hayalden öte görünmeyen şey, 1945 güzünün sonunda bir gerçeğe dönüştü. 12 Aralık'ta mevcut yüz bir milletvekilinin yetmiş beşinin hazır bulunduğu bir oturumla Azerbaycan Milli Meclisi resmen açıldı. Yüz bir milletvekilinin on altısı işçi ve zanaatkar, yirmi altısı çiftçi, yirmi dördü aydın (öğretmen, gazeteci, hekim, mühendis, vs.), on üçü devlet memuru, ikisi fabrika sahibi, yedisi tacir, on biri toprak ağası ve ikisi de din adamıydı.¹ Aralarından 47 yaşındaki Hac Mirza Ali Şebisteri Meclis Başkanı seçildi. Meclis, başkan seçiminden sonra *Heyet-i Millî'nin* (Milli Heyet) yerine geçecek ve parlamentonun başkanlık komitesi gibi çalışacak kurulun üyelerini belirlemek için oy kullandı.² Meclisin bir sonraki adımı yürütme erkinin yapısını oluşturmaktı.

1 Fırka-i Demokrat-ı Azerbaycan, *Sî Sal*, *op. cit.*, s. 49.

2 Yeni komitenin üyeleri şöyleydi: Şebisteri, Bâdegân, Refî'i, Cevdet, Velayi, 'Azîma, Dibâiyan, Dilmakani ve Teymurî. *Azerbaycan*, sayı 78, 12 Aralık 1945. Ayrıca: Çeşm Âzer, M. K., *op. cit.*, s. 90.

Milli Meclis resmi olarak yürütme erkine ait eyaletteki hükümet birimlerinin tümünü tanımlamak için Azerbaycan Milli Hükümeti ismini kabul etti. Askeri ve siyasi altyapıyı da kapsayan bu yürütme güçleri “yasama erkinden tamamen bağımsız” olarak tanımlandı. Yasama erki Azerbaycan Milli Meclisi’nde vücut bulmuştur.³ Yürütme erki Azerbaycan Milli Muhtar Devleti olarak bilinen bir devlet tarafından kullanılıyordu. Bu nedenle, Milli Muhtar Devleti’nin temsilcisi olan on iki bakandan oluşacak *Heyet-i Devlet* (kabine) tasarısı şekillendirildi. Kabinayı oluşturan on bakan İçişleri, Maliye, *Halk Goşunu* (Halk Ordusu), Adalet, Tarım, Sağlık, Yol-Posta-Telgraf ve Telefon, Ticaret ve Ekonomi, İş ve Zahmet (İş ve Emek) ve Kültür’den sorumluydu.⁴ Başlarında *Baş Vezir* vardı. Milli Meclisin kararlarında bir Dışişleri Bakanlığı oluşturulmasına dair hiçbir hususun olmaması önemlidir. Bu, Demokratların söz konusu alanda merkezi devletin otoritesini kabul ettiklerinin bir işaretiydi ve “talep ettikleri özerkliğin bağımsızlığa denk gelmediğini” gösteriyordu.⁵

Meclis, *Baş Vezir* (Başbakan) olarak atadığı Pişeveri’den kabinesini oluşturmasını ve onaya sunmasını istedi. Kabinesinde Câvid (İçişleri), Kâviyan (Halk Ordusu), Mehtaş (Tarım), Bîriya (Kültür), Evrengî (Sağlık), İlhami (Maliye), ‘Azîma (Adalet), Kebîrî (Yol-Posta-Telgraf ve Telefon) ve Resuli (Ticaret ve Ekonomi) yer aldı.⁶ Pişeveri ayrıca, Kıyami’yi Azerbaycan Yüksek Mahkemesi Başyargıcı ve Feridun İbrahimi’yi de Azerbaycan Genel Başsavcısı olarak atadı.⁷

Pişeveri kabinesinin on bir üyesinden yedisi bir önceki yönetimde de görev almıştı. Ayrıca, aynı yedi kişiden ikisi önceki görevlerinde “departman başkanı” iken şimdi “bakan” unvanını almışlardı. Ayrıca, on bir bakandan yedisi önceden siyasette aktifti, beşi Tudeh’in eski üyesiydi. Yeni on bir bakan hakkında görüş bildiren Britanya’nın, Teb-

3 “Azerbaycan Milli Meclisi’nin Dahili Nizamnamesi”, *Azerbaycan*, sayı 79, 14 Aralık 1945.

4 *ibid.*

5 Wash. Nat. Arch. 891.00/12-1845, 23 Ocak 1946.

6 *Azerbaycan*, sayı 78, 12 Aralık 1945. Çalışma Bakanı belirlenene kadar görevlerini Başbakan üstlenmişti.

7 *ibid.*

Tebriz'de Azerbaycan Milli Meclisi

riz Konsolosunun değerlendirmelerine göre, bakanların hepsi “herkesçe tanınan şahıslar değildi” ve “tüm kabinede ehliyetleriyle göze çarpan iki isim Kültür Bakanı Muhammed Bîriya ve Başbakan’dı.”⁸

Azerbaycan Milli Hükümeti kurulduktan sonra, yirmi maddelik bir program yayınladı. Hükümet, “İran’ın bağımsızlığı ve toprak bütünlüğüne bağlılığını” ve “İran’ın egemenliğine karşı hareket etmeyeceğini” tekrarladıktan sonra, Azerbaycan’da bir dizi değişim ve reform gerçekleştirmeye niyetli olduğunu açıkladı. Sözü edilen reformların en önemlileri şunlardır:

Eyalet encümenlerinin üyelerinin seçilmesinin altyapısının hazırlanması,

- Polis ve jandarma teşkilatlarından istenmeyen unsurların tasfiye edilmesi,

- Mevcut vergilendirmenin gözden geçirilmesi ve eyaletin yıllık bütçesinin hazırlanması,

- Halk Ordusu ve Fedailer için uygun merkezi kurumun oluşturulması,

Okul sisteminde Azericenin resmi dil olarak kullanımının başlatılması,

Toprak sahibi ve köylü arasındaki ilişkileri sistemli bir hale getirmek için gereken önlemlerin alınması,

- Kapsamlı bir iş yasasının düzenlenmesi,

Sermayedarların özel yatırımlarda bulunmalarının teşvik edilmesi ve sermaye güvenliğinin sağlanması.⁹

Yeni hükümetin çağrıda bulunduğu şey, özellikle de ülkenin silahlı güçlerinin yeniden örgütlenmesi, “yerel özerklik” konusundaki genel algının kesinlikle çok ötesindeydi. Benzer şekilde, Azerbaycan Milli Hükümeti’nin programında Rıza Şah’ın tahttan çekilmesinden sonra İran reformist çevrelerinin dillendirdiği bazı taleplere, özellikle toprak reformlarıyla ilgili olanlara göndermeler vardı. Ancak, hükümet eyalet genelinden geniş destek arayışında olduğu için bilinçli bir şekilde herhangi bir toplumsal grubu yabancılaştırmayacak, “ılımlı” bir program sunmaya çalışıyordu. Azerbaycan Milli Hükümeti, kapsamlı bir iş yasası için çağrıda bulunulurken ve arazi kullanım hakkına dair

8 F.O. 371/52663, 12 Ocak 1946.

9 *Azerbaycan*, sayı 78, 14 Aralık 1945.

reformların sözünü verirken, özel mülkiyete saygı göstereceğini ve hem toprak sahibi hem köylü için adil olan değişiklikleri yapacağını vurgulamış oluyordu.

Demokratların siyasi stratejisi ayaklanmayla belirlenmiş olsa da bir önceki yönetim yapısını tamamen yok ederek yerine yenisini koymak gibi bir niyet gözlenmiyordu. Tebriz'deki ABD Konsolosunun verdiği bilgiye göre, "Genellikle dahili yönetimin eski yapısı korundu ve görünen o ki küçük memurlar Pişeveri'nin 'sakin ol ve eskisi gibi görevini yerine getir' çağrısına riayet etti."¹⁰

Sivil idareyi ele geçirmenin aksine ordu üzerinde kontrolü sağlamak özerk hükümet için hiç de kolay bir görev değildi. İki hafta içinde "jandarmaya boyun eğdirilmiş ve Demokratlar Serab'dan başlayıp Mi-yana'dan Miyandoab'a uzanan bir bölgede kontrolü sağlayarak Tebriz ile İran'ın diğer bölgeleri arasındaki tüm irtibat hatlarını ele geçirmiş" olmalarına rağmen,¹¹ Rizaiye (Urumiye), Erdebil ve Tebriz askeri garnizonlarının kontrolünü ele almaya çalıştıkları zaman bazı sorunlarla karşılaştılar.

Tebriz Garnizonunun silah bıraktığı, 13 Aralık'ta resmen duyuruldu. Birkaç haftalık çatışma ve karışıklıktan sonra, Tebriz Garnizonu Başkomutanı Albay Dirâhşanî ve müzakereler esnasında kendisini "Azerbaycan Hükümeti Başkanı" olarak tanıtan Pişeveri, ortak bir bildiri yayınlayarak garnizonun silah bırakma koşullarını açıkladılar:

- Garnizonun tüm hafif ve ağır silahları dahili hükümete teslim edilecektir.

Dahili hükümet, Azerbaycan'da kalmak istemeyen her bir subayın güvenli çıkışı konusunda gereken tüm önlemleri alacaktır.

Yeni yönetimle işbirliği yapmayı arzulayan askeri personel, dahili hükümete bağlılık yemini etmeleri koşuluyla kabul edilecektir.¹²

10 *Azerbaycan*, sayı 79, 14 Aralık 1945.

11 F.O. 371/52663, 12 Ocak 1946.

12 Orijinal metin için bkz. Pesyan, N., *op. cit.*, s. 98. New York Times'da yayınlanan rapora göre, Dirâhşanî ve Pişeveri arasında sağlanan anlaşmadan sonra, Azerbaycan'da kalmak istemeyen sadece 14 subay vardı. *New York Times*, 17 Aralık 1945.

Urumiye Garnizonu ise teslim olmadan önce uzun süre direndi ve garnizondaki askerlerle Fedailer arasında silahlı çatışmalar bile yaşandı. Tebriz Garnizonunun teslim olmasından sonra Urumiye Garnizonu Başkomutanı ve Batı Azerbaycan'ın fiilen valisi olarak görev yapan Albay Zengene, Demokratlara karşı aktif şekilde direndi. Ancak bir haftalık çatışmadan sonra, askeri teçhizat sıkıntısı baş gösterdi. Ama asıl büyük sıkıntı Sovyetlerin sürekli baskı yapmasıydı. Britanya Konsolosunun söylediklerine bakılırsa aslında “onların eylem halinde olduklarına dair hiçbir kanıt yoksa da varlıklarının Fedailerin zaferine katkıda bulunduğu konusunda pek az kuşku vardır.”¹³ Sonuçta Urumiye Garnizonu özerk hükümete teslim oldu, Başkomutan Albay Zengene yakalanarak Tebriz'e götürüldü ve çıkarıldığı mahkemede on yıl hapisle cezalandırıldı.¹⁴ 21 Aralık 1945'te Urumiye Garnizonunun teslim olmasıyla, özerk hükümetin Azerbaycan'ın her tarafında egemen olmasının önündeki son engel de ortadan kalkmış oldu.

Azerbaycan halkı özerk yönetimin kuruluşunu coşkuyla değil kaygıyla karşıladı. Azerbaycan Milli Hükümeti'nin programında vaat edilen reformların çoğu, birçok Azerbaycanlı tarafından hoş karşılanırsa da¹⁵ Demokratların reformları gerçekleştirmek için kullandıkları yöntemler endişe vericiydi. Demokratlara yönelik görüşleri ne olursa olsun, siyasi bilinci görece daha yüksek olan kesimin çoğunluğu merkezi devletin davranışlarını açıkça kınıyordu. Geniş bir kesim, son olayların başlıca sorumlusunun merkezi devlet olduğunu düşünüyordu. Bir görgü tanığı, bu yöndeki izlenimini şöyle ifade etmiştir:

Eyaletin yerel ahalisiyle konuştuğumda, Demokratlara ve onların mevcut programına kesinlikle karşı olanlar dahil herkes şikayetçiydi. Herkes, asilere ayaklanmaları için meşru bir neden sunan merkezi devletin en başta kendini suçlaması gerektiğini düşünüyordu.¹⁶

13 F.O. 371/52661, 26 Aralık 1945.

14 F.O. 371/52661, 26 Aralık 1945, Ayrıca: Zengene, A., *op. cit.*, ss. 66-138.

15 Wash. Nat. Arch. 391.00/2-2047, 21 Şubat 1946.

16 Wash. Nat. Arch. 891.00/12-1845, 23 Ocak 1946.

Demokratlar gücü ele geçirmek için daha cesur adımlar atmaları gereken anlarda merkezi devlete karşı oluşan ve giderek artan bu memnuniyetsizliği kısmen de olsa hesaba katarak hareket ettiler -ki bu siyaset dünyasında çok sık rastlanan bir taktiktir.

Demokratlar özerk yönetimin gücünü tüm Azerbaycan genelinde tahkim etmeye girişirken, Tahran'daki merkezi devlet bir yandan ADF'nin girişimlerinin açıkça kınıyor diğer yandan da asileri ayaklanmayı sonlandırmaya ve kazanımlarından vazgeçmeye ikna etmek umuduyla saygın ve prestijli bir şahsiyeti Azerbaycan'a vali olarak atama kararı alıyordu. 25 Ekim 1945'te Sadr hükümeti düşünce yeniden iktidara gelen Hekimi, Kasım ortasında eski başbakan Bayat'ı Azerbaycan'ın yeni valisi olarak tayin etti. Hekimi, Bayat'ı atayarak Tahran'la Tebriz arasında hâkim olan düşmanlığı sonlandırma konusundaki iyi niyetini göstermeyi amaçlıyordu.

“Endişeli görünen ancak kesinlikle iyimser olan” Bayat, Tebriz'e vardıktan sonra, “Merkezi devlete yönelik şikâyetleri ve önerileri dinlemeye hazır olduğunu belirten ve niyetlerinin uzlaşmak olduğu konusunda halka güven veren” bir beyanname yayınladı.¹⁷ Ancak Bayat'ın ilk baştaki iyimser bakışı çok uzun sürmedi. ADF'nin liderlerinden Pişeveri, Şebisteri ve Bîriya'yla yaptığı ikinci görüşmeden sonra, kentteki ABD temsilcisine “Kelimenin tam anlamıyla artık durumu kontrol edecek gücünün olmadığına ve çözümün sadece en üst düzeyde bulunabileceğini düşündüğüne” ilişkin bir itirafta bulundu.¹⁸ Bu durum göze alındığında Bayat'ın Azerbaycan'ı terk etmekten başka bir seçimi yoktu. 11 Aralık'ta, neredeyse bir aylık nafile bir çabadan sonra, uzlaşma sağlamakta başarısız olduğunu kabul ederek Tahran'a geri döndü.¹⁹

Bayat'ın, soruna sadece “en üst düzeyde” bir çözüm bulunabileceği yönündeki fıkri aslında merkezi devletin otoritesinin Azerbaycan'da yeniden kurulabilmesinin, sorunun ulusal düzeyden ziyade uluslararası düzeyde ele alınmasına bağlı olduğuna yönelik dolaylı bir göndermeydi. Aslında Bayat'ın başarısız olmasından sonra, Hekimi Tahran'daki

¹⁷ *ibid.*

¹⁸ *ibid.*

¹⁹ Çeşm Âzer, M. K., *op. cit.*, ss. 89-90.

Amerikan büyükelçisiyle “temasa” geçerek Azerbaycan’daki gelişmeler için Sovyetleri kınamakta tereddüt etmedi. Sözü geçen “temasta” Hekimi şöyle bir iddia ileri sürdü:

Azerbaycan halkının halihazırda, İran Anayasası ve Anayasa Müttemmimi ile temin edilen “demokratik hakları” zaten vardır. İsyancılar halktan destek görmüyor ama halkı öylesine sindirmişler ki yerelde onlara karşı muhalefet etmek çok zor bir hale gelmiş.

Aynı görüşmede Hekimi bir başka iddiası daha vardı:

Azerbaycan’daki İranlı güçler hareket özgürlüğüne sahip olsaydı, ayaklanma kolay bir şekilde bastırılabilirdi. Sovyetlerin İran güvenlik güçlerinin hareketini engellemesi Üçlü Anlaşma’nın ihlalidir.

Hekimi’nin Sovyetlerden talebi şuydu:

İran’ın içişlerine müdahale etmekten kaçınmalı ve ayrıca ülkede konuşlanan güçlerini geri çekmelidirler.²⁰

19 Ocak’ta Hekimi, Birleşmiş Milletlerdeki (BM) İran heyetinden konuyu Güvenlik Konseyinin gündemine getirmesini istedi. Tanınmış Azerbaycanlı eski Meşrutiyetçi ve o tarihte BM’de İran heyetinin başkanı olan Hasan Takizade, genel sekreterliğe bir mektup yazarak “Rusların İran’ın içişlerine müdahalesini araştırma” çağrısında bulundu.²¹ Beş gün sonra, Sovyetlerin BM Heyeti Başkanı Andrey Vişinski, sert bir yanıtla Takizade’nin suçlamalarını esastan reddetti ve 1921 tarihli İran-Sovyet Anlaşması²² ile 1942 tarihli Üçlü Anlaşma’ya işaret

²⁰ Wash. Nat. Arch. 891.00/12-1845, 18 Aralık 1945.

²¹ Kuniholm. B. R., *op. cit.*, s. 304.

²² Anlaşmanın 6. maddesine göre: “Eğer üçüncü bir taraf silahlı müdahale aracılığıyla İran’da sebepsiz bir iktisap politikası gerçekleştirmek isterse veya öyle bir güç İran toprağını Rusya’ya karşı operasyon için bir üs olarak kullanmak isterse veya bir yabancı güç Federal Rusya ve onun müttefiklerinin sınırlarını tehdit etmeye kalkarsa ve İran Devleti’nin öyle bir tehdidi durdurmaya gücü yetmezse ve Rusya’ya bunu yapması için çağrıda bulunursa, Rusya kendini savunmak amacıyla gereken askeri operasyonu gerçekleştirmek için askerlerini İran’ın içinde ilerletme hakkına sahiptir. Ancak Rusya tehdit ortadan kalkınca İran topraklarından askerlerini geri çekme taahhüdünde bulunur. Anlaşmanın metni için bkz. Hurewitz. J. C., *Diplomacy in the Near and Middle East*, New Jersey, Van Nostrand. 1956, cilt 2, ss. 90-94.

ederek Sovyetlerin İran'daki askeri varlığını meşru olduğunu söyledi. Dahası "Sovyet askerlerinin Azerbaycan'daki olaylarla bir bağı olduğu iddiasını yalanladı ve İran'ın başvurusunun temelsiz olduğunu ileri sürdü." Bununla birlikte Vişinski, iki ülke arasındaki müzakerelerin "tatmin edici bir şekilde sonuçlandığını" sözlerine ekledi.²³

Hekimi kesinlikle, Vişinski'nin sözünü ettiği müzakerelerde danışılan bir taraf olmamıştır. Aslında, Hekimi'nin düşüşünün esas nedenlerinden biri de onun Sovyetlerle müzakere etme konusundaki başarısızlığıydı. İşin garip yanı Sovyetlerle müzakere için en uygun aday Hekimi'nin bir rakibi, halihazırda gelecekteki başbakanlığının temellerini atmakla meşgul olan ve Sovyetlerin müzakere için kabul edebileceği tek aday olduğu herkesçe bilinen Kavam'dı.²⁴

Üç ay görevde kaldıktan sonra Hekimi 21 Ocak 1946'da Meclise istifasını sundu. Görevi bırakması, ülkenin siyasi spektrumundaki neredeyse tüm partiler tarafından hoş karşılandı. Saray yanlısı milletvekilleri Hekimi'nin istifasından sonra Şah'la iyi geçinmeyen Kavam'ın başbakan olarak seçilmesi olasılığına dair korkularını gizlememelerine rağmen, görevinin son günlerinde Hekimi'ye olan desteklerini geri çekmekte tereddüt etmediler. Başbakanlık makamı için yapılan olağan seçimler sonucu Hekimi'nin rağbet görmediği iyice anlaşıldı. Meclis 26 Ocak'ta yeni başbakan için seçim düzenledi ve Hekimi istifa etmiş olmasına rağmen Kavam ve Pirniya ile birlikte aday oldu. Oldukça utanç verici bir şekilde, Hekimi yüz dört oydan sadece bir oy aldı, Kavam elli iki ile en çok oyu alırken Pirniya da elli bir oyla onu takip etti.²⁵

Hekimi'nin istifasını başkentteki farklı siyasi partiler ve basın topyekûn memnuniyetle karşıladı ama Azerbaycan Milli Hükümeti'nin kuruluşu konusunda farklı tepkiler vardı. 1945 Kasım'ının sonundan itibaren sağ partiler, ki birkaçı sarayla aynı çizgideydi, Demokratların Azerbaycan'daki faaliyetlerini itibarsızlaştırmak için bir kampanya başlattı. Demokratları suçlarken taktik olarak eski geleneksel karalama yöntemlerini takip ediyorlardı:

23 Kuniholm, B. R., *op. cit.*, s. 304.

24 Keyustuvan, E., *op. cit.*, cilt 2, s. 214.

25 *Müzakerât-ı Meclis*, 26 Ocak 1946.

Ülkenin kuzey sınırları üzerinde merkezi devletin hiçbir kontrolü kalmadığı için yabancı ajanlar sınırı geçip Azerbaycan'a girebiliyorlar.

Bu kesimler var olduğunu iddia ettikleri bu durumun yaşanmasının sebebini ise şu gerekçeye bağlıyorlardı:

Meşruiyeti olmayan, aynı şekilde eyalet halkı tarafından da desteklenmeyen sözde Azerbaycan Milli Hükümeti dost olmayan komşular tarafından kuruldu.

Aynı kesimden bazı kişiler merkezi devletten şöyle bir talepte de bulundu:

Demokratların terör estiren faaliyetlerini sonlandırmak ve eyaletin uzun süreli refahını yeniden inşa etmek için gereken önlemler alınmalıdır.²⁶

Diğer taraftan, beklentilerin tersine sol kanat, liberal partiler ve basın Demokratların Azerbaycan'daki faaliyetlerine ilk tepkisi oldukça soğuk ve mesafeliydi. Tudeh'e bağlı çeşitli gazeteler ilk başta Azerbaycan'daki olaylar üzerine doğrudan yorum yapmaktan çekindiler. Tudeh liderleri, partinin Azerbaycan teşkilatının Fırkaya katılmak için "özveride" bulunarak kendini feshetmesinden, parti entelektüellerinin oldukça rahatsız olduğunun farkındaydı.²⁷ Bu nedenle, parti yönetimi Azerbaycan'da Milli Meclis ve Milli Hükümet'in oluşturulmasına, en azından kamuoyu önünde, fazla ilgi göstermedi. Sol basın Azerbaycan'da baş gösteren olaylara işaret etmek istediği zaman kendi haberlerini, yerel Azerbaycan gazeteleri veya yabancı radyo yayınlarından alıntı yapmakla sınırlı tutmuştur. Tudeh'in belirgin bir şekilde soğuk tutum takınmasına katkısı olan ikinci etken, kendisini ülke genelinde yasa ve düzenin korunması konusunda hassas, Meşrutiyetçi parti olarak sunmasıydı. Bu koşullar altında parti liderlerinin Demokratların Azerbaycan'da başlatırları tüm faaliyetlere yasal bir meşruiyet sağlamaları imkânsız değilse de çok zor olmuştur.

26 *Müzakerât-ı Meclis*, 2, 11, 15 Aralık 1945.

27 Melikî, H, *op. cit.*, s. 392.

Sovyet yanlısı ve sol bir parti olarak bilinen Tudeh, Azerbaycan'daki gelişmeler karşısındaki pozisyonunu açık ve kesin bir şekilde ifade etmekte zorlanırken İran'daki liberal unsurlar görüşlerini açıklarken daha netteler. Azerbaycan'daki girişimlerin arkasında haklı nedenler olduğunu itiraf ediyorlardı. Yine de Meclisin liberal gruplarıyla yakın bağları olan İran-ı Mâ gibi bir gazete, ADF'nin "haklı taleplerine" rağmen, "merkezi devlete" karşı "yıkıcı yollarla meydan okumasına" ilişkin eleştirilerini beyan etmekte gecikmedi.

İran-ı Mâ gazetesi "İrtica Kampı, Özgürlükçülerin Eksikliklerinden Yararlanmaya Hazırdır" başlıklı bir makalede, "Azerbaycanlı yurttaşları" şöyle övmüştür:

İran'ın özgürlük ve ihtişamına her zaman kendilerini adanmışlardır. Şimdi de tiranlığın süngülerinin menzili dışındaki coğrafik konumları sayesinde hareket özgürlüğünün tadını çıkarıyorlar.

Ancak makalenin devamında Azerbaycanlılar şöyle uyarılıyorlardı:

Fars'ta veya ülkenin diğer yerlerinde hâlâ süngülerin altında yaşayan yurttaşlarınızı unutmayın ve onlar için büyük ve ciddi sorunlara neden olacak belli yanlışları yapmayın.

Dahası, mezkur gazete, ılımlılık tavsiyesinde bulunurken temel olarak Demokratlara sempati ve desteğini ifade etmiştir:

Azerbaycanlı Demokratlar, dil konusunda ve özerklik meselesinde ısrar etmekte aşırıya kaçmazlarsa (kaldı ki bu husus Anayasa'nın eyalet ve kent encümenlerini düzenleyen maddeleriyle temin edilmiştir), kesinlikle İran halkının yüzde sekse-nine yakın kesiminin sempatisini kazanacaklardır.²⁸

Milli Hükümet'in kurulduğu haberi Tahran'a vardığı zaman, *İran-ı Mâ* gazetesi coşkulu desteğini yeniden aşağıdaki şu cümlelerle dile getiriyordu:

Azerbaycan meselesi ve orada filizlenen ve kendini kanıtlayan hareket, İran tarihinin belirgin bir aşamasına ilişkin bir meseledir. Bu hareketin düşmanları, hâkim zümrenin üyeleri ve gerici unsurlar istediklerini söyleyebilir ve yapabilirler. Yanlış ve eksiklerine rağmen bugünkü Azerbaycan hareketinin İran'ın

28 İran-ı Mâ, sayı 462, 12 Aralık 1945.

yoksul ve talihsiz sınıflarının mutluluğu ve rahatını sağlama alacak, İran toplumunu gerçek bir özgürlük ve bağımsızlığa kavuşturacak ve günümüzün uygarlığına yakınlaştırmakta önemli bir rol oynayacak olan ihtişamlı bir hareket olduğu gerçeğini tarih gösterecektir.²⁹

Azerbaycan'daki gelişmelerle ilgili olarak, Mecliste otuz milletvekilinden oluşan *Fraksiyon-i Münferidin* (Bağımsızlar Grubu) isimli gevşek bir parlamento koalisyonunu temsil eden Musaddık,³⁰ hiçbir belirsizliğe yer bırakmadan tepkisini ortaya koydu. Demokratların ayaklanmasına yol açan nedenleri açıklamak için Azerbaycan'da farklı gruplardan aldığı çok sayıda şikâyeti sıraladıktan sonra Azerbaycan'da cereyan eden olayları onaylamadığını şu sözlerle vurguladı:

Özerk bir devletin ABD ve İsviçre gibi bazı ülkelerde olmadığını iddia etmiyorum, ancak özerk devletin bir referandumla oluşması gerektiğini iddia ediyorum. Bugün bizim Anayasamız böyle bir devlete izin vermiyor. Bir referandumun düzenlenmesi mümkündü. Millet o şekilde oy verirse, o zaman İran, ABD ve İsviçre gibi bir federasyon olabilir. Bir ülkede, bir bölgenin federal olduğunu ve diğer bir bölgenin de merkezi devlet olduğunu söylememiz mümkün değildir. Anayasa bir toplumsal sözleşmedir. Bu toplumsal sözleşme değiştirilmediği veya feshedilmediği müddetçe bağlayıcıdır. Ben kendim İran'ın federal bir devlet olmasına asla karşı değilim. Merkezi devlet uluslararası ilişkilerle baş ederken, bir federe devletimizin olması ve her eyaletin belli bir derecede iç özerkliğinin olması ve merkezi devletle koordineli hareket etmesi iyi olacaktır. Ancak, Anayasa'ya göre küçük de olsa her değişim genel bir referandum aracılığıyla olmalıdır.³¹

Tam da bu açıklamanın yapıldığı günlerde, Azerbaycan'da durum Demokratlar açısından düzelmeye başlamış görünüyordu. Yerel basın büyük ölçüde kontrol altında tutulduğu için halk Tahran'daki siyasetçilerin açık kınamalarından ve çekincelerinden pek haberdar olmadı. Özerk hükümet yeni kazanmış olduğu yürütme güçlerini hayata geçirmeye artık hazırdı.

29 İran-ı Mâ, sayı 467, 20 Aralık 1945.

30 Âjir, sayı 157, 15 Haziran 1944.

31 *Müzakerât-ı Meclis*, 15 Aralık 1945.

İyimserlik Günleri

1946 yılının başında Demokratların Azerbaycan'da hiçbir kısıtlama olmadan mutlak güç uygulayabilecekleri yeni bir dönemin başlamış olduğunu düşünmeleri için birçok nedenleri vardı. Genel olarak bakıldığında, eyaletteki halk, geçen dört yılda yaşadığı ekonomik ve siyasi istikrarsızlıktan yorulmuştu. Üstelik, Azerbaycan'ın somut ihtiyaçlarının Tahran'daki merkezi hükümet tarafından göz ardı edildiğine dair yaygın bir kanaat oluşmuştu. Halk siyasi durgunluğa ve ekonomik gerilemeye son verileceği umuduyla bir dizi geniş kapsamlı reformun hayata geçirilmesi arzusundaydı. Genel algıya göre, başkent dışında otoritesini uygulamakta yetersiz kalan merkezi devletin yerel talepleri karşılamak konusunda herhangi bir katkısı olmuyordu, çok bölünmüş olduğu için Meclisin de eşgüdümlü milli politikalar yürütmesi mümkün değildi. Dahası Şah'ın da tamamen etkisiz olduğu görülmekteydi ve "başkalarının tavsiyesine göre karar almaya öylesine alışkındı ki bağımsız bir karar alması çok zordu" deniyordu.³²

Demokratlar arasında yaygın olan iyimserlik ortamına katkıda bulunan bir başka husus da uluslararası düzeyde "Asya-Avrupa kıtalarının en büyük gücünün" desteğini aldıklarını hissetmeleriydi.³³ İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna dek Kızıl Ordu hem Berlin'den Sofya'ya kadar Avrupa'nın tamamına yerleşmişti hem de Uzak Doğu'da Mançurya ve Kuzey Kore'nin kontrolünü elinde bulunduruyordu. Başta Avrupa'da olmak üzere, savaş öncesindeki dünya siyasi haritasını değiştirmeye ve "sosyalizmin sadece bir ülkede" olduğu çağa son vermeye Sovyetler Birliği her zamankinden daha muktedir görülüyordu. İşte bu güç, hiç de şaşırtıcı olmayan bir şekilde, Azerbaycan'da Milli Hükümet'in kurulmasının, "Azerbaycan halkının arzu ve istekleri doğrultusunda"³⁴ gerçekleşmiş olduğu yorumunu yapıyordu.

³² Wash. Nat. Arch. 891.00/6-646, 6 Haziran 1946.

³³ Thomas, H., *Armed Truce*, *op. cit.*, s. 156.

³⁴ *Izvestia*, 18 Aralık 1945, alıntılayan Thomas, J. R., *The Rise and Fall of the Azerbaijan People's Republic [sic] as Reflected in Izvestia, 1945-1947*, Bitirme Tezi, Columbia University, 1953, s. 53.

Özerk Hükümet, yukarıda özetlenen nedenle kapıldığı bu ilk iyimserlik günleri boyunca Azerbaycan'da halk desteğini daha da büyütme odaklanmasının yanında, merkezi devlet tarafından Tahran'da oluşturulmuş muhalefete de kafa yormak zorundaydı.

Öte yandan Tahran'da, başbakanlık görevinin başlamasına günler kala Kavam, ülke içinde tırmanan sorunlara çare bulabilecek kabiliyetteki tek başbakan adayı görüntüsü veriyordu. O dönem İran'ı bekleyen en büyük sorun ise "Azerbaycan krizi" idi. Hükümet ile bölünmüş Meclis arasında gerçekte herhangi bir işbirliği yapma şansının olmadığı bir siyasi ortamda sözü geçen imajı koruyabilmenin ve etkin bir şekilde krizle baş etmenin tek yolu Meclisi devre dışı bırakmaktı.

Esasen On Dördüncü Meclisin resmi süresi 1946 Mart'ının ortalarında dolmuş olacaktı. Ancak, mevcut Meclisin kapanış tarihinin uzatılmasından yana olan milletvekilleri vardı. Seyyid Ziya Tabatabai'nin başını çektiği bu grup, kendi hedeflerini gerçekleştirmek için olası her önlemi almaya hazırlanıyordu. Ama Meclis içindeki diğer hizipler ve özellikle de Tudeh grubu, Seyyid Ziya ve destekçilerine karşı güçlü bir şekilde muhalefet ediyordu.

Tudeh, Kavam'ın başbakan olmasını samimi bir şekilde arzuluyordu ve onu "ülkenin krizlerine barışçıl çözüm getirilmesinin son alternatifi" olarak betimliyordu.³⁵ Gelecek Mecliste daha çok sandalye kazanacağından emin olan Tudeh, Seyyid Ziya'nın mevcut Meclisin süresini uzatma planını yenilgiye uğratmak için ciddi bir kampanya başlattı. Asıl niyetleri farklı olsa da nihayetinde başbakana destek toplamakta başarılı oldular. Skandal olarak tanımlanabilecek bazı gösteriler, mitingler ve hatta ara sıra meydana gelen sokak çatışmaları sonrası süre uzatma planı yenilgiye uğradı ve 11 Mart 1946'da On Dördüncü Meclis resmen dağıldı.³⁶

Tudeh'in Kavam için siyasi destek toplama konusunda başarılı olmasından sonra, Kavam çok geçmeden "iki ülke arasındaki ilişkilerde artan sorunları çözmek" niyetiyle Sovyetler Birliği ile doğrudan müza-

35 *Rehber*, sayı 671, 13 Mart 1946.

36 Bu olayların ayrıntılı açıklaması için ayrıca Tudeh Partisi ve Seyyid Ziya Tabatabai grubu tarafından alınan önlemler için bkz. Hâme'i, E., *Fursat-i Buzurg-i ez Dest Refte*, *op. cit.*, ss. 278-86.

kere etme çabasına girdi.³⁷ 19 Şubat 1946'da Kavam, on dokuz günlük Moskova ziyaretini başlattı. İran'a dönüşünün arifesinde Sovyetler Birliği ziyaretinin tamamen başarısız görünmesine rağmen, müzakereler esnasında açıklanan ilk bildiride her iki taraf müzakerelerin devam edebilmesi için gerekli bazı şartlar öne sürdü. İran heyeti, Azerbaycan meselesine ilişkin pozisyonunu şu açık ifadelerle ortaya koydu:

Azerbaycan eyaleti her zaman olduğu gibi şimdi de İran'ın bölünmez bir parçasıdır ve hiçbir zaman Türk dilinin yerel bir dilden başka bir anlamı olmamıştır. Çok eski tarihlerden günümüze kadar Azerbaycan'da kültür ve edebiyat alanında var olan her şey Farsçadır. Azerbaycan şairleri, edipleri, tüm yönetimler ve kitaplar Farsçayı anadil olarak kullanmıştır. Böylece, İran'ın bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü korumak, düşünce tarzlarıyla bu bağımsızlığa ve toprak bütünlüğüne zarar veren kişilerin faaliyetlerini durdurmalarına bağlıdır. Devletin Azerbaycan'da reformlar için üzerine düşen her türlü destek ve fedakârlığı göstereceği ve eyaletteki idarenin geliştirilmesine dair mümkün derecede ıslah edici önerileri kabul edeceği açıktır. Azerbaycan halkının ihtiyaçlarının karşılanmasına ve encümenlere ilişkin yasanın yürürlüğe girmesine dair gereken çabada harcanacaktır.³⁸

İran Devleti'nin Azerbaycan'la ilgili beyan ettiği bu tavra Sovyetler ihtiyat ve itidalle yanıt verdi. Sovyetler Azerbaycan'daki siyasi gelişmelerin açıkça İran'ın "işlerinin" bir parçası ve dolayısıyla İran Devleti'nin yetkisi dahilinde olduğunu kabul ettiler ama eyalete ilişkin bazı değişiklik önerilerinde bulunmakta da tereddüt etmediler. Ancak, Sovyetlerin önerileri açıklandığında istenenlerin beklenenden daha ılımlı olduğu görüldü:

İran Azerbaycan'ına ilişkin -ki ülkenin iç işidir ve İran Devleti'nin meselesidir- eyalette sosyal, ekonomik ve kültürel reformların gerçekleştirilmesine tam olarak odaklanılması için düzenlemelerin yapılması tavsiye edilir. Milli Meclis ismi Eyalet ve Vilayet Encümeni olarak değiştirilmelidir ve Azer-

37 el-Mes'ûdî, K., *Cereyan-ı Müsaferet-i Misyon-ı İ'zâmî-i İran be Moskov*, Tahran, Çap, 1946, s. 17.

38 *ibid.*, ss. 67-8.

baycan yerel başbakanı İran merkezi devletinin eyalet valisi olmalıdır. Yerel gelirlerin yüzde yirmi beşi merkezi devlete verilmelidir ve geri kalanı eyaletin ekonomik, sosyal ve kültürel reformlarına harcanmalıdır. Yerel savaş ve dışişleri bakanlıkları olmamalı, bu konular merkezi devletin yetki alanına münhasır kalmalıdır.³⁹

Sovyetlerin Azerbaycan'da benimsediği pozisyon iki karşıt eğilimi barındırıyordu. Bir taraftan açıkça İran'ın içişlerine doğrudan müdahil olmak istemiyorlar, diğer taraftan Azerbaycan'daki siyasi gelişmeler konusunda endişelerini gizlemiyorlardı. Sovyetlerin İran'ın içişlerine karışmasındaki isteksizliğinin arka planında artık Avrupa'ya müdahil olmasının giderek artan ölçüde getirdiği uluslararası baskı vardı. Sovyetlerin İran Azerbaycan'ındaki gelişmelerle ilgili endişesinin izi ise Sovyetler Birliği Komünist Partisi'ndeki güç paylaşımı yapısına dayandırılabilir. Bâkırov grubu o tarihte Sovyet Komünist Partisi'ni önemli ölçüde etkisi altına alabilecek durumdaydı. Azerbaycan Komünist Partisi'nin Birinci Sekreteri olan Bâkırov, İran Azerbaycan'ındaki gelişmelerle sık sık yakından ilgileniyordu. Üstelik Bâkırov'un tavrı giderek Azerbaycan'da ilk başlarda var olan özerk bir devlet kurma hedefinin ötesine geçmişti.

Azerbaycan'ın özerklik meselesinin yanında Kavam'ın Sovyetlerle müzakere etmesi gereken iki önemli mesele daha vardı; Sovyet yetkililerinin uzun zamandan beri İran'ın kuzeyi için söz konusu olan petrol imtiyazı talebi ve Sovyet ordusunun İran'dan çekilmesi. Petrol imtiyazına ilişkin olarak taraflar, ortak hisseli bir İran-Sovyet şirketinin kurulması konusunda hızlı biçimde anlaşmaya vardılar. Ancak, Sovyet ordusunun tahliyesi çok daha karmaşık bir sorundu.

Ağustos 1941'de Müttefik güçleri (Britanya ve Sovyet) İran'ı işgal ettikten sonra, Britanya, Sovyetler Birliği ve İran arasında Ocak 1942'de Üçlü Anlaşma imzalanmıştı. Bu anlaşmanın 5. maddesine göre:

Müttefik güçlerle Almanya ve ona bağlı olanlar arasındaki tüm husumetlerin ateşkesle/ateşkeslerle veya bir barış anlaşmasıyla son erdirilmesinden itibaren, bunlardan hangisi daha önce

39 *ibid.*, s. 70.

olursa, altı ay içinde Müttefik orduları İran toprağını terk edecektir.⁴⁰

Üçüncü Reich'in 7 Mayıs 1945'te silah bıraktığı ve Japonya'nın aynı yılın 2 Eylül'ünde teslim olduğu dikkate alındığında, Müttefik ordularının altı aylık tahliye süresi 2 Mart 1946'da bitiyordu. Britanya ve ABD belirlenen sürenin tamamlanmasından önce askerlerini İran'dan çekerken,⁴¹ 1 Mart'ta Moskova radyosu, Sovyet askerlerinin bir sonraki günden itibaren bazı bölgeleri boşaltacağını (Horasan, Şahrud ve Semnan) duyurdu. Ancak duyuruya göre, İran'ın kuzeydeki diğer bölgeleri yerel siyasi durum netlik kazanıncaya kadar işgal altında kalacaktı.⁴²

Sovyetler İran'dan işgal güçlerinin sadece bir bölümünü çekeceğini duyurduğu sırada, İran siyasetçileri arasında büyük söylentiler vardı. Musaddık Mecliste yaptığı bir konuşmada şunları söyledi: "Tahliye meselesi kapanmış bir konudur ve İran hükümetinin bu konuya ilişkin müzakere yapma hakkı yoktur."⁴³ Musaddık'ın Sovyet ordusunun tahliyesi konusunda Meclisteki hararetli konuşması, beklendiği gibi liberaller ve muhafazakârlar da dahil olmak üzere çoğunluk tarafından "olağanüstü coşkulu alkış ve tezahüratlarla" karşılandı. Bu yüzden, Sovyetlerle Moskova'da hâlâ müzakere halinde olan Kavam, sergilediği duruş sayesinde bir şekilde geniş siyasi spektrumun desteğiyle güçlendiğini hissetti.⁴⁴

Kavam, İran'a dönüşünde Sovyetlerin son önerilerini açıklamasını beklerken, tıpkı selefleri gibi anlaşmazlığı uluslararası topluluğun

40 Britanya, Rusya ve İran tarafından imzalanan Üçlü Anlaşma'nın metni için bkz. Hurewitz, J.C., *Diplomacy in the Middle East, 1914-1956*, cilt 2, Princeton, Van Sayıstand, 1956, ss. 233-4.

41 Vail Motter, T.H., *The Persian Corridor and Aid to Russia*, Washington, Office of the Chief of Military History, Department of Army, 1952, s. 281-3. Müttefiklerin İran'dan askerlerini geri çekmelerinin daha ayrıntılı izahı için bkz. Gobad İrani, R., "American Diplomacy: An Option Analysis of the Azerbaijan Crisis, 1945-1946", *International Studies*, 1978, ss. 25-34.

42 Han Melik Yazdi, *Gavga-yı Tahliye-i İran*, Tahran, Selsele, 1983, s. 114.

43 *Müzakerât-ı Meclis*, 3 Mart 1946.

44 Keyüstüvan. H., *op cit*, cilt 2, s. 279-80.

gündemine taşıyarak Sovyetler Birliğine baskı uyguladı. Şah'ın sarayına çok yakın olan, İran'ın BM'deki delegasyonunun başı Hüseyin 'Alâ, 18 Mart'ta İran'ın ikinci resmi şikâyetini Güvenlik Konseyine sundu.⁴⁵ Cevapta, Sovyetler Birliğinin BM temsilcisi Andrei Gromyko, Güvenlik Konseyinden, "konunun normal kanallardan ele alınmasının hazırlıkları devam ettiği" gerekçesiyle, BM'de görüşülmesinin 10 Nisan'a dek ertelenmesini talep etti. Andrei Gromyko anılarında, Sovyet askerlerinin İran'dan tahliyesi meselesinin gündemde olduğu dönemde Sovyet delegasyonuna başkanlık ettiğini hatırlatmakta ve gerek İran'daki işgalin sonlandırılmamasının nedenleri gerekse de Sovyetlerin BM'deki tutumunun içyüzü hakkında şunları yazmaktadır:

Savaş sonunda, SSCB bazı sorunlar halledilmeden askerlerini tahliye edemeyeceğini hissetti. Fsas olarak, Britanya'nın Irak'ta ve Hindistan'daki üslerinin devam eden varlığı, sınırlarımızın yakınlarında çok sayıda ABD üssünün olması, bir de üstüne Basra Körfezi'ndeki Britanya deniz güçleri... Bütün bu nedenlerle, SSCB İran'daki askerlerini geçici olarak tutacağını bildirdi.

Birdenbire anlaşılması güç bir Sovyet karşıtlığı dalgası yükseldi ve sorun Washington ve Londra'nın isteği doğrultusunda Güvenlik Konseyinde masaya yatırıldı. Moskova'dan şöyle bir talimat aldım: Eğer mesele masaya gelirse askerlerimizin beklenmeyen koşullar nedeniyle İran'da tutulduğunu söyle.⁴⁶

Gromyko'nun kullandığı "normal kanallar" ibaresi Kavam'ın Moskova'dan ayrılmadan önce imzaladığı ortak bildiriye göndermeydi. Bu bildiriye göre, "müzakereler dostluk havasında yürütülmüştür" ve "Sovyetlerin İran'a yeni atanan büyükelçisi aracılığıyla sürdürülecektir."⁴⁷

45 'Alâ ile aralarındaki ilişki Kavam'ın Birleşmiş Milletler nezdindeki manevralarını etkileyebilecek kadar hasmaneydi. Şah'ın vesayeti altında olan birisi olan 'Alâ, hükümetten çok sarayın politikalarına bağlılık gösteriyordu. Hükümetle koordinasyon halinde olmak yerine 'Saray'ın elçisi' gibi hareket ettiği durumlar oldu. 'Alâ'nın Azerbaycan meselesiyle ilgili Birleşmiş Milletler'deki bağımsız girişimlerinin ayrıntıları için Takizade'nin son zamanlarda yayınlanan hatıralarına bakınız: Afşar, İ. (ed.), *Zindegi-i Tûfâni, Hâtıra'tı Seyyid Hasan Takizade*, Tahrân, 'Elmi, 1989, ss. 276-8.

46 Gromyko, A., *Memoirs, from Stalin to Gorbachev*, London, Arrow Books, 1989, s. 303-4.

47 Mas'udi K., op. cit., s. 200.

Sovyetler Birliğinin yeni atanan büyükelçisi Sadchikov, 20 Mart 1946'da bir öneri paketiyle Tahran'a vardı. İki hafta sonra, 4 Nisan'da, Başbakan Kavam ve Sovyet Büyükelçisi tarafından ortak bir bildiri yayınlandı ve şu hususlar üzerinde uzlaşuya varıldığı duyuruldu:

- 24 Mart'tan itibaren kendi askerlerinin tahliyesine başlayan Kızıl Ordu, tahliyei bir buçuk ay içinde tamamlayacaktır.

İran-Sovyet ortaklığında bir petrol şirketinin kurulmasına dair anlaşma 24 Mart tarihinden itibaren yedi ay içinde On Beşinci Meclisin onayına sunulacaktır.

Azerbaycan'la ilgili sorunlar İran'ın dahili meselesi olduğu için, mevcut İran yasalarına uyumlu ve iyi niyet ruhu içinde reformlar gerçekleştirmek için İran devletiyle Azerbaycan ahalisi arasında uzlaşmacı düzenlemeler yapılacaktır.⁴⁸

Yukarıda koşulları özetlenen anlaşma, Azerbaycan meselesine el atma konusunda İran devletinin bir dönüm noktasına geldiğini gösteriyordu. Kavam, Sovyetlere, hâlâ oluşmamış olan On Beşinci Meclis tarafından garanti edileceği varsayılan bir imtiyaz tanımış, bunun karşılığında Azerbaycan'la ilgili sorunların "İran'ın dahili meselesi" olduğu konusunda Sovyetler Birliğinin teyidini kazanmıştı. Aslında Sovyetler Kavam'a, Azerbaycan'a uzanan yoldaki "uzun yürüyüşünü" tamamlaması için tam da ihtiyaç duyduğu şeyi sunuyor gibiydi.

Bakanlar Kurulunun "Azerbaycan kararı" doğrultusunda 22 Nisan'da İran hükümeti kendi bildirisini yayınladı. Bildiri şöyleydi:

Anayasaya Mütemmimi'nin ilkelerine göre Azerbaycan'daki eyalet ve vilayet encümenleriyle ilgili:

- Tarım, ticaret, sanayi, ulaştırma, kültür, sağlık, kolluk, adalet ve maliye departmanlarının başkanları, eyalet ve vilayet encümenleri tarafından seçilecek ve resmi yetkileri düzenlemelere uygun bir şekilde Tahran'daki hükümet tarafından zapt edilecektir.

Vali, eyalet encümeninin görüşleri hesaba katılarak, hükümet tarafından belirlenecektir. Aynı şekilde silahlı güçlerin ve jandarma komutanlarının atanması hükümetin sorumluluğundadır.

- Azerbaycan'ın resmi dili, İran'ın diğeri bölgeleri gibi Farsça olacak, yerel yönetim merkezleri ve Adalet Bakanlığının çalışmaları Farsça ve Azerice yürütülecektir. Ancak, beş yıllık ilkokul eğitimi Azerice olacaktır.

- Ülke bütçesinde vergi ve krediler belirlenirken, devlet Azerbaycan'daki şehirlerin refah ve kalkınmasını, ayrıca kültürel işler, sağlık vb. konulardaki gelişmeleri göz önünde bulunduracaktır.

- İran'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da demokratik kuruluşların ve sendika vb. yapıların faaliyetleri serbest olacaktır.

- Azerbaycan özerk hükümetinin destekçileri ve çalışanlarıyla ilgili, geçmişte katıldıkları demokratik hareket nedeniyle hiçbir cezai işlem yapılmayacaktır.

Eyaletin gerçek nüfusuna göre Azerbaycan'ın milletvekili sayısının artırılması kararlaştırılmıştır. On beşinci yasama dönemi başladığında bu konuyla ilgili gereken öneri Meclise sunulacak ve onaylandığında sayısal eksiklik seçimlerle telafi edilecektir.⁴⁹

Yukarıda metni verilen bildiri yayınlandıktan sonra, merkezi devlet inisiyatif kullanarak "Azerbaycan'la ilgili münakaşayı nihai çözüme kavuşturmak için ilk adımları" atmak amacıyla Azerbaycan'dan Tahran'a bir heyet davet etti. Akabinde, 28 Nisan 1946'da Pişeveri'i başkanlığındaki yedi kişilik bir Demokratlar heyeti ilk resmi görüşmeleri başlatmak için Tahran Kale-i Morgi Havaalanı'na geldi.⁵⁰

Tahran'da muhafazakâr çevreler Kavam'ın Azerbaycan'la ilgili sorunları ele alma biçimi konusunda çok kuşkuluyken, sol ve liberal kesimler, onun müzakereye dayalı anlaşmalarını, "İran'da demokrasinin kurulması için uzun zamandan beri verdikleri mücadele" için "ülke çapında bir zafer" gibi görüyorlardı. İran'ın en önemli işçi sendikası'nın gazetesi *Zafer*, "Azerbaycan Meselesinin Çözümü Demokrasinin İnşasıdır" başlıklı başyazısıyla hükümete, Azerbaycan'da gerçekleştirmeyi teklif ettiği tedbirlerin aynısını İran'ın geri kalanına da uygulamasını şu sözlerle tavsiye etti:

Biz, ülkemizin parçalanmamasının taraftarıyız ve tüm yurttaşlarımızın demokrasiye sarılarak barış ve refahtan yararlanmalarını görmeyi umuyoruz. Böylece, her İranlının düşündüğü

⁴⁹ *Cebhe*, sayı 133, 23 Nisan 1946.

⁵⁰ Azerbaycan heyeti Pişeveri, Padigan, Cahanşahlu Afşar, İbrahimi, Dilmakani, Şahin and Seyf Gazi'den oluşuyordu. Demokratlarla müzakereleri gerçekleştirmek üzere merkezi devletin belirlediği isimler ise şunlardı: Müsteşarü'd-Devle, Fermanfermâyan, İpekçiyân, Sipih, Lenkerani ve Firuz.

gibi ister Azerbaycan'dan olsun ister Kirman'dan, Demokrat Fırkası liderlerinin defalarca bildirdiği gibi birleşmeli ve bir olmalı ve tüm İran'ı gerçek bir meşrutiyet ülkesine dönüştürmeliyiz.⁵¹

Beklendiği gibi, Tudeh'in tepkisi işçi sendikasının *Zafer*'de beyan ettiğine büyük ölçüde benziyordu. Enver Hâme'i, *Rehber*'de yayınlanan, ısrarla Azerbaycan halkına "millet" değil de *merdom* ya da *ahali* olarak hitap edilmesine vurgu yaptığı başyazısında, Tudeh'in hükümetin bildirisine dair görüşlerini açıkladı. Hâme'i'nin ilk eleştirisi, önerilen reformların gerçekleşmesini güvenceye alan hiçbir yürütme yapısına işaret edilmemesiydi. İkincisi, hükümet Azerbaycan'daki halk ordusunun varlığını görmezden gelmiş ve korunmasını sağlamakta başarısız olmuştu.⁵² Bu olumsuz hususlara rağmen, aynı gazetede üç gün sonra yayınlanan bir başka başyazıda Halil Melikî, hükümete daha fazla baskı yapmak için kışkırtıcı bir tutum benimseyerek, Anayasa'nın uygulanması uğrunda Azerbaycanlı yurttaşların verdiği mücadeleye destek olmaları için tüm İranlılara çağrıda bulundu:

Azerbaycan'daki mevcut durum, ciddi ve uzun süren bir mücadeleyle ortaya çıkmış yaygın bir ulusal ve demokratik kitle hareketinin neticesidir. Azerbaycan halkı, birleşik mücadelenin sonucunda ve güçlü bir milli parti bünyesinde ilerici kişilerin yönlendirmesiyle, İran Anayasası ve Meşrutiyeti'nin ruhunun talep ettiği hakları kazanmayı başarmıştır. Eğer [diğer] eyalet ve bölgeler Azerbaycan'ı bir model olarak görmek istiyorlarsa, onlar da aynı yolculuğa çıkmalıdır.⁵³

Tudeh'in radikal duruşunun aksine İran liberalleri, hükümetin Azerbaycan'daki siyasi manevralarına karşı oldukça ılımlı ve ihtiyatlı bir tutum takındılar. Musaddık'ın Meclisteki grubuna yakın bağlılığıyla bilinen *Hizb-i İran* (İran Partisi) resmi organı *Cebhe*, Kavam hükümetinin "halkın iradesini" temsil etmesinden dolayı memnuniyet ifade

51 *Zafer*, sayı 241, 24 Nisan 1946.

52 *Rehber*, sayı 700, 23 Nisan 1946.

53 *Rehber*, sayı 703, 26 Nisan 1946. On yıl sonra Tudeh'ten ayrılan muhalif grubun lideri olarak Melikî tutum değiştirerek Tudeh'i Azerbaycan'da özerk hükümeti savunduğu için eleştirdi. bkz. Melikî, H. ve Hâme'i, E., *Pes ez Deh Sâl İnşî'âbiyân-ı Hizb-i Tude Suhan Migûyend*, yayınevi verilmemiş, 1957, ss. 19-20.

ederek, hükümetin Azerbaycan meselesine yönelik bildirisini olumlu karşıladı. Ancak İran Partisi, devletin özerklik imtiyazlarının İran'ın gelecekteki siyasi durumu üzerinde yaratabileceği muhtemel olumsuzluklar konusunda kaygılarını gizlemedi:

Milli devlet, milletin eyalet encümenine ve milli meclise temsilci seçerek kendi kaderini şekillendirme hakkının olması anlamına gelir. Ancak, fiilen merkezi otoritenin olmadığı bir özerk hükümet ve merkezden ayrılma, İran gibi küçük ve az nüfuslu bir ülkenin çıkarına değildir. Sahip olduğu yerel dil ve yerel geleneklerine göre eyaletlerinin her biri özerk bir devlet oluşturmak isterse, böyle bir hareketin zannımca ülkeye bir yararı olmayacaktır.⁵⁴

Yine de sol ve liberallerin Kavam'ın önerdiği reform paketi konusunda birleştiği husus, bu reformların tüm ülke geneline yayıldığını görme arzusuuydu.⁵⁵

Bu arada, Azerbaycan'daki özerk hükümet, ilk Milli Konferans'a köylülerin katılımını sağlamak,⁵⁶ İran ordusu ve doğudaki aşiret milislerinin mükerrer saldırılarını geri püskürtmek için takviye güç örgütlemek⁵⁷ ve merkezi hükümetin Tahran-Tebriz hattındaki ticareti engellemek amacıyla hemen Zencan'ın dışında kurduğu ablukayı kaldırmak gibi yerel konularla meşguldü.⁵⁸ Kavam'ın bildirisine gelince, ilk başta yerel düzeyde çok dikkate alınmadı. Öyle ki bildiri ADF'nin resmi gazetesi *Azerbaycan*'da bile yayınlanmadı. Dikkat çeken mesele, Demokratların siyasi retorikindeki ani vurgu kaymasıydı. Demokratlar yumuşak, daha belirsiz ifadeler içeren bir ton benimseyerek, kendi mücadelelerini İran milletinin demokrasi mücadelesinin ışığında takdir etmeye başladılar:

Azerbaycan tüm İran milletinin bayraktarıdır. İran milleti kendi özgürlüğünün Azerbaycan'ın özgürlüğüne bağlı olduğunu bilir.⁵⁹

⁵⁴ Cebhe, sayı 135, 25 Nisan 1946.

⁵⁵ Cebhe, sayı 144, 7 Mayıs 1946.

⁵⁶ Azerbaycan sayı 172, 14 Nisan 1946.

⁵⁷ Azerbaycan, sayı 178, 21 Nisan 1946.

⁵⁸ *Azerbaycan*, sayı 179, 22 Nisan 1946.

⁵⁹ *Azerbaycan*, sayı 180, 23 Nisan 1946.

Ara Dönem Reformları

Azerbaycan'da halk desteğini kazanan Milli Hükümet, ADF'nin ilk programında sözünü verdiği bir dizi reformu uygulamaya başladı. Bunlardan en önemlisi toprak reformuydu. Demokratlar tarafından yapılan tahminlere göre, Aralık 1945'e dek Azerbaycan'daki verimli toprakların aşağı yukarı yüzde 80'i büyük toprak sahibinin mülkiyetindeydi, yüzde 12'si devlet arazisiydi (halise). Geri kalan yüzde 8 ise küçük toprak sahiplerine aitti.⁶⁰ 16 Şubat 1946'da Meclis adına çalışan Azerbaycan Milli Meclisi'nin Başkanlık Heyeti, spesifik olarak topraksız köylüleri yatıştırmak hedefiyle iki yasa çıkardı. Birinci yasaya göre altta belirtilen toprak sahiplerinin tüm toprakları ve sularına (nehirler, çeşmeler ve kanallar) el konulacaktı. Sözü geçen yasaya göre kimlerin topraklarına el konulacağı ve sonrasında hayata geçecek uygulama şu şekilde ifade edilmişti:

- Özgürlüğünü elde etmeye çalışan Azerbaycan'a veya Azerbaycan Milli Hükümeti'nin kurulmasına karşı mücadele eden Azerbaycanlı olsun olmasın herkes,
- Azerbaycan Milli Hükümeti'ni ve Azerbaycan'ın özgürlüğünü yıkmaya yönelik propaganda da yer almak için Azerbaycan'ı terk ederek Tahran'a veya başka bir yere gidenler,
- Bu gerekçelerle el konulan topraklar yoksul köylüler arasında dağıtılacaktır.⁶¹

Çıkarılan ikinci toprak reformu yasası, devlete ait toprakların dağıtımıyla ilgiliydi ve şu hükmü içeriyordu:

Devletin sahip olduğu tüm toprak ve su hakları (nehirler, çeşmeler ve su kanalları) toprak üzerinde yaşayan köylülere bağışlanacaktır. Ayrıca bu topraklardaki tüm otlaklar ortak kullanımda olacaktır.⁶²

60 Fırka-i Demokrat-ı Azerbaycan, *Si Sal, op. cit.*, s. 66.

61 Azerbaycan Demokrat Fırkası Merkez Komitesi, *Azerbaycan Milli Meclisi ve Azerbaycan Milli Hükümeti'nin Karar ve Kanunlar Mecmuası, Azerbaycan Milli Meclisi'nin Müsadere Hakkında Tasvip Olunmuş Kanunu*, Bakü, Azerbaycan, 1980, ss. 10-12.

62 *ibid.*, s. 12.

Bu iki yasanın uygulanmasının bir sonucu olarak, önceleri toprak sahiplerinin mülkiyetinde olan dört yüz otuz yedi köye ait topraklar devlete ait üç yüz yetmiş köyle birlikte -en azından kağıt üzerinde- bir milyondan fazla köylünün arasında dağıtıldı. Bu minvalde, toplamda 380 bin hektar toprağın yeni köylü sahiplerine parasız verileceği öngörülmüştü. Sonuç olarak, özerk hükümetin bu tasarıları onaylamasıyla Azerbaycan'daki her aile muhtemelen üç ila beş hektar arasında toprak sahibi olacaktı.⁶³

Özerk hükümetin ortaya koyduğu bir diğer önemli tasarı, yerleşik eski ortakçılık yönteminin ıslahını hedeflemiştir. İran'da, ortakçılık geleneğe göre beş girdili bir sisteme dayalıydı. Bu beş girdi, toprak, su, emek, tohum, öküzden oluşuyordu. Hasat zamanı, köylü ve toprak sahibi katkı sağladıkları girdi sayısına göre ürünü kendi aralarında paylaşıyorlardı. Ancak, gerçekte toprak sahibi, toprak, su, tohum ve bazen de öküzü sağladığından, genelde hasadın beşte üçünü veya dördünü alabiliyordu. Demokratların geçirdikleri yeni tasarı sistemi değiştirdi. Yeni sistem beş yerine yedi hisse üzerine temellendirilmişti. Su artık bir hisse sayılmıyordu. Ama emek üç hisseye eşit tutuldu. Şimdi öküz iki hisse ve tohum ile toprak birer hisseydi. Hasadın bu şekilde minimum hisselerle bölünmesi, köylünün payının yüzde 20'den yüzde 43'e artmasının güvence altına aldı.⁶⁴

Demokratların programının temel parçası olan ve hâlâ da önemini sürdüren mesele ise Azerbaycan diline verdikleri önem ve bu dilin eyaletin eğitim sisteminde gereken yeri işgal etmesi meselesiydi. Milli Hükümet tarafından çıkarılan ilk yasaya göre, Azerice Azerbaycan'da “yalnız devletin resmi dili” olmadı, aynı zamanda bu dil dışında başka bir dilin “resmi yerel idarede” ve ayrıca “eğitim ve ticarete” kullanılması “kesin bir şekilde yasaklandı.”⁶⁵ Azerbaycan Kültür Bakanlığı tarafından yayınlanan bir karar, Azerice öğretiminde ihtiyaç duyulacak okul kitaplarının hazırlanması için özel bir komisyon kurulmasını öngörmüştür.⁶⁶

63 Fırka-i Demokrat-ı Azerbaycan, *Si Sa'l, op. cit.*, s. 67.

64 “Azerbaycan Milli Meclisi'nin Felahat Bahrehsinin Malik ile Ekinci Arasında Bulunması Kanunu”, *Azad Miller*, sayı 12, 16 Nisan 1946.

65 *Azerbaycan*, sayı 96, 9 Ocak 1946.

66 *Azerbaycan*, sayı 84, 23 Aralık 1945.

Özerk hükümet, Azerbaycanlılara kendisi ile birlikte refah içinde bir gelecekleri olacağıнын teminatını veren önlemleri alırken, bir yandan da ayaklanma sonrası kurulmuş her hükümet gibi çaresizce kendini halkın desteklediği, meşru bir yönetim gibi sunmaya çalışıyordu. Bu hedef doğrultusunda, Milli Hükümet, halkın günlük siyasete daha çok katılımını teşvik etmek için seçimle ilgili bir dizi reform başlattı.

1946'nın hemen başında 8 Ocak'ta, Azerbaycan Milli Meclisi il, ilçe, semt ve kasaba encümenlerinin seçim prosedürlerini düzenleyen yasalar çıkardı.⁶⁷ Tasarımlara göre, İran tarihinde ilk defa olarak kadınlar seçimde aday olma hakkına sahip oldular. Bu tasarımlar geçtikten sonra, özerk hükümet kuvvetli bir propaganda kampanyası başlatarak tüm Azerbaycanlılardan "oy sandıklarına giderek kaderlerinin belirlenmesinde söz sahibi olmaları"nı istemiştir. Pişeveri'ye göre, on gün süren seçimlere yüz binlerce seçmen katıldı.⁶⁸ Dönemin ABD Tebriz Konsolos yardımcısı olan Robert Rossow, bu muazzam seçmen katılımını "tamamen anlamsız" olarak yorumlamış,⁶⁹ dahası gelişmeleri Demokratların yeniliğinden ziyade "eski İran geleneği" olan bir "sahte seçim" olarak nitelendirmiştir.⁷⁰

Demokratlar dini unsurların desteğini kazanmak için de bazı düzenlemeler yaptılar. Bu çerçevede belli dini pratiklere Rıza Şah saltanatının ilk günlerinde getirilen yasaklar kaldırıldı. Bu pratikler İmam Hüseyin'in şehit olduğu Muharrem ayında düzenlenen yas törenleri sırasında *Sine-zeni* (göğse vurma), *Zencîr-zeni* (kendini kırbaçlama), *Kama-zeni* (hançerle yaralama) ve *Taziye* (bir tür dini drama performansı) gibi popüler dini geleneklerden oluşuyordu. Ayrıca 1930'larda Rıza Şah tarafından yasadışı ilan edilen kadınların örtüsü de yeniden serbest hale geldi. O zaman Tebriz'i ziyaret eden ABD basın ataşesi, raporlarının birinde bu konuda şöyle yazmıştır:

67 Adaylarda ve seçmenlerde aranan nitelikler yaş sınırlamaları dışında Milli Meclis seçimleriyle aynıydı. Bu seçimlerde kadınlar dahil on dokuz yaşından büyük her Azerbaycanlı oy kullanma, yirmi beş ile yetmiş beş yaş arasındakiler de aday olma hakkına sahipti. bkz. *Azerbaycan*, sayı 97, 10 Ocak 1946.

68 Tebriz Belediye Şûrası için seçimler 15-20 Ocak 1946'da düzenlendi; diğer bölgelerin belediye seçimleri 9-14 Şubat'ta düzenlendi. bkz. *Azerbaycan*, sayı 103, 107, ve 115, 17, 22 Ocak ve 1 Şubat 1946.

69 Wash. Nat. Arch, 891.00/2-1946, 19 Şubat 1946.

70 *ibid.*

Demokratların dini törenlere ve geleneklere geri dönüşü teşvik ettiklerini görmek oldukça ilginç. Artık Muharrem ayında yapılan yas törenlerine katılıyorlar.⁷¹

Dini hoşgörü hamlesi açık biçimde, Demokratlardan nefret ettiği aşikâr olan dini hiyerarşinin gönlünü kazanmaya yönelikti. Birkaç mollayı aralarına katarak ve geleneksel dini pratiklerin özerk devlette engellenmeyeceğini garanti ederek din adamlarıyla uzlaşabilmenin kapısını aralamaya çalışıyorlardı.⁷²

Değişim ve reformların ilk adımları atılmıştı, ama programlarını hayata geçirmeleri için Demokratların son derece sakin ve istikrarlı bir siyasi döneme ihtiyaçları vardı. Diğer taraftan, birçok sıradan Azerbaycanlının kafasını karıştıran asıl mesele, bu reformların gerçekleşmesi durumunda ortaya çıkacak olan toplumsal ve ekonomik değişimin boyutuydu. Kısacası, onlar ideallerini gerçekleştirirken ödemek zorunda kaldıkları bedel nedeniyle sarsılmışlardı.

Kürt Meselesi

Azerbaycanlı Demokratların faaliyetleriyle hemen hemen eşzamanlı olarak İran Kürtleri de İran Kürdistanı'nda özerk bir hükümet kurmak için kendi mücadelelerini başlattılar.⁷³ Bölgede toplumun çok derin köklü aşiret yapısı dikkate alındığında, Kürdistan'da özerklik mücadelesi Azerbaycan'daki gibi saf bir etnik kimlik üzerine olmaktan ziyade etno-aşiret bağlılıkları üzerine kuruluydu. Dolayısıyla, Kürt hareketinin bir ölçüde aşirete dayalı yapısı Azerbaycanlılar ile Kürtler arasındaki halihazırdaki kötü ilişkileri artırdı.

Komşu olan Azerbaycan ve Kürdistan halkları arasında iki topluluğun yan yana yaşadıkları yerlerde özellikle toprak mülkiyeti konusunda

71 Wash. Nat. Arch. 891.00/2-1845, 23 Ocak 1946.

72 *Azerbaycan*, sayı 2, 8 Eylül 1945.

73 Kürt özerklik hareketinin İkinci Dünya Savaşı sonrası tarihi üzerine İngilizce en uygun araştırma, hâlâ William Eagleton'un şu kitabıdır: Eagleton, W., *The Kurdish Republic of 1946*, Londra, Oxford University Press, 1963. Ayrıca bkz. S Roosevelt, A., "The Kurdish Republic of Mahabad", *Middle East Journal*, sayı 1, Temmuz 1947, s. 247-69. Bir görgü tanığının açıklamaları için bkz. Tafreşyan, A., *op. cit.*, s. 77-114. İran Devletinin görüşü için bkz. Pesyan, N., *Az Mahabad-ı Hunin ta Kerane-ha-yi Aras*, Tahrân, Çap, 1949.

zaman zaman bazı etnik gerilim vakaları oluyordu. Aynı şekilde, geçmişte Azerbaycanlıların Şii, Kürtlerin Sünni Müslüman olmasından kaynaklanan dini farklılıklar bu gerilimlerin daha da kötüleşmesine katkıda bulunmuştur.

25 Ağustos 1945'te Kürdistan Demokrat Partisi'nin oluşmasının akabinde,⁷⁴ Kürt Demokratları yedi maddelik bir manifesto yayınladılar. Dikkat çekici 6. madde şöyleydi:

Kürdistan Demokrat Partisi, Azerbaycan halkı ve orada yaşayan azınlıklarla tam kardeşlik kurmak için çaba gösterecektir.⁷⁵

Kürt Demokratların Azerbaycanlı Demokratlarla “kardeşliklerini” göstermek için attıkları ilk resmi adım, 3 Eylül 1945'te Tebriz'de Tudeh'in ADF'ye geçmesi üzerine yapılan kutlama törenine katılmak için bir Kürt delegesi göndermesiydi.⁷⁶ Benzer şekilde Azerbaycan Milli Meclisi'nin resmi açılışına katılmak üzere Tebriz'e ayrı bir heyet gönderildi. Ancak Kürt heyeti büyük hayal kırıklığıyla, dost ve komşu bir eyalet heyetinden ziyade Azerbaycan eyaleti içindeki bir bölgenin temsilcileri gibi kabul edildiklerini fark ettiler.⁷⁷ Kürt Demokratlar Mahabad'a dönüşlerinde, Azerbaycanlı Demokratların hareketlerinden rahatsız olmaları nedeniyle kendi özerk hükümetlerini kurmak için yeni ve güçlü bir kampanya başlattılar. 22 Ocak 1946'da Kürt özerk hükümeti resmi şekilde kuruldu.

Azerbaycan özerk hükümetinden farklı olarak kendisini Kürdistan Cumhuriyeti olarak isimlendiren Kürdistan özerk rejimi ile Azerbaycan özerk rejimi arasındaki kardeşçe ilişkiler, pek uzun sürmedi.⁷⁸ Her iki tarafın da Urumiye gölünün batı ve güneybatısındaki karışık

74 Çeşm Âzer, M. K., *op. cit.*, s. 46. Eagleton partinin kuruluş tarihini “Eylül 1945” olarak veriyor; Eagleton, W., *op. cit.*, s. 56. Ancak, yaptığımız görüşmede Rahim Kazi, Çeşm Âzer'in verdiği tarihi teyit etmiştir.

75 Eagleton, W., *op. cit.*, s. 57.

76 *ibid.*

77 *ibid.*, s. 60.

78 Kürt Demokratları Mahabad'daki kendi rejimlerini Kürdistan Cumhuriyeti olarak isimlendirmelerine rağmen, Cumhuriyet'in Başkanı 11 Ocak 1946'daki bir görüşmesinde İran Anayasası'na bağlılıklarını ve İran ulusal sınırları dahilinde bir özerk bölge olarak kalmak istediklerini vurgulamıştır. Bu görüşmenin basılmış metni için bkz: *Kürdistan*, sayı 223, 13 Ocak 1989.

nüfuslu alanlar üzerinde iddiası vardı. 1946 Şubat'ının ortalarında iki komşu eyalet arasındaki gerilimler patlak vermek üzereydi ve bir silahlı çatışmanın yaşanmasından korkuluyordu.⁷⁹ Ancak, Sovyetlerin arabuluculuğu sayesinde her iki taraf silah bırakmak ve aralarındaki sorunlara müzakereler aracılığıyla barışçıl bir çözüm aramak üzerinde anlaştılar.⁸⁰

23 Nisan 1946'da bir dizi müzakereden sonra, "Azerbaycan ve Kürdistan Milli Hükümetlerinin" üst düzey temsilcileri tarafından bir Dostluk ve İttifak Anlaşması imzalandı. Oldukça müphem olan ve Sovyetlerin açık baskısı sonucu imzalanan bu anlaşma şartlarına göre, her iki taraf "bölgede refah ve barış arayışı için işbirliği yapmaya istekli olduklarını" beyan ettikten sonra, Kürdistan'da Azerbaycanlı, Azerbaycan'da da Kürt azınlık gruplarının varlığını kabul ettiler. Anlaşma her iki rejimi azınlıkların yerleşim bölgelerini özyönetim bölgeleri olarak telakki etmeye çağırıyordu.⁸¹ Ancak, anlaşmanın en önemli boyutu Kürtler ve Azerbaycanlılar arasındaki ilişkilere değil her iki tarafın merkezi devletle olan ilişkilerine dairdi. Kavam'ın "böl ve yönet" politikasına tevessül edebileceği korkusuyla, Dostluk ve İttifak Anlaşması her iki özerk devletin Tahran'la yapılacak müzakerelerde ortak bir heyet oluşturmaya çağrıda bulunuyordu.⁸²

Kötümserlik Günleri

Tahran'da müzakerelere katılan Demokratların misyonu iki hafta sürdü. Pişeveri Tahran'a giderken Tebriz Havaalanı'nda yaptığı konuşmada saldırgan bir dille merkezi devleti uyardı:

Hiç kimse bizden, Fedailerin silah gücüyle kazanılan özgürlüğümüzü almayı başaramayacak. Biz o dönemde İran'ın tümünü özgürleştirmek için Tahran'a girebilir ve Tahran'ın gerici devletini ortadan kaldıracıldık. Ancak uluslararası koşullar Azerbaycan'ın bundan kaçınmasına neden oldu.⁸³

79 Wash. Nat. Arch. 891.00/2-2846, 23 Şubat 1946.

80 *ibid.*

81 *Azerbaycan*, sayı 190, 5 May 1946.

82 *ibid.*

83 *Azerbaycan*, sayı 185, 29 Nisan 1946.

Ancak, Pişeveri Tahran'da devlet yetkilileriyle görüşüp Azerbaycan'la ilgili spesifik sorunları müzakere ettiğinde, Tahran'ın tüm "merkezkaç" eğilimlere karşı muhalefetine şiddetini büyük ölçüde hafife aldığını çok geçmeden fark etti. Bu gibi eğilimler ülkenin herhangi bir yerinde arttığı zaman, merkezi devlet güçlü otoritesini korumak için dişiyle tırnağıyla, her koşulda savaşmaya kararlıydı. Çünkü bunun, İran'ın egemen bir ulus olarak hayatta kalmasını sağlama almak için vazgeçilmez olduğuna inanıyordu.

Demokratların öneri paketindeki otuz üç madde Azerbaycan'daki hükümetin özerk bir bölgenin ötesinde bir iktidar kurma arayışını yansıtıyordu.⁸⁴ Demokratlar özerk hükümeti yerel ordunun yönetimi de dahil olmak üzere tüm bölgesel işlerin sorumlusu kılarak Azerbaycan'ı İran içinde egemen bir devlet yapmayı hedeflemişlerdi. Merkezi devlet sadece dış ilişkilerle uğraşmalıydı. Üstelik Demokratlar taleplerini İran Anayasası yerine Atlantik Şartı'na gönderme yaparak meşrulaştırıyorlardı.⁸⁵

Diğer taraftan merkezi devlet ilk başta, Kavam'ın Azerbaycan'la ilgili imzaladığı ve yukarıda anlatılan bildiriye esas alarak müzakereye başladı.⁸⁶ Müzakerelerin başında Kavam hükümeti, Demokratların özellikle belirli toprak reformlarını ve Azerbaycan'da askeri güçlerinin sayısının artırılması gibi bazı isteklerini kabul etti. Karşılığında da Demokratlar büyük ölçüde pozisyonlarını değiştirerek taleplerini az çok Anayasa'da sağlananlarla sınırlı tuttular. Aynı şekilde Milli Meclisi, Azerbaycan Eyalet Encümeni olarak adlandırmayı ve Bakanlar Konseyi ismini Direktörler Konseyi olarak Mahalli Bakanları da Hükümet Departmanlarının Mahalli Direktörleri olarak değiştirmeye kabul ettiler. Yine de toprak reformu ve eyalette ordunun yeniden örgütlenmesi, nihai anlaşmaya varmanın önünde duran iki engeldi.

⁸⁴ Demokratların ilk baştaki önerilerinin tam metni için bkz. Şehrivar'ın On İkisi, *op cit.*, ss. 106-10.

⁸⁵ Atlantik Şartı savaş sonrası dünyanın temel siyasi ilkeleri için Ağustos 1941'de Roosevelt ve Churchill tarafından Placentia Bay, Newfoundland'de yayınlanan bir bildiridir. Garantiye alınan ilkeler arasında "halkın kendi yönetim biçimini seçme, korkudan ve yok olmaktan endişe etmeden özgür yaşama hakkına sahip olması" ilkesi de vardır.

⁸⁶ Wash. Nat. Arch., 891.00/5-146, 1 Mayıs 1946.

10 Mayıs'ta Kavam anlaşmanın ilk metnini kabinesine götürdüğü zaman, bakanların çoğunluğu karşı oy kullandı ve başbakanı daha önce yayınladığı bildirideki şartlara bağlı kalması istendi. Birkaç gün sonra, Demokratların heyeti şu açıklamayı yaptı:

Müzakerelerin başarısız olması halinde devletteki sorumsuz unsurlar ve ülkenin silahlı güçlerinin başkomutanı [Şah'a bir göndermeydi] kınanmalıdır. Çünkü devletin sorunu çözme çabalarını boşa çıkarmak için ellerinden geleni yaptılar.⁸⁷

Demokratlar açısından, Azerbaycan'da özerk hükümet tarafından önerilen toprak reformu, özellikle yakınlarda dağıtılan devlete ve bazı toprak ağalarına ait topraklar, geri alınamazdı. Merkezi devletin payına düşen, konuya ilişkin reform tasarılarını onaylamaktı. Ancak merkezi devletin bu meseleyle ilgili pozisyonu farklıydı. Devlet kendine ait toprakların köylülere dağıtılmasını onayladı, ancak özel toprak sahiplerinin toprakları söz konusu olunca, konu hakkında karar verme yetkisinin yakında oluşacak olan On Beşinci Mecliste olduğunu söyledi. Azerbaycan'da ordunun inşası meselesine gelince; merkezi devlet, Fedailerin ülkenin milli ordusu, jandarması ve polis gücüyle paralel bir fonksiyon taşımaması kabullenmeye razıydı. Diğer taraftan Demokratlar, ordu yapısı içinde spesifik reformlar gerçekleşmeden eski silahlı güçlerin eyalette geri dönmesine izin vermeyi reddetti.⁸⁸

13 Mayıs 1946 itibarıyla müzakerelerin başarısızlıkla sonuçlandığı belli olmuştu. Yine de merkezi hükümet, müzakerelerin Tebriz'de yeniden başlatılması için çok geçmeden bir heyet belirledi. Demokratların Tahran misyonunun başarısız olması Azerbaycan özerk hükümeti tarihinde önemli bir dönüm noktasına işaret ediyordu. Bu dönüm noktasıyla birlikte başlayan değişim, artan belirsizlik ve karmaşa atmosferinin habercisiydi. Şimdi Demokratlar, özerk hükümeti kurmalarından altı ay sonra, eyalette mutlak güçle iktidar oldukları altın dönemin sonuna yaklaştıklarını idrak etmeye başlamışlardı. Siyasi

⁸⁷ *Azerbaycan*, sayı 199, 15 Mayıs 1946.

⁸⁸ Daha tartışmalı konuların ayrıntılı incelemesi için bkz. Şehriver'in *On İki*, op. cit., ss. 110-15. Ayrıca, *Güzeşte Çırağ-ı Râh-ı Âyende Est*, op. cit., ss. 368-75.

yaşamlarının yeni ve kendileri için daha belirsiz bir safhasına adım atıyorlardı.

Azerbaycan'da yerel düzeyde, Demokratların karşısında kaygılı bir nüfus vardı. Özerk hükümetin sözünü verdiği reformları takdirle karşılayan ve “yedi ay öncesine göre maddi olarak daha müreffeh olan”⁸⁹ kitle, birkaç tanığa göre, “Demokratların sertleşen ve pek de rağbet görmeyen faaliyetlerine” giderek yabancılaşma belirtileri gösteriyordu.⁹⁰

Ülke genelinde ise, ulusal ve uluslararası siyasi güçlerle dengeyi nasıl sağlayacağı konusunda yeterli birikime sahip ve yakaladığı her fırsatı siyasi rakiplerini alt etmek için kullanmaya çalışan bir merkezi hükümeti hesaba katmak zorundalardı. Ayrıca, Demokratlar uluslararası planda öncelikleri daha belirginleşen ve Doğu Avrupa'daki varlığının bedeli olarak bazı tavizler vermeye hazırlanan Sovyetlerin destek ve teşvikinin giderek azalmasını kabullenmek durumundaydılar.

Nitekim 1946 ortalarında Sovyetler Birliği, savaş sonrasındaki politikasını genel olarak Ortadoğu'da ve özellikle İran'da sürdürmeyeceğini anladı. 1946'nın baharında Sovyetler Birliği Ortadoğu'ya “yaprakları tane tane yenilmesi gereken bir enginar”⁹¹ olarak bakmış, aynı yılın yazındaysa enginarı başka süper güçlere bırakmak ve Doğu Avrupa'da tabağında olanla yetinmek noktasına gelmişti. Dahası, önceleri Tahran'da siyasete sıkı biçimde Britanya yanlısı siyasetçiler hakimken, 1945'in sonunda Kavam ve Firuz gibi Sovyetlerle iyi ilişkileri olan figürler merkezi hükümetin politikalarını şekillendirmeye başlamıştır. Bu yeni gidişat, Sovyetlerin Azerbaycan özerk hükümetine ilişkin tutumunu gözden geçirmesini kolaylaştırdı.

İran devleti ve Azerbaycanlı Demokratlar arasındaki müzakerelerin ilk turunun başarısız olmasından neredeyse bir ay sonra, Sovyetler Birliği Tahran Büyükelçisi Sadchikov'un arabuluculuğu ve aslında bas-kısıyla müzakerelerin ikinci turu 11 Haziran 1946'da Tebriz'de başladı. Başbakan Yardımcısı Muzaffer Firuz'un başını çektiği merkezi

⁸⁹ F.O. 371/52679, 16 Temmuz 1946.

⁹⁰ Tafreşyan, A., *op. cit.*, s. 76.

⁹¹ F.O. 371/56831, 20 Mart 1946.

hükümet heyetinde iki yüksek rütbeli ordu mensubu ve yedi üst düzey sivil memur yer alıyordu. Müzakere masasının diğer tarafında Pişeveri, Şebisteri, Cahanşahlu Afşar ve Kürdistan özerk hükümetinin başkanı Muhammed Gazi vardı.⁹²

Hükümetin ilk tur müzakerelerde Demokratlarla bir anlaşmaya varamamasının nedeninin kabinedeki saray yanlısı bakanların muhalefeti olduğunu bilen yeni atanan delegeler Tebriz'e gitmeyi tüm kabinenin onayından emin oluncaya dek ertelediler. Böylece Kavam, geçici de olsa Meclisten kaynaklanan bir sorun yaşanmayacağını ve sarayın da geçişi de olsa müdahale etmekten geri duracağını öngörerek, Azerbaycan meselesiyle ilgili tatmin edici bir anlaşmaya varmak üzere ikinci turu başlattı.

Aslında, müzakere süreci uzun sürmedi ve 13 Haziran 1946'da merkezi Hükümet ile *Azerbaycan Numayandaları* (temsilcileri) arasında nihai bir anlaşmaya varıldığı duyuruldu. Bir sonraki gün de temelde bir ay önce Tahran'da yapılan ilk anlaşmaya dayanan yeni bir anlaşma sağlandı. Bu noktada ilginç bir not olarak belirtilmelidir ki anlaşma belgesi, Muzaffer Firuz ve Pişeveri'nin mührünü taşıyordu. İkili olası bir anlaşmazlığı tahrik edeceği varsayımından hareketle, her iki taraf için makul bir terminoloji tercih ederek resmi devlet unvanlarını kullanmaktan kaçındılar.⁹³

Ayrıca anlaşmayla ilgili dikkate değer olan bir diğer husus, Kavam'ın bilinen "inşallah" politikasıydı, ki bu İran kültürü bağlamında belirsiz vaatlere işaret etmek için kullanılan bir deyimdir. Kavam başarılı bir şekilde benzer taktiği hatırlanacağı üzere Sovyetlerle müzakerelerde de kullanmıştı. İran'dan derhal askerlerini geri çekmek karşılığında, petrol imtiyazını henüz oluşmamış olan On Beşinci Meclisin gündemine getireceğinin sözünü vermişti ve Meclisin "inşallah" Sovyetlere imtiyazı tanıyacağını umut etmişti. Şimdi Demokratlarla bir anlaşmayı müzakere ediyorken de Azerbaycanlı muhataplarının uzlaşmayacağını fark ettiği herhangi bir yerde, anlaşmazlık konusunu erteleyerek bunun belirsiz bir gelecekteki müzakerelerde ele alınacağını belirtiyordu.

92 *Azerbaycan*, sayı 223, 11 Haziran 1946.

93 Anlaşmanın metni Ek'te verilmiştir.

Merkezi hükümet, toprak reformuna ilişkin önceki duruşunu sürdürdü. On beş maddeden oluşan anlaşmaya göre devlet arazilerinin üzerinde yaşayan köylülere dağıtılmasını onaylandı, ancak özerk hükümetin el koyduğu özel araziler konusunda sahiplerine “uygun tazminat” verilmesi kayıt altına alındı. Müzakerelerde bir diğer hassas konu olan ordunun yeniden yapılandırılması konusunda anlaşmada, yerel silahlı güçlerin gelecekteki fonksiyonunu ve Fedailerin eski Azerbaycan jandarmasıyla olası birleşme meselesini çözüme kavuşturmak için “merkezi hükümet temsilcileriyle eyalet encümenlerinden oluşan ortak bir komisyon” kurulması ibaresinden öte bir netlik yoktu.

Demokratların çoğu anlaşmayı coşkuyla karşılamadı ve çok fazla taviz verildiğini düşündü ve hatta anlaşmayı kapitülasyon olarak değerlendirenler bile vardı. Pişeveri, Tebriz Radyosu’ndan yaptığı “tarihi konuşmasında” kapitülasyon eleştirisini pek de önemsemediğini göstermeye çalıştı. Yine de anlaşmanın kaçınılmaz bir şekilde ADF destekçileri ile muhalifler arasında neden olabileceği tartışma konusunda kaygılı olduğu açıktı:

Şimdi, bazı sözler ve yanlış söylentiler var. Sayın Kavamu’s-Saltana’nın Demokratları aldattığını söyleyenler var. Sayın Kavamu’s-Saltana’nın hükümetini korumak için Demokratların ayağına düştüğünü ve Azerbaycan’a sığındığını iddia etmeye çalışanlar da var. Biz bu sözlerle hiç itibar etmemeliyiz. Sayın Kavamu’s-Saltana bizi kandırmamıştır, biz de onu kandırmaya çalışmadık. Tüm bu konuşmalar tamamen asılsızdır! Bizim tarafımızda anlaşmayı bir kapitülasyon hareketi olarak yorumlayanlar bile var. Birileri, belki hava atmak için Azerbaycan’ı fethettiklerini de iddia ediyorlar. Bizler, bu açıklamalara gülüyoruz ve bu açıklamaları yapanları ahmak olarak görüyoruz. Burada kimse kimseye teslim olmamıştır ve ayrıca, hiç kimse de Azerbaycan’ı fethetmemiştir.⁹⁴

Anlaşmanın sonuca bağlanmasından sonra özerk hükümete düşen yeni koşullara ayak uydurmak ve merkezi devletin denetiminde bir eyalet yönetimi olduğunu kabullenmekti. Dolayısıyla, başkanı Şebis-

94 *Azerbaycan*, sayı 228, 18 Haziran 1946. ABD Tebriz Konsoloslğunun raporuna göre, Pişeveri’nin merkezi hükümetle müzakereleri bazı Demokratlar arasında gerilimlere ve hatta şiddetli tepkilere neden oldu. Ancak rapor diğer kaynaklar tarafından teyit edilmemiştir. bkz. Wash. Nat. Arch., 891.00/6-2446, 24 Haziran 1946.

teri olan Milli Meclis,⁹⁵ adını “Azerbaycan Eyalet Encümeni” olarak değiştirdi. Aynı şekilde, özerk devletin eski bakanları şimdi merkezi devletin yerel bakanlıklarının müdürleri olarak görülüyordu.⁹⁶ Ayrıca, Kavam tarafından yayınlanan bir bildiriyle Selamullah Câvid Azerbaycan’ın yeni valisi olarak atandı. Ancak Pişeveri yönetimde görev almayı kabul etmeyerek, ADF’nin Birinci Sekreteri olarak kalmayı tercih etmiştir.⁹⁷

Kavam’ın Azerbaycanlı mevkidaşlarının aksine, imzalanan Azerbaycan anlaşmasını merkezi devletin bir zaferi olarak görmesi için her türlü nedeni vardı. Tahran Radyosu’nda yayınlanan bir konuşmasında, “Azerbaycan buhranı” “iktidara gelmesinden sonra” baş etmek zorunda kaldığı “en ciddi mesele” olarak ifade ediyor ve böylece Azerbaycanlı Demokratlarla varılan anlaşmayı “özgürlük ve İran’ın milli birliği yolunda atılmış bir adım” olarak nitelendiriyordu.⁹⁸ Kavam muhaliflerinden gelebilecek olası olumsuz eleştirileri öngörerek, *Köh-ne-perestan’a* (aşırı muhafazakârlar) ve *Mürtecûn’e* (gericiler) karşı verilen geniş çaplı mücadelede tüm Âzâdihâhân’ı (özgürlükçüler) etrafında toplanmaya ve kendisine tam destek olmaya çağırıyordu.⁹⁹

Kavam’ın yaptığı destek çağırısına çok geçmeden sadece Tudeh tarafından değil liberallerden de coşkulu bir yanıt geldi. Liberal basın ona *Naci-i Millet* (Milletin Kurtarıcısı) ve *Nohost Vezir-i Mahbubü ’l-Kulûb* (Kalplerin Sultanı Başbakan) unvanlarını verdi.¹⁰⁰ Sonuçta Kavam kendini liberallerin ve solun müttefiki olarak buldu, diğer taraftan muhafazakârların onun politikalarına karşı muhalefeti giderek artıyordu. 1946 Haziran’ının ortalarında, popülerliğinin neredeyse zirveye ulaştığı bir tarihte kendi siyasi örgütünü, *Hizb-i Demokrat-i İran’ı* (İran Demokrat Partisi) kurma kararı aldı. Abrahamian’a göre Kavam’ın kendi partisini kurmasının iki “gizli ve de paradoksal ne-

95 *Azerbaycan*, sayı 223, 24 Haziran 1946.

96 *ibid.*

97 İran-ı Mâ, sayı 562, 21 Haziran 1946.

98 İran-ı Mâ, sayı 568, 30 Haziran 1946.

99 *ibid.*

100 İran-ı Mâ, sayı 566, 26 Haziran 1946.

deni vardı. Bir taraftan kendi örgütünü İçişleri Bakanlığı ile birlikte kullanarak gelecek seçimlerde şah ve Britanya yanlısı adayları yenmek ve böylelikle On Beşinci Meclisi toparlamak, diğer taraftan da komünist olmayan reformistleri harekete geçirerek, soldan ateşi çalmak ve böylece elde ettiği gücü Tudeh'e karşı bir karşı denge oluşturmak için kullanmak niyetindeydi. Benzer şekilde, "kurduğu yeni partiye verdiği isim, bir yandan eski Demokrat Partisi'nin mirasçısı olmak ve diğer yandan da Azerbaycan Demokrat Partisi'nin rakibi olmak gibi ikili bir amaca sahip olduğuna işaret etmekteydi."¹⁰¹

Demokrat Parti kurulduktan sonra, Kavam uzun zamandan beri münhasıran liberaller ve sol siyasetler tarafından talep edilen bir dizi düzenlemeyi yürürlüğe sokarak sol yanlısı politikasını daha da ileriye götürdü. Bu önlemlerden en önemlileri; bir iş yasası, Çalışma Bakanlığının oluşturulması, şanlık topraklarının dağıtımı için planlar hazırlamak, Britanya yanlısı bazı siyasi figürleri ev hapsine almak ve nihayet, Sovyet yanlısı olarak bilinen bazı siyasetçileri yüksek devlet pozisyonlarına atamaktı.¹⁰²

Ancak, Kavam liberaller ve sol ile işbirliğini daha da ileriye götürecekti. Nitekim Ağustos 1946'da Demokrat Parti, Tudeh ve İran Partisi'nden oluşan bir koalisyon kabinesi kurdu. Ticaret ve Sanayi, Sağlık ve Eğitim bakanlıkları sırasıyla İrec İskenderi, Mürteza Yezdî ve Feridun Keşâverz'e verildi. Bilindiği üzere bu üç kişi Tudeh üyesiydi. Aynı şekilde, İran Partisi'nden Allahyar Saleh Adalet Bakanı olarak atandı. İrec İskenderi'nin belirttiğine göre, Tudeh'in koalisyon hükûmetine katılmasının en önemli nedeni, Azerbaycanlı Demokratların gücünü daha etkin şekilde bloke etmekte.¹⁰³

Kavam İçişleri Bakanlığı görevini kendisine tahsis ederek, Azerbaycan meselesine ilişkin müzakereler üzerindeki kontrolünü sürdür-

101 Abrahamian, E., *Iran Between Two Revolutions*, *op. cit.*, s. 231.

102 Çalışma yasası çocuk işçiliğini yasaklayarak çalışma günlerini sekiz saatle sınırlı tuttu, yasa ayrıca ücretlerin hafta sonunda ödenmesi gerektiğini, yılda altı gün ücretli tatili, 1 Mayıs'ın tatil olmasını, işçilerin grev hakkını ve asgari ücretin düzenli bir şekilde geçim gideriyle ayarlanmasını şart koşturmuştur. bkz. Atabaki, T., "Organisation syndicale ouvrière en Iran", *op. cit.*, s. 51.

103 İskenderi, İ., *op. cit.*, cilt 2, s. 141.

dü. Yine de bakan arkadaşlarına bir işbirliği jeti olarak hala çözölmeyi bekleyen bazı meseleleri müzakere etmek üzere Azerbaycan'dan bir heyeti başkente davet etti.

21 Ağustos'ta, Şebisteri başkanlığındaki Azerbaycan heyeti Tahran'a ulaştı. Heyette Padigan, Câvid ve General Penahiyan gibi diğer seçkin Demokratlar da yer almıştır.¹⁰⁴ Gündemdeki esas tartışma konuları, *Halk Kuşunu'nun* (Halk Ordusu) gelecekteki fonksiyonu ve Fedailerin jandarmayla birleştirilmesi idi. Ancak çok geçmeden anlaşıldı ki bu esnada büyük ölçüde özgüvenini kazanmış olan merkezi hükümet görüşmeye gelen Demokratlara hiçbir imtiyaz vermeye razı değildi. Aslında Kavam, birkaç hafta önce ABD'nin Tahran büyükelçisiyle bir görüşmesinde, lafını sakınmamış, tuttuğu yolda kararlı olduğunu belirterek şunları söylemişti: "Müzakereler başarısız olursa, Azerbaycan'ı İran milletine bağlamak üzere güç kullanabiliriz."¹⁰⁵ Aynı görüşmede yaptığı başka bir yorum daha rapor edilmişti. Söz konusu rapora göre Kavam, "Şu ana dek İran ordusuna güvenemediği için Tudeh ve Azerbaycan'a karşı aşırı uzlaşmacı davranmıştı, ancak artık o güveni var."¹⁰⁶

Yeni müzakereler şu düzenlemeleri içeren sözlü bir anlaşmayla sonuçlandı:

- On bin Azerbaycanlı, İran ordusuna dahil edilecek ve Azerbaycan'da görevlendirilecektir. Benzer şekilde, Azerbaycanlı *Nigehban* (eski jandarma) üyelerinden dört bini seçilip Azerbaycan'da görevlendirilecektir.
- Azerbaycan Tümeni'nin komutanı Tebriz Eyaleti Encümeni tarafından Tahran'ın önereceği üç kişi arasından seçilecektir. Mevcut Tebriz Garnizonu Komutanı General Penahiyan, personel başkanlığının komutanı olacaktır. Fedailerin mevcut komutanı General Danişiyân, *Nigehban* güçlerinin başkan yardımcılığı görevini taşıyacaktır.
- Azerbaycan güçleri Zencan'dan çekilecek ve karşılığında onlara Kürdistan'da Serdeşt ve Tekâb verilecektir.

¹⁰⁴ *Rehber*, sayı 795, 22 Ağustos 1946.

¹⁰⁵ Wash. Nat. Arch. 891.00/8-1346. 13 Ağustos 1946.

¹⁰⁶ *ibid.*

- Tüm gelirler *Bank-i Millî*'de (Millî Banka) toplanacak; ayrıca tüm devlet kurumlarının mevduatları yine orada tutulacaktır.
- Gümrük gelirlerinin yüzde otuz beşi Tebriz'e, yüzde altmış beşi de Tahran'a ait olacaktır.¹⁰⁷

Ancak sonuçta anlaşma sözlü kaldı ve yazıya da dökülmedi imza da edilmedi. Azerbaycan heyeti Kavam'la kişisel ilişkileri iyi olan Azerbaycan Valisi Câvid'in yakın gelecekte müzakereleri sonuçlandıracağı algısıyla Tebriz'e döndü.¹⁰⁸

1946'nın yazına gelindiğinde muhafazakâr cepyedeki hareketsizlik döneminin sona erdiği görüldü. Siyasi rakiplerinin, özellikle Tudeh'in son başarılarını dengeleme stratejisinin bir parçası olarak muhafazakârlar en azından şu an için bölgesel çatışmaları azmettirmeye ve diğer bölgesel özerklik hareketlerini teşvik etmeye eğilimliydi. Böylece oluşacak ikiye bölünme eğiliminin İran siyasi ortamını istikrarsızlaştıracığını ve sonunda Kavam ile onun müttefiki Tudeh'in çöküşüne yol açacağını umut ediyorlardı.

Pişeveri ile Firuz arasındaki anlaşmanın sonuçlanmasından iki gün sonra, *Encümen-i Eyaleti-i Huzistan* (Huzistan Eyalet Encümeni) Kavam'a, merkezi devletin Azerbaycanlılara tanıdığı özerklik haklarının aynısını talep eden bir telgraf gönderdi.¹⁰⁹ "Huzistan'ın çağrısını" süretle *Komite-i Eyaleti-yi Demokrat-i Fars*'ın (Fars Eyaleti Demokratik Komitesi) benzer talepleri takip etti.¹¹⁰ Aynı şekilde, 18 Mayıs'ta "tehlikeli siyasi durumu tartışmak" ve Kaşkay bölgesiyle sınır komşusu olan Huzistan'da Tudeh'in faaliyetleriyle ilgili kendi rahatsızlıklarını bildirmek için iki Kaşkay Hanı ABD'nin Tahran Büyükelçiliği'ni ziyaret etti. Ayrıca, "Azerbaycan Hükümetinin taleplerini mantıksız" bulmadıklarına belirten Kaşkay hanları şöyle söylediler: "Pişeveri'ye geniş imtiyazlar tanınmışsa kendilerine karşı da aynı şekilde davranılması konusunda ısrarcı olacaklar."¹¹¹

¹⁰⁷ Wash. Nat. Arch. 891.00/12-3046, 30 Aralık 1946. Azerbaycan. sayı 355, 22 Kasım 1946.

¹⁰⁸ İskenderi, İ., op. cit., cilt 2, s. 143-4.

¹⁰⁹ Kayhan, sayı 984, 18 Haziran 1946.

¹¹⁰ Hâme'i, E., op. cit., s. 307.

¹¹¹ Wash. Nat. Arch. 891.00/15-2246, 22 Mayıs 1946.

Kaşkay hanları, Bahtiyari aşiretinin hanlarına danıştıktan sonra İran'ın güney bölgesinde Tudeh ve ona bağlı işçi sendikasına karşı geniş bir silahlı hareket başlattılar. Eşzamanlı olarak Kaşkaylar merkezi devletin otoritesine meydan okuyarak, aşağıdaki taleplerden oluşan bir bildiri yayınladı:

- Tudeh'li bakanların kabineden çıkarılması ve ordudaki yetersiz komutanların değiştirilmesi,
- Fars idari, askeri ve sivil işlerinin Fars halkının kendisi tarafından yönetilmesine izin verilmesi,
- Eyalet ve vilayet merkezlerinde eyalet ve vilayet encümenlerinin oluşması,
- Nüfus oranına göre Mecliste vekil sayısının artırılması,
- Yerel kalkınma, kültür ve sağlık için yeterli düzeyde maddi olanakların tahsis edilmesi,
- Meşrutiyet Anayasası'nın zararına olan yasaların yeniden gözden geçirilmesi,
- Merkez demiryolunun Şiraz ve Buşehr'e kadar genişletilmesi ve yolların asfaltlanması.¹¹²

Kavam'ın her zaman Kaşkay hanlarıyla iyi ilişkileri olmuştu.¹¹³ 13 Ekim'de kabinesine danışmadan General Zahidî'yi bir özel temsilci olarak güney aşiretleriyle anlaşmazlığı gidermek için Fars'a gönderdi. Üç gün süren görüşmelerden sonra, hükümet hanların ikincil taleplerini yerine getirdi, ancak Tudeh'li bakanların kabineyi terk etmeyecekleri, ordunun liderliğinde değişiklik olmayacağı ve Fars'ın sivil ve askeri yönetiminin yerel Farslılara bırakılmayacağı konularında ısrar etti.¹¹⁴

Beklendiği gibi, Kavam'ın aşiret liderleriyle müzakereye girme eğilimi kabinedeki bakanları tarafından hoş karşılanmadı. Diğer taraftan, bu tarihte Kaşkayların bildirisinin arkasındaki gerçek dürtü bilinmese de taleplerinin, Halil Melikî'nin tüm İranlılara yaptığı çağrıya, Azerbaycanlı yurttaşlarını örnek alarak "İran anayasasında tanınan hakları" talep etme çağrısına yanıt olarak yorumlanabilir.¹¹⁵ Bu olaylardan bir-

¹¹² İran-ı Mâ, sayı 636. 24 Eylül 1946.

¹¹³ Savlet Kaşkayî, M. N., *Sal-ha-yı Böhran*, Tahrân, Resa, 1987, s. 26.

¹¹⁴ *Cebhe*, sayı 274, 18 Ekim 1946.

¹¹⁵ *Rehber*, sayı 703, 26 Nisan 1946.

kaç ay sonra, Nasir Kaşıkay İran-ı Mâ'ya verdiği bir röportajda şöyle bir yorumda bulunmuştur:

Demokratların Azerbaycan'daki hükümetinin İran'ın bağımsızlığına gerçek bir tehdit arz etmesinden ve merkezi devletin pratikte sol ve radikal partiler tarafından kontrol edilmesinden dolayı, eylemimizi meşru gösterecek hiçbir kültürel veya bilimsel temel olmadığı gerçeğine aldırmayarak Güney hareketini sadece siyasi bir manevra olarak başlattık.¹¹⁶

Yukarıda özetlenen gelişmeler olurken Şah da Azerbaycan Valisi Câvid'le yaptığı bir görüşmesinde, Tudeh'in bölgesel özerklikle ilgili tutumunu “çifte standart” olarak gördüğünü ve onların bu tutumunun kafasını karıştırdığını söylemekteydi. Şah, Câvid'e Tudeh'in bu açık tutarsızlığını nasıl izah ettiğini sorduğunda, Câvid'in verdiği yanıt yasal bir değerlendirmeden ziyade siyasi kaygılara işaret etmişti:

Bizim tüm İran için demokratik bir hareket istediğimize hiçbir şüphe yoktur, ancak, Huzistan'da ileri sürülen taleplerin Huzistan halkının ve oradaki demokratik örgütlerin lehine mi, yoksa bu talepleri bahane ederek bu güçleri demokrasiye karşı silahlandırarak birkaç gerici toprak ağasının lehine mi olduğuna bakılmalıdır.”¹¹⁷

Bu arada Tudeh, başbakanın onlara danışmadan “güney krizine” ilişkin tamamen bağımsız bir karar almasından son derece rahatsız olduğunu göstermek için partili kabine üyelerinin kabine oturumlarına katılmamasına karar verdi.¹¹⁸ Parti liderleri bu kararı alırken “aralarındaki iyi ilişkileri” hesaba katarak, başbakanın çok geçmeden kendi görüşlerini benimseyeceğinden ve Güney Anlaşması'nı yürürlükten kaldıracığından emindiler. Oysa Kavam tam zıt yönde tepki verdi. 17 Ekim'de Kavam, kabinesinin istifasını Şah'a sundu. Şah istifayı kabul etti ve derhal Kavam'ı tekrar yeni bir hükümet kurmak için yetkilendirdi.

¹¹⁶ *Aras*, sayı 42, 20 Şubat 1946.

¹¹⁷ *Dad*, sayı 774, 27 Haziran 1946.

¹¹⁸ İskenderi. İ., *op. cit.*, cilt 2, s. 147.

Sadece yetmiş yedi gün süren koalisyon hükümeti, siyasi senaryo-sunun birinci aşamasını tamamlamak için Kavam'ın çok ihtiyaç duy-duğu hareket alanını sağladı. Kavam, ulusal düzeyde başarılı bir şe-kilde liberal kafalı bir Meşrutiyetçi olarak itibar kazandı. Üstelik kâğıt üzerinde kalmasına rağmen bazı radikal reformlar başlatarak Tudeh'in toplumsal değişim ve siyasi reformları hayata geçirebilecek yegâne siyasal odak olarak görülme tekeli kırmıştı. Benzer şekilde, Tudeh'i doğrudan yürütme erkine katılmaya davet ederek, onları siyasi muha-lefetin "tepeden bakan" rahat konumundan mahrum bıraktı. Sonunda Kavam, kentli orta sınıfın desteğini, liberallerin ve solun güvenini ka-zanarak, sarayın etkisini sınırlamayı başarabildi.

Petrol imtiyazlarına ilişkin kendi pozitif denge kurma politikasını uluslararası düzeyde hayata geçirerek Kavam, en azından üç önem-li dünya gücünün (ABD, Britanya ve Sovyetler Birliği) belli ölçüde desteğini sağlama almayı başarabildi. Onun petrol anlaşmazlığı ve Azerbaycan "krizini" ele alma tarzı, kuşkucu bir siyasi gözlemci olan ABD'nin İran büyükelçisinin şöyle bir sonuç çıkarmasına neden oldu:

Şu anda yüzdüğü tehlikeli sularda bu devlet gemisinin düme-nine biri geçecekse, en doğru isim Kavam'dır.¹¹⁹

Azerbaycan'da, Kavam'ın bariz başarılarına Demokratların tepkisi kararsızlık ile çaresizliğin karışımıydı. Azerbaycan heyetinin müzake-re masasından eli boş dönmesi, Demokratların merkezi hükümetin otoritesine ciddi bir sıkıntı oluşturdıkları günlerin sona erdiğini daha açık gösterdi. Artık, ülkenin siyasi arenasında hükümet dışında ve var-lıklarına tehdit arz eden başka güçlerin de iş başında olduğunu idrak etmişlerdi.

Demokratların Müzmin Çıkmazı

Demokratlar iktidardayken yüzleştikleri en önemli engellerden biri etkisi eyaletin her köşesine varan dini müesseselerdi. Ezici bir ço-ğunluğu Müslüman olan ve net tanımlanmış bir Şii hiyerarşinin başı çektiği bir toplumda, dini muhalefet, Demokratların çoğunluğunun devrimci Marksistler olarak tanındıkları gerçeği üzerine yoğunlaşmıştı;

¹¹⁹ Wash. Nat. Arch. 891.00/6-646, 6 Haziran 1946.

aksini söylemeler de Demokratların kurmaya çalıştıkları devlet Mark-sist ideolojiye sahip olacaktı. Dahası dini yapılanma, Demokratların özellikle Rıza Şah'ın tahttan çekilmesinden sonra modernleştirmeye çalıştıkları mevcut toplumsal yapıdaki her türlü değişimden endişe duyuyorlardı. Din adamlarının ana gelir kaynağı fertlerden ve özellikle eyaletteki toprak sahiplerinden topladıkları çeşitli dini vergiler ve zekatlardan ibaret olduğu için, dini hiyerarşi büyük ölçüde Azerbaycan'daki mevcut toprak mülkiyeti sistemine doğrudan bağımlıydı.

Demokratların göreve gelir gelmez uygulamaya koyduğu, dini pratiklerin özgürce yerine getirilmesini ve kadınların eskisi gibi örtünme hakkına sahip olmasını güvence altına almayı hedefleyen düzenlemeler, aslında din konusunda ne kadar hoşgörülü olduklarını göstererek dini müesseselerin rahatsızlığını gidermeyi amaçlayan bir jestti. Ancak, özerk hükümetin bu girişimlerine ve hatta birkaç mollayı safına katmış olmasına rağmen din adamlarıyla uzlaşma kapısı hiç açılmadı. Aksine, Demokratların icraatlarına başladığı ilk günden itibaren dini liderler açıkça, *ehl-i küüfr* (gâvurlar) olarak işaret ettikleri kişileri kesin bir dille reddettiklerini bildirdiler.

Seyyid Muhammed Behbahanî ve Hac Seyit Muhammed İmam-ı Cuma, ABD Cumhurbaşkanı'na ve Britanya Başbakanı'na yazdıkları bir mektupta, Azerbaycan'daki siyasi gelişmeleri şu şekilde kınadılar:

Azerbaycan'ın geneline yayılmış olan münasebetsiz ve uğursuz söylentiler...

Mektup mevcut durumu aşağıdaki sözlerle anlatmaya devam etmiştir:

Münferit ve müşterek bir şekilde ABD, Sovyet Rusya ve Britanya tarafından bütünlüğü garanti edilen ülkemiz tehdit altındadır ve her gün bu ülkede günahsız insanlar hayatlarını kaybediyorlar.

İki dini lider aynı mektupta şöyle bir çağrıda bulunmuştur:

İran halkının endişe ve kaygılarının giderilmesi için [Müttefik] güçlerin acilen İran'ı terk etmesi ve dahili gelişmelerle meşgul olabilmesi ve ülkede kamu güvenliğini yeniden tesis edebilmesi için merkezi devleti özgür bırakması gerekiyor.¹²⁰

120 Wash. Nat. Arch. 891.00/1-1146, 11 Ocak 1946. F.O. 371/52661, 29 Aralık 1945.

Özerk hükümeti azarlamaya kadar ileri gitmeye hazır olan bazı dini figürler de vardı. Yüksek rütbeli bir molla olan Sıkkatü'l-İslam Demokratları gerçek İranlı olmamakla suçlayarak,¹²¹ merkezi devletten “onların yok edilmesi için gereken önlemleri almasını” istedi. Sıkkatü'l-İslam’ın açıklamalarının halk arasında belli bir ölçüde ağırlığı vardı, çünkü babası 1911’de Tebriz’in Çarlık tarafından işgali sırasında Ruslarca şehit edilmişti.

1946 yazının başlarında, Demokratlar için ilk baştaki devrimci imajlarını korumak, halkın çoğunluğu bir yana, kendi parti tabanları içinde bile kolay bir iş olmamıştı. İktidara geldikleri ilk günlerde, eski siyasi güç yapısı yerine gelen tamamen yeni bir siyasi aktör olarak görülmelerinden yararlanmışlardı. Ancak şimdi Tahran’dan eli boş dönmüş olmalarıyla, eski yerleşik sosyal ve siyasal yapılanmalara karşı önemli reformları hayata geçirmek konusunda neredeyse hiçbir şansları olmadığına farkına varmışlardı.

Yine de devrimci ivmeyi sürdürmek için Demokratlar kültürel propaganda kampanyalarını güçlendirme gereği hissettiler. 7 Nisan’da, bir ilk olarak, Azerice, Kürtçe, Farsça günlük programlar yayınlayan, “Azerbaycan Milli Hükümeti’nin Sesi” adındaki bir radyo ile yayın hizmetinin temeli atıldı.¹²² Benzer şekilde, Azerbaycan dilinde gazete ve dergilerin sayısını toplamda on altıya çıkardılar; daha önceleri Farsça ya da iki dilli (Farsça-Azerice) formatta yayınlanan gazetelerin tamamı ortadan kayboldu. Örneğin, Demokratların her zaman en etkili gazetesi olan ve tirajı ortalama 10 bini bulan *Azerbaycan*,¹²³ başlangıçta iki dilli yayınlanıyordu; ancak, ADF’nin resmi organı olduktan sonra, bu formatını bıraktı ve münhasıran Azerice çıkmaya başladı.¹²⁴

121 Wash. Nat. Arch, 391.00/12-1845. 23 Ocak 1946.

122 Çeşm Âzer, M. K., *op. cit.*, s. 121.

123 *Handenîha*, sayı 30, 3 Kasım 1946.

124 1945’ten 1946 yılına dek, Azerbaycan dilinde şu gazeteler yayınlanmıştır: *Azerbaycan* (ADF’nin resmi organı), *Azad Millet* (Azerbaycan Milli Meclisi’nin resmi organı), *Yeni Şark*, *Galebe*, *Cevdet*, *Urumiye*, *Civanlar* (Azerbaycan Demokratik Gençlik Örgütünün resmi organı), *Âzer*, *Azerbaycan Yıldızı*, *Edebiyat Sayfası*, Şairler Meclisi, Ma’arif, Vatan, Fedai, Demokrat, Güneş.

Ayrıca, 1946'nın yazında, *Vatan Dili* isimli altı ciltlik bir eser yerel okulların kullanması için yayınlandı. Altı ciltlik bu çalışmanın başından sonundan kadar, Azerbaycan tarih ve kültürünün sürekli olarak son derece ayrıntılı bir biçimde ele alınmış olması, ancak İran tarihine veya İran'la Azerbaycan'ın kültürel ve toplumsal bağlarına ilişkin hiçbir verinin olmaması dikkat çekicidir.¹²⁵

Beklediklerinin aksine, Demokratların yeni kültürel kampanyası ve yerel etnik kimliği güçlendirmenin bir aracı olarak Azericeye yaptıkları vurgu, toplumun tamamını hükümetin bayrağı altında toplamakta başarılı olamadığı gibi halkın çoğunun İran'ın geri kalanıyla bağlarının kalıcı şekilde kopmak üzere olduğuna inanmasına neden oldu. Ayrıca, Azerbaycan halkında, kendilerini bekleyen yeni kaderin sonunda komşu Kafkasya'ya ilhak edilecekleri ve Sovyetler Birliği tarafından yönetileceklerine dair gittikçe artan bir korku vardı.¹²⁶ Dolayısıyla özerk hükümetin önlemlerine bir tepki olarak, Azerbaycanlıların Farsça konuşanlara karşı tavrında kayda değer bir değişim oldu. Demokrat Partisi'nin tabanında bile, azınlık Fars grubu, özellikle "muhacir" olarak bilinenler Azerbaycanlılar ile kıyas edildiğinde şimdi halk tarafından daha sempatiyle karşılanıyordu. Bu artan duygudaşlık zaman zaman İran ordusundan atılan ve özerk hükümetin *Halk Kuşunu*'na (Halk Ordusu) katılan *Fars Afserleri* (Subaylar) olarak bilinen ve Farsça konuşan asi subaylarla yerli Fedai milisleri arasında çatışmalara da neden olabiliyordu.¹²⁷

Yeni kültürel kampanyanın yol açtığı yerel tepkilerin yanı sıra, ülke genelinde de Demokratlar ile liberal siyasi spektrum arasında halihazırdaki mesafenin giderek artama riski bulunduğu ilişkin güçlü belirtiler vardı. Dolayısıyla Azerbaycan Demokratları, Tahran'daki siyasi gelişmeleri takip ederek, şimdi başka İran muhalif gruplarıyla yakın ilişkiler kurmanın çıkarlarına olacağını fark ettiler ve bu amaç doğrultusunda Kavam'dan kendilerini uzak tutmaya ve devlete karşı muhalefete katılmaya karar verdiler. O tarihe kadar özerk hükümet Tah-

¹²⁵ *Vatan Dili*'nin dördüncü cildinde İran'a yalnız bir kere, o da coğrafi anlamda işaret edilmiştir. bkz. *Vatan Dili, Dördüncü Kitap*, s. 113.

¹²⁶ Tefreşyan, A., *op. cit.*, ss. 71-2.

¹²⁷ *ibid.*

ran'da bazı siyasi partilerin desteğinden yararlanırken, siyasi ittifaklar yapmaktan çekinen bir politika izlemiş ve Tahran'la ilişkilerini yalnızca hükümetle muhatap olmak düzeyiyle sınırlı tutmuştu.

Şimdi ise Demokratlar, ayrılmaya dair yaptıkları ilk çağrılarından vazgeçerek, İran'ın toprak bütünlüğüne bağlılıkları üzerine vurgu yapmaya karar verdiler ve aynı zamanda, ülke genelinde başka siyasi partilerle işbirliği yapmaya istekli olduklarını da belirttiler. Nitekim 29 Ekim 1946'da ADF, Kürdistan Demokrat Partisi ve daha küçük Cengeli Partisi'yle birlikte *Cebhe-i Mütelif-i Ahzab-i Azadihah* (Özgürlükçü Partiler Birliği Cephesi) adı altında birleşti.¹²⁸ Özgürlükçü Partiler Birliği Cephesi esasen Tudeh ve İran Partisi tarafından Haziran 1946'da Tahran'da kurulmuştu. Demokratlar tarafından yapılan bu hareket, ülkenin liberalleri ve sol kesimi tarafından coşkuyla karşılaşmasına rağmen, artık bu aşamada İran genelindeki siyasi çevrelere hâkim olan yaygın kanaat, bir yıldan fazladır diğer siyasi aktörlerle bağıni koparmış olan Azerbaycanlı Demokratların yeniden işbirliği hatlarını kurmak için çok geç kaldığı yönündeydi.

Çöküş

Siyasi fırtına bulutları toplanıyordu ve tüm alametler Demokratların iktidardaki günlerinin sayılı olduğuna işaret ediyordu. Yine de Fırka, Azerbaycan'da bir hükümet oluşturmamasının birinci yıldönümünü kutlamaya hazırlanıyordu. "Eyalet tarihinin hatırlanan en olağanüstü bereketteki mahsulünü" toplamakla meşgulken,¹²⁹ Pişeveri tüm Demokratlara, saflarını sıklaştırıp On Beşinci Meclis seçimlerinde zafer kazanmak için kendisi etrafında toplanmaları çağrısı yaptı.¹³⁰ Aslında, karşılarında duran ciddi sorunlara rağmen, o tarihte Demokratlar arasından hiç kimse bir aydan az bir süre zarfında hükümetlerinin çökeceğini ve iktidara hiçbir zaman geri dönemeyecek bir şekilde silinip süpürüleceklerine dair bir öngöründe bulunamazdı.

¹²⁸ *Rehber*, sayı 755, 30 Haziran 1946. İran-ı Mâ, sayı. 666, 30 Ekim 1946

¹²⁹ *Azerbaycan*, sayı 331, 23 Ekim 1946.

¹³⁰ *Azerbaycan*, sayı 355, 22 Aralık 1946.

1946 güzünün ortasında, Kavam'ın siyasi otoritesi onun politikalarına açıkça muhalefet edenler arasında bile inkâr edilemez bir biçimde artmıştı. Şah'ın On Beşinci Meclis seçimlerinin düzenlenmesine dair fermanını aldıktan ve yeniden takviye edilmiş İran ordusunun desteğinden emin olduktan sonra Kavam siyasi senaryosunun ikinci aşamasına geçmek için doğru zamanın geldiğini düşündü.

1946 Kasım'ının sonunda, merkezi devlet Azerbaycan'a karşı son saldırısını başlattı. Daha önce Tahran'da yapılmış olan sözlü anlaşma uyarınca Azerbaycan Eyalet Encümeni (eski Milli Meclis), 11 Kasım'da düzenlediği bir oturumla Zencan'ı merkezi devlete devretme kararı aldı.¹³¹ Karar gereği on gün içinde Fedailerin kenti boşaltması hiç de kolay olmadı. Fedailerin daha radikal unsurları arasında karara karşı yükselen sert tepkinin yanında, Demokratlar şehirdeki destekçilerine karşı olası misilleme tehditlerini de değerlendirmek zorundaydı.¹³² Başkent Tahran'da nihai bir askeri saldırı için geniş çaplı hazırlıkların yapıldığı haberleri, eskiden beri süregelen toplumsal ve siyasi öç alma geleneğine sahip bölgedeki kentin Demokratlarının telaşlanmaları için geçerli bir nedendi.

“Başkentin geniş çaplı askeri hazırlıkları” gibi kaygı verici haberlerin yanında devletin Azerbaycan'a ilişkin saldırgan niyetlerini gösteren başka işaretler de vardı. 12 Kasım'da Kavam, görünüşte Gilan'daki çay tarlalarında tatil yapmak için Tahran'dan ayrıldı. Ülkede siyasi krizlerin doruğa ulaştığı bir dönemde başkentten ayrılması bir gazetecinin şöyle bir yorumda bulunmasına neden olmuştu: “Kavam Tahran'ı terk etmekle, aslında kendini yabancı devletler karşı karşıya gelmekten sakınıyor.”¹³³ Aynı şekilde, dokuz gün sonra Şah'ın komutanlığındaki İran ordusu Tahran dışında manevralar gerçekleştirdi.¹³⁴ Ve aynı gün devlet İran Partisi'nin etkili gazetesi *Cenhe*'yi kapatarak muhalif basına karşı sansür kampanyası başlattı.¹³⁵

¹³¹ *Zafer*, sayı 400, 17 Kasım 1946.

¹³² *Rehber*, sayı 868, 4 Aralık 1946.

¹³³ İran-ı Mâ, sayı 674, 12 Kasım 1946. *Cebhe*, sayı 294, 17 Kasım 1946.

¹³⁴ *Cebhe*, sayı 298, 21 Kasım 1946.

¹³⁵ *Neberd-i İmrûz* (eski *Cebhe*), sayı 1, 22 Kasım 1946.

Nihayet, Zencan'ın zaten merkezi hükümete devredileceği 23 Kasım'da, İran ordusu Fedailere ani bir saldırı yaparak kentteki tüm devlet binalarını işgal etti.¹³⁶ İran ordusunun bu hareketleri Demokratların siyasi pozisyonu üzerinde olabildiğince yıkıcı bir etki yarattı. ABD'nin Tebriz Konsolosunun yazdığı gibi:

Olayın psikolojik yıkıcılığına bakıldığında, Demokratların zırhını kıran bir darbeydi. İlk defa olarak kendi evlerinde mağlup oldular.¹³⁷

Zencan Faciası'nın haberleri Tebriz'deki Demokratlar ve halk için ezici bir darbeydi. “Çaresizlik ve belirsizlik” atmosferinde, merkezi hükümet “anlaşma gereği devredilen bir kenti işgal ederek, İran halkının büyük bir askeri zafer elde edildiğini sanmasına çaba göstermekle” suçlandı.¹³⁸ Üstelik “Tebriz Radyosu'nun duyuruları çok kontrolsüzdü ve gazete makaleleri de fazlasıyla sertti.”¹³⁹ Örneğin *Azad Millet*, Zencan saldırısından sonra yayınladığı bir başyazıda Kavam'ı yeni saldırgan politikasında ısrar ettiği takdirde “devletin askerlerini bekleyen silahlı direniş olacaktır” diyerek şu sözlerle uyardı:

Tüm özgürlükçülerle birlikte biz, kanımızın son damlasına kadar irticacılara karşı direneceğiz... Tahran bilmelidir ki biz onların irticai ihanetlerine karşı sessiz kalmayacağız.¹⁴⁰

Merkezi devletin askerleri Zencan çevresinde konuşlandığı esnada, Başbakan Kavam “hızlı bir seçim hazırlığına” ilişkin beyannamesinde şöyle bir açıklamada bulundu:

Milli Şûra Meclisi kendi nezdinde seçimlerin düzgün bir şekilde yapılmasına nezaret etme sorumluluğu olduğu için, tüm dikkatini kamu düzeni ve güvenliğinin sağlanmasına vermekle ve bu kapsamda yeterli sayıda *Nigehban* (jandarma) gücünü ve gerektiği takdirde ordu güçlerini tüm seçim bölgelerine göndermekle yükümlüdür. Devlet seçim bölgelerine Tah-

¹³⁶ *Azerbaycan*, sayı 357, 25 Kasım 1946.

¹³⁷ Wash. Nat. Arch, 891.00/12-3046, 30 Aralık 1946.

¹³⁸ *ibid.*

¹³⁹ *ibid.*

¹⁴⁰ *Azad Millet*, sayı 118, 26 Kasım 1946.

ran'dan asker gönderecektir. Bu önlem istisnasız İran'ın tüm bölgelerinde alınacaktır.¹⁴¹

Devletin beyannamesi kesin ve açıktı. Yine de Azerbaycan Valisi Câvid, Kavam'a bir telgraf göndererek ona doğrudan Azerbaycan'a da asker göndermeye niyeti olup olmadığını sordu.¹⁴² Bu soruya hazırlıklı olan Kavam, derhal olumlu bir cevap verdi ve böyle bir önlemi almaktaki tek gerekçesinin “yasaları güçlendirmek ve ülkenin her yerinde herkese eşit seçim hakları vermek” olduğunu söyledi.¹⁴³

Merkezi devletin deklarasyonuna Demokratların tepkisi karışık-tı. Aslında, kendi aralarında gittikçe artan ölçüde derinleşen olası bir bölünmenin işaretleri vardı. Merkezi hükümetle olan mücadele süreci ilerledikçe Demokratlar içinde iki kamp oluşmaya başladı. Bir tarafta, ADF liderliği ve başta Fedailer olmak üzere silahlı güçler personeli vardı. İkinci kamptaysa eyalet encümeni üyeleri ve yerel yönetimdekiler vardı.

Haziran anlaşmasının yayınlanmasından itibaren, ADF kendini eyaletin yönetim işlerinden uzak tutmaya çalışmıştı. Halihazırda ADF'nin başkanı olan Pişeveri özerk hükümette görev almayı özellikle reddetmiş, böylece hükümet işlerine mesafeli olduğunu göstermişti. Pişeveri'nin aksine, şimdi eyalet şûrasında oturan önceki Milli Meclis milletvekilleri ve devlet bakanlıklarının yerel müdürleri olarak görev yapan eski bakanlar, kendilerini merkezi devletin doğrudan temsilcileri olarak görmeseler de yine de mevcut idari yapının asli sivil memurları olarak görüyorlardı.

Dolayısıyla, Demokratlar içindeki bu iki grubunun *Zencan Faciası* konusundaki tepkileri hiçbir şekilde benzer değildi. Örneğin, Pişeveri, “*Ne için geliyorlar?*” isimli bir başyazısında öfkesini gizlemeden Kavam'ı suçladı:

Öyle hilekar ki geçen altı ay boyunca tek yaptığı Azerbaycan'ı aldatma politikasıydı; müzakerelerle barışçıl bir çözüm vaat ederken aslında olası bir askeri seçeneğin hazırlıklarını yapıyordu.¹⁴⁴

¹⁴¹ *Neberd-i İmrûz*, sayı 1, 22 Kasım 1946.

¹⁴² İran-ı Mâ, sayı 684, 25 Kasım 1946.

¹⁴³ *Neberd-i İmrûz*, sayı 3, 25 Kasım 1946.

¹⁴⁴ *Azerbaycan*, sayı 357, 26 Kasım 1946.

Pişeveri sonrasında Kavam'ı tehdit ederek, “ateşle oynamaması” konusunda şöyle uyardı:

Halkımız ne pahasına olursa olsun, kazandığı özgürlükleri korumaya yemin etmiştir... Biz sözümüzün arkasındayız ve süngülerinin gücüyle bizim özgürlüğümüzü ayaklarının altında ezmeyi arzu edenler her kim olursa olsun, halkın yumruğunun gücüyle dövülüp geri püskürtülecektir. Bu benim son sözümdür; ölmek var, dönmek yok!¹⁴⁵

Ancak Pişeveri'yle tam bir zıtlık içinde, eyalet şûrası merkezi devlete karşı oldukça ılımlı ve uzlaşmacı bir duruş benimsedi. Kavam'ın Azerbaycan'a asker gönderme niyetine yönelik beyannamesine yanıtında, Eyalet Encümeni Başkanı Şebisteri, “Haziran Anlaşması” uyarınca Azerbaycan yerel silahlı güçleri “İran ordusunun bir parçası” olarak tanındığı için buna gerek olmadığını belirtti. Ardından da şöyle bir öneri de bulundu:

Vardıkları andan itibaren Azerbaycan'ın güvenliği için tehdit oluşturacak devlet askerlerinin gönderilmesini tavsiye etmiyoruz. Ekselansları gerçekten iyi niyetliyse, müfettişler gönderebilir ve böylece seçim yasasının 38. maddesi uyarınca görevlerini yerine getirebilir.¹⁴⁶

Kavam'a gönderdiği telgrafla iyi niyetli bir tavsiyede bulunmayı hedefleyen Şebisteri başbakanından hiçbir yanıt alamadı. Onun yerine Câvid'e bir telgraf gönderen Kavam, hem eyalet encümeninin açıklamasındaki her şeyi görmezden geldi hem de encümenin konuya müdahale etme yetkisinin olmadığını kesin bir şekilde dile getirdi:

Silahlı güçlerin gönderilme meselesini eyalet encümeninin onaylaması veya onaylamaması söz konusu değil... Azerbaycan'daki güçlerin şu andaki mevcut durumu güven vermiyor, üstelik halihazırdaki yapılanmaları güçlendirilebilmiş de değildir. Dolayısıyla devlet, onları görev için yeterli görmüyor ve seçimlerin düzgün yapılmasını sağlama almak için Azerbaycan'a gereken güçleri gönderecektir.

Dahası Kavam telgrafına şu sert tondaki uyarıyı da ekledi:

¹⁴⁵ *ibid.*

¹⁴⁶ *Zafer*, sayı 413, 2 Aralık 1946.

Devletin kararı iyi niyetle karşılaştığı müddetçe yanlış anlaşılma veya kaygılanmaya neden olacak bir şey olmayacak... Ancak devlet güçlerine karşı bir direniş sergilenirse, bunun eyalet işlerinden sorumlu yetkililer için ciddi sonuç ve sorumlulukları olacaktır.¹⁴⁷

Böylece gelecekte herhangi bir uzlaşma için kapının bütünüyle kapandığı ve askeri bir karşılaşmanın kaçınılmaz olduğu belli olmuştu. 7 Aralık'ta ADF Merkez Komitesi Pişeveri tarafından imzalanmış bir bildiriyle merkezi devletle resmen savaşta olduğunu açıkladı. ADF'nin tüm İranlı *hemvatanlara* (yurttaşlara) hitap eden deklarasyonunda, Pişeveri kararlılıkla savaşa hazır olduğunu iddia etti:

Biz açıkça Azerbaycan'da hiç kimsenin savaş istemediğini söyledik. Ancak madem Sayın Kavamu's-Saltana bizimle topun ağzıyla konuşuyor, biz de özgürlüğümüzü savunuruz.

Pişeveri "ülkede demokrasi ve özgürlüğü korumak için ayağa kalkıp mücadele etmeleri gerektiği için İranlı kardeşlerinin" hepsine çağrıda bulundu. "İran milletinin kendisini özgür kılması için irticacıların saldırısını püskürteceği" sözünü verdi. Deklarasyon bir dizi vatansever sloganla sonlandı:

Yaşasın İran'ın özgürlük ve bağımsızlığı!
Yaşasın özgürlükçülerin cephesi!
Yaşasın İran özgürlük hareketinin öncüsü Azerbaycan'ın şanlı adı!
Yaşasın özgürlüğü seven Fedailer, askerler ve subaylar, bizim ve tüm İran'ın özgürlüğünü kanla yıkanmış siperlerde savunular!¹⁴⁸

Ancak "İranlı kardeşleri" Pişeveri'nin silahlanma çağrısına yanıt vermediler, ki bu yaklaşmakta olan çatışmada bütünüyle fark yaratabilirdi. Buna rağmen Azerbaycanlı Demokratlar boş durmadılar ve pasif bir şekilde yenilgiyi kabul etmediler. Silahlı direniş için hazırlıklarının bir parçası olarak, mevcut silahlı birlikleri Kızılbaş ve Fedailere ilave olarak "Babek" adını verdikleri bir askeri birlik oluşturdular.¹⁴⁹ Kent-

¹⁴⁷ *Neberd-i İmrûz*, sayı 3, 25 Kasım 1946

¹⁴⁸ *Azerbaycan*, sayı. 366, 7 Aralık 1946. Farsça metin için bkz. İran-ı Mâ, sayı 693, 8 Aralık 1946.

¹⁴⁹ Wash. Nat. Arch. 891.00112-3046, 30 Aralık 1946.

teki olayların tanıklarından biri olan ABD'nin Tebriz Konsolosunun raporuna göre:

Demokratların Hükümeti'nin son günlerinde, karanlıkta epey uğultu vardı, ancak epey de hazırlık vardı. Sivillere şehir meydanında eğitim veriliyordu; iş kadınların bir ellerinde silah diğer ellerinde de yüzlerini kapatan bir peçe kavradıkları tuhaf bir hal almıştı. Özellikle hafif silahlar ve mühimmatın tedarik edilmesiyle cephanelik büyük oranda güçlendiriliyordu. Tebriz silosuna tahıl getirildi. Uzun ve pahalıya mal olacak bir kuşatmanın tüm belirtileri mevcuttu.¹⁵⁰

Ancak raporunda şu önemli değerlendirme de yer alıyordu:

Eksik olan moral ve güvendi; liderler kanlarının son damlasına kadar savaşacaklarını tekrarlayarak bu eksikliği gidermeye çalışıyorlardı.¹⁵¹

Ancak, bu son günlerde Demokrat liderler arasında artan karışıklık, “kanlarının son damlasını” Azerbaycan’ı savunmak için akıtmalarını gerçekte imkânsız kıldı. 10 Aralık’ta Kavam, İran ordusuna Tebriz’e yürüme emri veren son fermanı imzaladı.¹⁵² ADF’nin liderleri kararlaştırılmış son görüşmeleri için bir araya geldiler. Oturumda hazır bulunanlardan Şebisteri ve Câvid bütünüyle silah bırakılması yönünde fikir belirtirlerken, Pişeveri ve Padigan gibi diğer parti üyeleri sert bir şekilde bu teklife karşı çıktılar.¹⁵³ Sonunda, Tebriz’deki Sovyet Konsolosluğunun askeri ataşesi olan Kuliyeve aracılığıyla Bîrîya, ADF’nin yeni Birinci Sekreteri olurken Pişeveri, Padigan ve Cahanşahlu Afşar’a, İran’dan ayrılarak Sovyet Azerbaycanı’na gitmeleri tavsiye edildi.¹⁵⁴ Ertesi gün, *Azerbaycan* gazetesinde Tebriz’in son taleplerine ilişkin bir bildiri yayınladı:

Sayın Kavamu’s-Saltana’nın iyi niyetlerine de güvenerek Azerbaycan eyalet encümeni aşağıdaki kararları almıştır:

¹⁵⁰ *ibid.*

¹⁵¹ *ibid.*

¹⁵² İran-ı Mâ, sayı. 696, 11 Aralık 1946.

¹⁵³ Cahanşahlu Afşar, N., *op. cit.*, s. 308.

¹⁵⁴ *ibid.*, s. 358.

- Güvenlik güçleri Tebriz kentine girdiklerinde, kardeş kanı dökülmesinden kaçınmak için, hiçbir hasmane gösteri olmalı ve bu güçler tam bir sükûnetle karşılanmalıdır.
 - Azerbaycan Demokrat Partisi, geçmişte olduğu gibi İran'ın toprak bütünlüğünün, bağımsızlığının ve halkın mutluluğunun savunucusu ve destekçisidir.
 - Sendikalar gibi Fırkanın tüm örgütlenmeleri günlük çalışmalarına eskisi gibi devam edeceklerdir.
- Yaşasın İran'ın bağımsızlığı!¹⁵⁵

Böylece 12 Aralık 1946'da yani kuruluşundan tam bir yıl sonra, Demokratların Azerbaycan'daki egemenliğinin sonuna gelinmişti. Oysa ironik bir şekilde aynı gün, "halkın eyalet yönetimini ellerine geçirdiği şanlı günün" yıldönümü için anma törenlerinin yapılması planlanmıştı. İran ordusu, Demokratların geniş bir zaman diliminde ortaya koyacağı sert direnişe göre hazırlanmıştı.¹⁵⁶ Ancak, ordu eyalette otoritesini kurmakta hiçbir ciddi engelle karşılaşmadı ve bu herkesi şaşırttı. Azerbaycanlılar tarafından sadece birkaç münferit silahlı direniş olayı gerçekleştirilebildi.¹⁵⁷ Bununla birlikte bazı anlatılanlara göre, "kurtarıcı olarak düşünülen ordu, bir vahşi işgal ordusu" idi.¹⁵⁸ Sonuçta, merkezi devlet askerlerinin Azerbaycan'a gelişi sırasındaki ilk kaos günlerinde çok sayıda insan hayatını kaybetti ve Sovyet Azerbaycanı'na kitlesel bir göç yaşandı.¹⁵⁹ Özerk hükümetin tasfiyesi arifesinde sadece birkaç

¹⁵⁵ *Azerbaycan*, sayı 371, 12 Aralık 1946.

¹⁵⁶ Wash. Nat. Arch, 891.00/12—2346, 23 Aralık 1946.

¹⁵⁷ Küçük örnekler arasında *Komite-i İntikam* (İntikam Komitesi) tarafından örgütlenen ve Tebriz yöresinde meydana gelen müphem direniş vardı: Rüzgar, M., Hâtırat (yayınlanmamış hatıralar). Muhammed Rüzgar, bir görüşmemizde, direnişin "tamamen ihtiyari" olduğunu belirtmiş ve ADF liderliğiyle herhangi bir bağı olduğunu reddetmiştir.

¹⁵⁸ Douglas, W. O., *Strange Land and Friendly People*, New York, Harper and Brothers, 1951, s. 45.

¹⁵⁹ Demokratların açıklamalarında, 10.000'in üzerinde bir ölü sayısından bahsediliyor, oysaki İran Devleti'nin yarı resmi raporları ölü sayısını 800 kişi olarak vermektedir. Diğer taraftan, ABD Tahran Büyükelçiliğinden alıntı yapan bir Britanyalı kaynak Demokratların ölü sayısını 421 kişi olarak vermektedir; Demokratların açıklamaları için bkz. Azerbaycan Demokrat Fırkası, *Azadlık Yolunun Mübarizleri*, cilt 2, Bakü, Azerbaycan, 1969, s. 5; İran Devleti'nin tahmini şu kaynakta verilmiştir: *Handeniha*, sayı 36. 24 Aralık 1946; ABD Büyükelçiliğinin raporunda şu şekilde tasnif edilmiştir: Wash. Nat. Arch. 891.00/1-1547, 15 Ocak 1947.

ADF liderine ülkeyi terk etmeleri önerilmişti, oysa sonraki günlerde 15 binin üzerinde bir toplu sürgün vakası gerçekleşecekti.

Bir Maceranın Sonu

Demokratların aniden ve bütünüyle teslim olması bazı gözlemcilerin yanı sıra kimi tarihçilerin, Azerbaycan “krizini” sona erdiren şeyin, aslında büyük devletlerin uyguladığı baskılar olduğu yönünde fikir yürütmelerine neden oldu.¹⁶⁰ Bu bağlamda, tartışmalar sürekli ABD Cumhurbaşkanı Harry S. Truman’ın Sovyetlere uyguladığı baskının İran politikasındaki değişikliğin nedeni olduğuna işaret eder. Bu argümana göre Sovyetler de Azerbaycanlı Demokratlara baskı uygulayarak özerk hükümetin tarihinin son sayfasına mührü basmıştır. Truman’ın Sovyetlere bu konuyla bağlantılı “ültimeatom” verdiğine dair göndermeler bile yapılmıştır.

Sözde ültimateatom aslında, Truman’ın Sovyet yetkililerinden, Üçlü Anlaşmada mutabık kalınan tarihte İran’dan askerlerini çekmek konusundaki yükümlülüklerine bağlı kalmalarını talep eden mektuptan başka bir şey değildi.¹⁶¹ Ancak, Truman’ın 24 Nisan 1952’deki bir basın konferansında kullandığı “ültimeatom” terimi bu konuda epey bir kafa karışıklığına yol açmıştır.¹⁶²

Nihayet, 1969’da on yedi yıllık tartışmadan sonra, Birleşik Devletlerin ilgili departmanı resmen şöyle bir duyuruda bulundu: “departman arşivinde Birleşik Devletleri’nin Sovyetler Birliğine ültimateatomu

160 Azerbaycan krizinin uluslararası boyutu birçok kitap, makale ve tezin konusu olmuştur. Azerbaycan olaylarının arka planında uluslararası güç ilişkilerini özellikle dikkate alan son çalışmalar için bkz. L’Estrange Fawcett, L., *The Struggle for Persia, the Azerbaijan Crisis of 1946*, Doktora tezi, St Antony’s College. University of Oxford, 1988.

161 Bu konuda ayrıntılı bir inceleme için bkz. Atabaki, T., “Efsâne-i Yek Ültimateatom “, Çeşmandaz, sayı 3, Güz 1987, s. 54-68; Thorpe, J. A., “Truman’s Ultimatum to Stalin on the 1946 Azerbaijan Crisis”, *The Society for Iranian Studies Newsletters*, cilt 7, sayı 3, Ekim 1972, ss. 8-10.

162 *New York Times*, 25 Nisan 1952.

olduğuna dair bir belge yoktur.”¹⁶³ Yine de böyle bir “ültimatomun” olduğuna dair hiçbir sağlam belgenin olmadığı gerçeğine rağmen, muhtelif siyasetçiler ve akademisyen, bu farazi “ültimatomun” Azerbaycan’da Demokratların düşmesine yol açan “belirleyici etken” olduğunu savunmuşlardır.¹⁶⁴

Sovyetlerin “Doğu’dan geri çekilmesini” Demokratların Azerbaycan’daki rejiminin ani ve hepten çöküşünün tek nedeni olduğunu ve doğru olduğunu varsaymak “Batı baskısının” varlığına bahsedilenler kadar yetersizdir. Şüphesiz, iktidara geldikleri ilk günden itibaren Demokratlar, Sovyetlerin moral desteğinden yararlandılar. Ancak, bu moral destek hiçbir zaman önemli maddi avantajlar sağlamadı. Birleşik Devletler İran Büyükelçisi George Allan’ın belirttiği gibi:

Sovyetler geçen bir yıl boyunca Azerbaycan rejimine yardım konusunda oldukça cimriydi ve bu yardım da neredeyse pazarlığa yakın bir şeydi. Sovyetler Azerbaycanlılara temin ettikleri buğday ve diğer mallar için yüksek fiyatlar ödetiyorlardı. Üstelik askeri malzeme yardımında, önemli ölçüde otomatik silahlar ve diğer hafif silahlara ait mühimmat ürünleri ile hafif teçhizat sağlamış ama hiçbir ağır silah verilmemiştir.¹⁶⁵

Azerbaycanlı Demokratların düşüşünde “Batı baskısı” veya “Doğu’dan geri çekilmeden” daha kritik görünen şey, gittikçe kaybettikleri halk desteğiydi. Aslında, rejiminin düşüş hızı ve merkezi devletin askerlerine karşı gerçekten etkili bir silahlı halk direnişinin olmayışı, muhaliflerinin kuvvetli olmasından çok Demokratların demokratlığının alametiydi. Hal böyleyken, Demokratların pozisyonunu ele alan herhangi bir dengeli görüş, onların bazı siyasi önlemlerinin geniş rağbet gördüğünü göz ardı etmemelidir. Örneğin Birleşik Devletler Tebriz Konsolosuna göre:

¹⁶³ United States, Department of State, *Foreign Relations of the United States*. 1946, cilt 7, Washington, 1969, s. 348.

¹⁶⁴ Keşâverz, F., *op. cit.*, s. 67; Fatih, M., *op. cit.*, s. 375; Hâme’i, E., *op. cit.*, s. 23.5; Melikî, H., *op. cit.*, ss. 426-7; Laciverdî, H., *op. cit.*, s. 287.

¹⁶⁵ Wash. Nat. Arch. 891.00/12-2346, 23 Aralık 1946.

Demokratlarda modern siyasetin dirayeti vardı. Onlar halkın hoşlanacağı şeyleri yaptılar. Somut sonuçlar üzerinde vurgu yapacak kadar da akıllıydılar. Halkın görebileceği şeyler yaptılar, yollar, asfaltlar. Yani Tahran hükümetinin yıllardır zahmetle girip de yapmadığı şeyleri. Demokratlar eğitime de vurgu yaptılar; okulları tamamen yenileyerek etkilerini kalıcılaştırmayı istediklerini gösterdiler.¹⁶⁶

Ancak baştan yanlış giden şey, Demokratların etkileyici bir sosyo-politik hareket yaratarak eyaletteki desteği harekete geçirmeyi başaramamalarıydı. Böyle bir hareketi formüle etme çabaları her zaman yetersiz kaldı. Pişeveri, İran Anayasası'nın ihyasına çağrı yaparak ve anayasada tanınan hakları savunarak pozisyonunu meşrulaştırmaya çalıştı. Bununla birlikte bu konuda verdiği mesai, kendi "özerklik" düşüncesinin, anayasasının eyalet halkına encümenler oluşturma hakkı veren hükmünün öngördüklerinin ötesine gittiğini açıkça gösterdi. Dahası Pişeveri, erken Bolşeviklerin "milletlerin kendi kaderini belirleme hakkı ve ayrılarak bağımsız bir milli devlet oluşturma yetkisine sahip oldukları" ideallerine bağlılığını belirtmekte tereddüt etmedi.

Aslında, Pişeveri merkezi devlete tehdit savurduğu bir açıklamasında, Azerbaycan'ın İran'dan ayrılmasına açıkça işaret etmekten hiç kaygı duymamıştır:

Azerbaycan kendi işlerini yönetme gücüne sahiptir. Tahran'daki hokkabazlar (...) özgürlüğü yok etmede ısrar ederlerse, biz mecburen bir adım ileri giderek onlarla bağımızı koparmak zorunda olacağız. Tahran irtica yolunu seçerse, o zaman, güle güle! O Azerbaycan'sız kalacaktır. Bu bizim son sözümüzdür!¹⁶⁷

Bir diğer bir açıklamasında Pişeveri daha da açıktı:

Azerbaycan Hindistan gibi İran'ın geri kalanının bir mahpusu olmaksansa, İrlanda gibi özgür olmayı tercih eder.¹⁶⁸

¹⁶⁶ Wash. Nat. Arch, 891.00/12-3046, 30 December 1946.

¹⁶⁷ *Azerbaycan*, sayı 1, 5 Eylül 1945.

¹⁶⁸ *Azerbaycan*, sayı 8, 20 Eylül 1945.

Bu tür bir retorik, belirgin ayrılıkçı tonuyla, sadece Tahran'daki merkezi devlette nefret uyandırmakla kalmıyor, Tebriz'deki siyasi çevreler içinde de husumeti de artıyordu. Yine de iktidarda oldukları son günlerde Demokratlar, ayrılıkçı tutumlarını yani halkların kendi kaderlerini belirleme ve kendi ulus devletlerini kurma hakkı olduğu yönündeki ısrarlarını terk ederek siyasi söylemlerinde belirgin bir değişikliğe gittiler. Bu değişen söylemde artık Azerbaycan'ın merkezi devletten kurtulmakla elde edeceği avantajlar vurgulanmıyor bilakis Azerbaycanlı Demokratlar kendilerini tüm İranlılar adına Anayasa'nın bayraktarları olarak resmetmeye başlıyorlardı. Anayasa'yı savunmakla ve onun gereği olan ademimerkeziyetçi siyaseti geliştirmekle Demokratlar, tüm İran'ın izlemesi gereken bir öncü demokratik siyasi çizgiyi temsil ettiklerini iddia ediyorlardı. Ancak, çabalarının nihai trajik sonu, ne yazık ki bu yeni temayı repertuarlarına eklemekte çok geç kaldıklarını göstermiştir.

Milli bilinç, yani devlet olarak örgütlenmiş – ya da örgütlenmeyi dileyen- bir sosyal topluluğa ait olma hissi, kültürel veya siyasal bir milletin temelidir. İlkesel olarak, milli bilinç bir milli devletin varlığından bağımsızdır ama milli bilinçten yoksun bir milli hareket yenilgiye mahkûmdur.

P. Alter, Nationalism, s. 18.

Hegel'in tarih kendini tekrarlamaya meyillidir düşüncesine, Marx ironik bir şekilde olayların ilk başta trajik biçimde ve ardından bir komedi olarak meydana geldiğini ekler. Bu görüşün bazı tarihsel olaylara ilişkin geçerliliği olsa da İran Azerbaycanı'ndaki özerk hareket örneği için kesinlikle uygulanabilir değildir. 20. yüzyıl boyunca, İran Azerbaycanı'nda merkezi devletin bölgedeki otoritesini sınırlamak ve böylelikle geniş ölçüde yerel katılım temelinde yeni bir güç yapısı oluşturmak amacıyla iki önemli ayaklanma gerçekleşmiştir. Bu her iki çaba tam bir yenilgiyle sonlanmıştır. Üstelik, ikinci çabanın faciayla sonlanmasına neden olan koşullar, yani Pişeveri'nin kariyeri ve Azerbaycan Özerk Hükümetinin 1946'da yıkılışı, görünürde biraz daha karmaşık olmasına rağmen, 1920'de Hiyabani ayaklanmasının trajik sonunu getiren birinci çabaya benzerdir.

Radikal reformcu hatip Hiyabani, bir dönem Çarlık Rusya'nın egemenliği altında yaşamıştı. Yine de düşüncelerinin şekillendiği yıllarda Rusya kolonyal yönetiminde cereyan eden toplumsal muhitten çok daha güçlü bir şekilde, 18. yüzyıl Batı Avrupası kaynaklı toplumsal düşüncelerden etkilenmiştir. İran'ın merkezîyetçi yönetimine ciddi bir şekilde muhalefet etmesine rağmen, İran'ın toprak bütünlüğünü korumak amacıyla Azerbaycan'da bağımsız veya özerk bir yönetim kurmaktan ziyade, bir İran ulus devleti düşüncesine bağlı kalmıştı. Bu dönemde, onun siyasal talepleri İran genelinde merkezi devletle yerel

otoriteler arasında yürütme erkinin adil dağıtımını istemenin ötesine gitmedi.

Aslında, başkentten başlayarak ülke genelinde siyasi reformlar yapma girişimi, birçok bölgesel inisiyatifle karşılaştırıldığında, İran milliyetçi-reformist kampını bölen en önemli konulardan biriydi. Hiyabani ve arkadaşları Tahran yerine Tebriz'den reform hareketini başlatarak, merkezi devletin işlevini kısıtlıyorlardı. Dönemin reformist kampında yer alan diğerleri samimi bir şekilde, başkent rolünü dolaylı veya dolaysız azaltan herhangi bir girişimin ülke bütünlüğünü güçsüzleştirerek tehlikeye atacağını düşünüyorlardı. İki taraf bu konu üzerinde öylesine bölünmüştü ki Hiyabani'nin bağımsız duruşu ve yabancı güçlerden açıkça destek aramaktan imtina edişi bile reformist kampın tamamının kendi bayrağı altında birleşmesi için yeterli olmadı.

Yirmi beş yıl sonra devrimci bir komünist olan Pişeveri, Hiyabani'nin trajik sonundan bir ders çıkardığını iddia ederek, Azerbaycan'da bölge temelinde bir diğer hareketi yönetmeye hazırlandı. Pişeveri, devrimci-komünist harekete yıllarını vermiş bir Marksist-Leninist olarak, İran Azerbaycanlılarını ayrı bir millet olarak görmekle kalmıyor, "ulusların kendi kaderini belirleme, ayrılma ve bağımsız bir devlet oluşturma hakkı" gibi Leninist bir sloganının öncülüğünü yapmakta da ısrar ediyordu. Pişeveri'nin özerklik algısı kesinlikle, yerleşik egemen bir devletin sınırları dahilinde kalarak büyük ölçüde bölgesel yaşamaya ve yönetime katılma talebinin ötesine gitmiştir. Üstelik, Pişeveri sadece komünist kampın uluslararası boyutta dost siyasi partilerinin işlerine karışmasına inanan komünist kuşağa ait değildi, aynı zamanda komünist kamptan doğrudan destek istemekte hiç tereddüt etmedi. Pişeveri'nin gözünde, Sovyetler Birliği, komünist kampın önde gelen bir gücü olarak, Britanya veya Birleşik Devletler gibi büyük güçlerle benzer kategoride yer almıyordu. O, Sovyetler Birliğine yabancıların İran'ın işlerine karışmaları konusunda İranlıların yerleşik güvensizliği açısından bakmıyordu.

Hiç kuşkusuz, siyasi yelpazenin liberal kanadında, hatta komünistler arasında bile Pişeveri'nin bu görüşlerini paylaşmayanlar vardı.

19. yüzyılın başlangıcından beri, İran'ın iç siyasetine yabancı müdahalesi sabit bir tehdit olmuştur. Bir yabancı güçle ilişkili olarak gö-

rlmek en azından uzun vadede, bir devlet adamının siyasi alanındaki başarı şansını azaltıyordu. Dolayısıyla, Tudeh'in birçok yesi için bile Pişeveri'ye ve Demokrat Partisi'nin uygulamalarına koşulsuz destek vermek zordu. Dolayısıyla, Pişeveri'nin Sovyetler Birliğine kesin olarak görülen bağıllığı ve bağımlılığı algısı dikkate alındığında, özerklik hareketinin ne ölçüde yerli olduğu sorusunu sormak icap eder. Elbette, nceki sayfalarda işaret edildiği gibi yerelde sayısız sıkıntı vardı. Ancak bu sıkıntılar özerk hükümetin merkezi devletle yzleşmesinde bu kadar tehditkâr ve kışkırtıcı bir dil kullanmasına veya benimsemiş olduğu radikal uygulamalarla Tahran'la her türlü bağını tamamen koparmasına yeterli neden olamazdı.

Pişeveri'nin beklentilerinden çok uzak bir şekilde, Sovyet destekli Azerbaycanlı Demokratların zerklik çağırısı, sonunda oldukça olumsuz sonuçlandı. Ayrıca Sovyet Sosyalist Azerbaycan Cumhuriyeti'nin, yani İran Azerbaycanı ile benzer ismi taşıyan bir cumhuriyetin varlığı birçok İranlı açısından Sovyetlerin politikasının arkasındaki amacın nihayetinde İran Azerbaycanı'nın koparılmasından başka bir şey olmadığı kaygısını artırmaktaydı. Bu gizli kaygının varlığı karşısında, eyaletlere daha çok özerklik verilmesini açıkça dile getiren birçok İranlı siyasi aktivist bile Azerbaycanlı Demokratlara koşulsuz destek vermekte isteksizdi. Onların kafasında, Pişeveri'nin bölgesel özerklik çağırısı, bir kâbus senaryosuyla, Azerbaycan'ın İran'dan ayrılmasıyla ilişkilendiriliyordu. Ayrıca, Azerbaycanlı Demokratların birçok durumda, özerklik ve etnik konularla ilgili özensiz bir terminoloji benimsemiş olmaları gerçeği, yalnızca kafa karışıklığını ve belirsizliği daha da artırmaya hizmet etmişti, ki halkın gözünde bu durum onların politikalarının bir parçasıydı.

Benzer şekilde, Demokratların kendi evleri olan Azerbaycan'da, Sovyet desteğinden yararlanma politikası, Azerbaycanlıların zerk hükümetlerinden yabancılaşmasına neden olmuştu. Bu da ayrılma hayatının yakın gelecekte İran'la tüm bağları koparacağı ve Azerbaycan için geri döndürülmez ekonomik ve kültürel kayıplara yol açacağı kanaatinin yaygınlaşmasına neden oldu. Netice itibariyle, özerk hükümetin hayata geçirdiği birçok cazip reforma rağmen -özellikle toprak meselesine dair geniş çaplı reformların yanı sıra eğitim ve seçim ala-

nındakiler- karar vericiler halkın gerçek desteğini kazanmayı ve bunu sürdürmeyi başaramadılar. Özerk hükümetin Tahran'ın askeri meydan okumasına cevap üretemeyerek hızla düşmesi tam da buna delalettir.

Hiyabani ayaklanmasının başarısızlığından çıkarılması gereken ders, ayaklanmanın halk desteğini nasıl peyderpey kaybettiğinin açıklanmasında aranmalıdır. Merkezi devletin Azerbaycan'a gönderdiği az sayıda silahlı güç, hiçbir direnişle karşılaşmadığı gibi, yerel halkın çoğunluğu da geldikleri için memnun görünüyordu. Hiyabani'nin ortaya koyduğu reform paketi halkın taleplerini karşılamakta yetersiz miydi? Aksine, 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın sosyo-ekonomik durumu dikkate alındığında Hiyabani'nin önerdiği program gerçekçi bir gözle bakıldığında, o dönem için ilerici sayılabilecek bir reform kampanyasıydı. Merkezi devletin uyguladığı zayıf askeri baskı ve Hiyabani'nin reform programı göze alındığında, ayaklanmasının kolayca yenilgiye uğramasında başka neden veya nedenler aramamız gayet doğaldır.

19. ve 20. yüzyıllar boyunca dünya, ulus-devletlerden farklı olarak önemli sayıda devlet-ulusların ortaya çıktığına tanık oldu. Bu örneklerde, bir devletin oluşması için olmazsa olmaz şartlar olan tarihsel ve kültürel bağlar ya oluşturuldu ya da icat edildi. Sınırları dekolonizasyon sürecinde hızla keyfi çizilen ve etno-kültürel yapıları çok karmaşık olan, hatta karşılıklı birbirine hasım olan etnik grupların bir arada olduğu yeni modern uluslar olarak harita üzerinde aniden zuhur ettiler. Benzer şekilde aynı dönem içinde, yeni siyasal kurumlar temelinde kendi modern devletlerini geliştiren tarihsel uluslar da vardı. Onlardan birkaçı farklı dönemlerde ülke genelinde değişik oranlarda özerklik uygulayarak birçok etnik grubu tek bir egemenlik çatısı altında bir arada tutmuştur. İlk örnekteki gibi, değişik kültürel arka planları olan farklı etnik grupları bir araya getirerek ve fitri merkezkaç eğilimleri azaltarak bir ulus inşa etmek imkânsız olmasa da çok zor bir işti. İkincisinde ise, bir ulus içinde farklı etnik gruplar öylesine birbirine entegre veya karşılıklı bağımlı olmuşlardı ki özellikle ekonomik ve kültürel/dini bağları azaltmaya dair yapılan her türlü çaba, anlaşılabilir bir tepkiyle karşılaşıyordu.

Üstelik son yüzyılda, dünya genelinde merkezden veya merkezi devletten daha çok özerklik elde etmek üzere çağrı yapan ayrılıkçı ha-

reketlerin birçoğu, bir şekilde çevre alanlardan geliyordu. Çevre birtakım uluslararası tanımların desteğiyle bağımsız devlet bayrağını açtığı zaman, merkez ile çevre arasındaki gerilim çoğu kez silahlı çatışmaya eviriliyordu.

Merkez-çevre ilişkisini dikkate alındığında, İran'daki hiçbir kentin, uzun süre imparatorluk gücünün merkezi olmuş İstanbul veya St. Petersburg gibi kentlerinkine benzer bir tarihi olduğu iddia edilemez. 1500'lerden beri dört yüz yıl boyunca İran birkaç başkent değişimiyle baş etmek zorunda kalmıştır. Başkentlerin ve güç merkezlerin değişebilirliği "onları oluşturan ön koşullara, toplumsal ve siyasal yapılarının benzer temellerine ve ekonomik temellerinin karşılaştırılabilirliğine" bağlıdır.¹ Güçlü bir devlet olan ve merkezileşmeyi başaran Safevilerin gelişimi ilk kez imparatorluğun kuzeybatısında bulunan bir şehirde başladı. Tebriz kenti, İran ve Osmanlı İmparatorluğu'nun etnik ve kültürel karışımının kesişiminde yer alıyordu. Üstelik Tebriz İran'ın en büyük etnik azınlığı olan Azerbaycan Türklerinin merkeziydi ve hâlâ da böyledir. Tebriz'den sonra Kazvin, Türk-Fars etnik bileşimiyle, Safevilerin başkenti oldu. Ardından Safevi İmparatorluğu'nun başkenti Kazvin'den imparatorluğun güneybatısında bulunan ve Farsça konuşanların nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu İsfahan'a taşındı. Safevi hanedanının çöküşü sonrası, Nadir Afşar'ın (1732-1747) kısa süren hükümdarlığında, İran'ın kuzeydoğusunda bulunan Meşhed şehri, kısa bir dönem için İran'ın başkenti olma statüsünü elde etti. Ancak, Kerim Han Zend (1747-1790) kendi devletini kurduğu sırada, Şiraz şehrinin kendi hükümdarlığının merkezi olmasını tercih etti. Nihayet, Kaçarların yükselişiyle, önemsiz bir kent olan Tahran, 1792'de yeni başkent olarak belirlendi.

Bir şehrin başkent olarak belirlenmesinden hemen sonra ortaya çıkan sonuç onun siyasal, sosyal ve ekonomik statüsünün olağanüstü artmasıydı. Bu durumun kısmen, şehrin nüfusu ve etnik bileşiminin önemli ölçüde artmasına katkısı oluyordu. Bu bağlamda Meşhed, kay-

1 Eckart Ehlers, "Capitals and Spatial Organization in Iran, Esfahan, Shiraz, Tahrán, in: C. Adle and B. Hourcade (Ed), *Téhéran Capitals bicentenaire*, Paris, Diffusion, 1992, ss. 155-156.

da değer bir örnek olabilir. Nadir'in, şehrin başkent olarak kabul edilmesi kararı sonucunda şehrin nüfusu çeyrek milyon artmıştı.²

Kent nüfusunun aniden büyük artış göstermesine katkıda bulunan faktörler, “sadece Şah'ın ailesi değil, aynı zamanda idareden, bürokratlardan, askeri personelden ve dini liderlerden oluşan büyük kesimin başkenti doldurmasındandı. İkincisi, soyluların ve ayanın ekseriyetinin, yani toprak ve aşiret ağalarının taç etrafında toplanmış oldukları görülüyordu. Üçüncüsü, şahın kendisi büyük aşiret gruplarının, etnik veya dini azınlıkların kendi ikamet ettiği yerin komşuluğunda yerleşmesi veya mukim olması emrini veriyordu. Bu faktörlerin tümünün başkentin ve bir bütün olarak imparatorluğun içindeki mekânsal yapıların gelişmesinde doğrudan etkileri vardı.”³

Zorunlu göç ve aşiret gruplarının mecburi iskânıyla gerçekleştirilen yerinden etme politikalarının tebaanın etnik ve dini bileşimi üzerinde homojenleştirici etkisi büyüktü. Örneğin “Safevilerin nüfusu göçe zorlama politikası 100 bine yakın göçebe Türk ailesinin yanı sıra, İsfahan'ın güney bölgelerine yerleştirilen 20 bin Ermeni ve Gürcü'yü etkilemiştir. Nadir Şah'ın kısa süren hükümdarlığında 150 bin aile yerinden edilmişti. Zendler, 40 bine yakın aşiret ailesinin Şiraz yakınlarındaki geleneksel alanlarından sürülmesine neden oldular. Tüm bu hareketlilik yeni bir nüfus politikasına yol açtı: Yeni köyler kuruldu, mevcut köyler genişletildi ve şehirler yeni mahalleler eklenmesi suretiyle dönüştürülürdü.”⁴

Etnik ve dini gruplaşmalarla şehir içi mahalleler ayrışyordu ama sakinleri sosyo-ekonomik engelleri aşarak birbirleriyle düzenli ve barışçıl bir şekilde etkileşimde olabiliyorlardı. Farklı etnik ve sosyo-ekonomik arka planı olan karışık ve akışkan nüfuslu kozmopolit şehirlerin büyümesinin, zamanla bireysel komşuluk, bağlılık, sadakat ve daha önemlisi toprağa bağlılık duygusunu teşvik ettiği öne sürülebilir. İran şehirlerinin tarihinde, azınlıklar arasında hoşnutsuzluk, anlaşmazlık ve kanlı sahneler sıra dışı değildi. Ancak etnik veya dini çeşitliliği yüzün-

2 Eckart Ehlers, *op. cit.*, s. 156.

3 *op. cit.*, s. 161.

4 *ibid.*

den parçalanarak tek bir şehre rastlanmaz. Öte yandan homojenleştirici yapısı nedeniyle ikidillilik (veya çokdillilik) olgusunun dilsel milliyetçiliğin yayılması üzerinde olumsuz etkisi vardı.

Bir şehrin yeni başkent olarak yükselmesi, eyalet merkezlerinin özellikle nüfusunun düşüşünde etkisi vardı, ancak bazı araştırmacılara göre yeni başkent “selefinin dramatik düşüşüne” hiçbir zaman neden olamıyordu.⁵ Eski milli başkentlerin hepsi bağlı oldukları eyaletin idari merkezi olarak kaldı ve bu sayede ekonomik rollerini ve işlevlerini büyük oranda korumayı başaramadı. Kaçar dönemi İran, valisi ve birçok vilayeti olan dört büyük eyalete, Azerbaycan, Horasan, Fars ve Kirman-Sistan’a bölünmüştü. Sonra eski eyaletlerin yeniden biçimlendirilmesiyle Tahran’ı merkez alan yeni bir eyalet oluşturuldu. 19. yüzyıl İran’ı bazı zamanlar Tahran’dan daha etkili işleyen müreffeh Meşhed ve Tebriz’i gördü. Meşhed’in Şiiliğin kutsal merkezlerinden ve ziyaret mahallerinden biri olduğu için özel bir rolü vardı ve Tebriz, Avrupa ile Rusya’nın ülkeye ekonomik nüfuzunun giriş kapısıydı. Aslında, Kaçar hanedanı döneminde (1790-1925) Tebriz ağırlıklı olarak, bir ticaret merkezi, ülkenin tahıl ambarı ve ikinci derecede siyasi öneme sahip bir şehri ve Kaçar tahtının veliahdının ikametgâhı yani Dar-ül Saltana olmak hasebiyle gelişti. Tebriz, bu dönem içinde, dış etkilere açık olduğunu göstererek 1905-1911 arası İran Meşrutiyet hareketine liderlik edecek birçok ilerici siyasi düşünürün gelişme alanı oldu.

Üstelik 1900 öncesi İran sınırları ağırlıklı olarak esnekti. Safevilerin merkezileştirme ve Şiiliği kurumsallaştırma politikasıyla daha büyük bir siyasi birlik oluşturma çabası, İranlılar için kendi sınırlarının ötesinde yaşananlara karşı yeni bir savunmacı kimlik inşa etti. Safevi İranı’nın tebaaları kendi “milli” özelliklerine referans göstererek değil, yerel dışlama yani olumsuz tanımlama aracılığıyla ve kendilerini Sünni Müslüman komşularıyla karşılaştırarak kimlik edinme düşüncesi içindeydiler. Safevi İranı’nda hanedana bağlılıkla veya kimlik edinmenin ortaya çıkmasıyla ilgili durum ne olursa olsun, İran’ın Hazar Denizi’nden Basra Körfezi’ne kadar uzanan bir bölgenin adı olarak belirmesi 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupalıların yaptığı ilk yarı-modern haritalarla

5 *ibid.*

somutlaştı. İran'ın haritalarda böyle yer alması eski Pers İmparatorluğu'nu değil, Safevilerin toprak kazanımlarını temel alıyordu.

Modern öncesi dönemde, Osmanlı'nın yayılmacı tehdidi Avrupalı güçlerin nefret ettikleri komşularının sınırları için de kaygılanmalarına neden olmuştur. Safevilerin çöküşünün ardından da Osmanlılar İran'ın kuzey ve kuzeybatısını işgal etmişti. İşte sözü geçen bu haritalardan birine istinaden Nadir 1736'da bu toprakların iade edilmesini talep etmeye başladı ve İran'ın meşru sınırlarının kalıcılığını vurguladı. Aslında, İran'ın meşru sınırlarına atıfta bulunan sadece Nadir değildi. Safevilerin toprak odaklı İran'ı sonraki tüm egemen güçler için referansı olmaya başladı. Kerim Han Zend ve Ağa Muhammed Han Kaçar da benzer çağrılar yapmıştı. 19. yüzyılın başlarından itibaren İran, Britanya ve Rusya'yla karşılaştı ve Rusya'yla peş peşe iki savaş neticesinde 1813 ve 1828'de barış anlaşmaları imzalandı. İran kuzey sınırının bir parçasını kaybederek bugünkü sınırların içine sıkıştırıldı. Çoğunluğu Şii Müslüman olan kuzeydeki halkın kaderi, İran'dan daha çok Rusya'nın ve Rusya İmparatorluğu'nda yaşayan Müslümanlarla bağlantılı oldu. Sadece Birinci Dünya Savaşı'nın son günlerinde Nahçıvan halkı bir dilekçe imzalayarak, İran devletini kendileriyle yeniden birleşmeye davet etti. Ancak bu imkânsız ve safça çağrı savaş sonrası hengâmede kayboldu.

İran'da, sosyal etkileşim ağı, kendine has bir şekilde koordine olmuş ve biçimlenmiştir. Bu türden bir etkileşim modeli ancak keyfi yönetim yapısındaki bir kurumda var olabilir. Keyfi yönetimin çerçevesi, İran toplumunun heterojen doğasına rağmen siyasi birliği de güvenceye almıştır.

Birinci Dünya Savaşı boyunca güçlü bir devlete de sahip olmadığı düşünüldüğünde İran'ın Osmanlı İmparatorluğu gibi birkaç küçük devlete bölünmesi beklenilebilirdi. Ancak İran savaş sonrası kendi toprak bütünlüğünü korumayı başardı. Pehlevi yönetiminin aşamalı bir şekilde kurulmasıyla, Rıza Şah'ın 1920'ler ve 1930'larda "tek ülke, tek millet" düsturuyla uyguladığı modernleşme, bir önceki monarşilerin İran'da etnik kimliğin parametrelerini yeniden yazma çabalarından çok farklıydı. Aşiretlerin zorla göç ettirilmesi ve iskânı, Rıza Şah'ın modernleşme programına tehdit arz eden aşiret liderlerinin iktidarını

ortadan kaldırmak için daha genişletilerek devam ettirildi. Homojen bir kentli toplumun oluşmasını teşvik etmek, modern İran vatandaşı imgesini modellemek için uygun formül olarak görüldü. Modern ulus devletin inşası birlik ve homojenlik varsayımına temellendirilmiştir ve ulus devletin kendisi geçerli bir varlık olmaya başlamıştır.

Üstelik, İran'ın toplumsal dinamizminin tipik bir özelliği olarak iyi bilinen kalıcı toplumsal hareketlilik, gelişen etnisite/aşiret karşıtı toplumsal politikalarla birlikte toplumda hızla büyüyen ekonomik hareketliliğe katkıda bulunmuştur. Böylece İran'da gittikçe yeni bir liyakat sistemi şekillenmiştir. İran devletinin modern bir ulus-devlet olarak tanımına değer verdiği müddetçe her bir vatandaş, etnik kökenine bakılmaksızın yeni doğan yönetimde kişisel başarı hakkından yararlanacaktı. Bu koşul altında Azerbaycanlı bireyler liyakatleri sayesinde ilerleyerek İran ordusu ve idari aygıtı içinde yüksek konumlara gelmeyi başardılar. Rıza Şah'ın hükümdarlığına kadar İran toplumu aşiret toplumu olarak betimlenebilir. Etnik grupların birbiriyle merkezi güce karşı geçici olarak bir araya gelebilme imkânları vardı. Ancak Rıza Şah modern merkezi devleti kurduktan sonra eski rutin güç savaşı sürecinin devam etmesi çok zor oldu. Devletin bölgesel ekonomilerin tam entegrasyonu politikasını, ülke genelindeki farklı eyaletlerin karşılıklı bağımlılık oranını artırdı.

Rıza Şah'ın vurduğu milliyetçilik damgasıyla ülkenin kültürel birliği önem kazandı. Şah'ın eğitim reformlarının bir sonucu olarak, geleneksel dini okullar, artık ülkenin resmi dili olan Farsça müfredata sahip modern ilkokullara dönüştürüldü. Bu arada Farsça dışında diğer hiçbir dilde gazete ve kitap yayınlanmasına izin verilmedi. Sonuç itibarıyla İran'ın yeni "üst kültürü" -Gellner'in tabiriyle- aşama aşama yeniden biçimlendirildi. Bir yandan da ekonomik gerekliliklerin etkisi kültürel ve milli normları belirledi. Gellner'in belirttiği gibi:

Modern bir ekonomi, bireyler arasındaki hareketliliğe ve iletişime bağlıdır ve bu sadece, düzgün bir şekilde iletişim kurulduğu takdirde bireylerin üst kültür içinde sosyalleştirildiği bir düzeyde elde edilebilir (devletin ve onu yönetenlerin resmi kültürü içinde). Bu da sadece iyice yekpareleşmiş bir eğitim sistemini gerektirir. Böylece, dahili yaptırımları sağlayan top-

lum değil kùltùrdùr. Bir modern ekonominin gereksinimleri kaçınılmaz bir şekilde yeni bir düşünce olan modern kùltùr ile devletin karşılıklı ilişkisine yol açar.⁶

İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ve Rıza Şah'ın 1941'de tahttan çekilmesi İran'da kamusal alanı genişletti. Bazı eyaletlerde halkın siyasi yaşama daha çok katılımını sağlamaya dair yapılan genel çağrı, merkezi devletin eyaletlerdeki otoritesinin sınırlandırılması ve daha büyük ölçüde yerele katılım hakkı verilmesi çağrılarıyla ilerletildi. Aslında, Pişeveri, "Azerbaycan Özerk Hükümeti'ni" oluşturma çabasında bu çağrıya gönderme yapıyordu. 1945-1946 Azerbaycan Özerk Hükümeti'nin düşüşü ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonrasındaki yıllarda İran'ın jeopolitik konumu ve milli kaynaklarının önemi, Batı'nın İran'ın toprak bütünlüğüyle ilgilenmesine neden oldu ve İran esaslı bir sosyo-ekonomik dönüşümün içinden geçti. Hızlı kentleşme ve sanayileşme süreci ülke genelinde belli ölçüde etnik yer değiştirmelere neden oldu. Başkent Tahran'da, büyük kentlerin hemen hemen tümünde olduğu gibi, Azerbaycanlılar yerel ekonomiye hâkim olan güçlü bir topluluk kurdu. Ayrıca, eğitim ve iletişim sisteminin yaygınlaşması, ülke çapında daha homojen bir kùltürün oluşmasına önemli ölçüde katkı sağladı. İran'da toplumsal, siyasi ve kùltürel düzeyde homojenliğe olan eğilimin, nihayet 1979 İslam Devrimi'ni ve takip eden yılları ortaya çıkarmıştır. İran sınırları dahilinde bölgesel özerklik çağrısında bulunan Kürdistan dışında, etnik veya dini eğilimli ciddi bir siyasi meydan okuma bulunamaz.

Milenyumun bitmesi ve Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle uluslararası siyaset ortamı değişmiştir. İran'ın kuzey sınırlarının diğer tarafında, İran'ın geçen iki yüz yıl boyunca yaşamaya alışkın olduğu büyük Çarlık/Sovyet gücü yerine, birkaç küçük bağımsız devlet ortaya çıktı. Bu yeni bağımsız devletlerin birkaçı İran topraklarında yaşayan etno-dilsel gruplara benzeyen bir nüfus çoğunluğu barındırır. Ortak bir dili konuşan ancak farklı milli bayraklar altında yaşayan halkın birleşmesine dair yapılan çağrılar arada sırada işitilir. Yeni oluşmuş Azerbaycan Cumhuriyeti'nde, büyük Azerbaycan'ın kurulması mücadelesini baş-

6 Gellner, E., *op. cit.*, s. 140.

latmış olan bazı siyasi gruplar ve entelektüel çevreler var. Bu amaçla, İran Azerbaycanı'nın İran'dan ayrılıp Azerbaycan Cumhuriyeti'yle birleşmesi için bir kez daha çağrılar yapılmıştır.

Örneğin, Haziran 1989'da Bakü'de düzenlenen bir kongrede birkaç akademisyen, sanatçı ve işçi hareketi aktivistinin bir araya gelmesiyle "Azerbaycan Halk Cephesi" resmen kuruldu. Partinin kuruluş kongresinde kabul edilen programda, Halk Cephesi'nin ana hedefi olarak İran Azerbaycanı ile ekonomik ve kültürel bağların gelişmesini zorlaştıran tüm siyasal engellerin kaldırılması gösterildi ve şu sözler kayıt altına alındı:

Halk Cephesi sınırın iki tarafında yaşayan Azerbaycanlıların birleşmesini destekliyor. Azeri halkı, bir bütün olarak tanınmalıdır. Bölünmüş milletimiz arasında ekonomik, kültürel ve toplumsal bağlar ihya edilmelidir. İnsanların doğrudan temas kurmasının (akraba ve dost ziyaretleri) önünü kesen tüm engeller kaldırılmalıdır.⁷

Etnik çatışmanın Kafkasya'nın tümüne yayıldığı günlerde ve Dağlık Karabağ krizi dolayısıyla Azerbaycanlıların, Moskova'nın kendilerini görmezden geldiği ve aşağıladığı hissine kapıldığı bir ortamda, bölgedeki tüm Türk halkları ve özellikle Azerbaycanlılar arasında dayanışma çağrısında bulunmak, Azerbaycan Halk Cephesi'nin gündemindeki esas madde oldu. Gorbachev'in imparatorluğun parçalarını bir arada tutmak için Kafkasya'ya Sovyet ordusunu gönderme kararı alınmasıyla siyasi hava daha da gerilimli bir hal aldı. Halk Cephesi haftalık Meydan toplantılarına (Meydan, Bakü'nün en büyük meydanı olarak eskiden Lenin Meydanı olarak biliniyordu ve resmi törenlerin yapıldığı alandı) sık sık Güney Azerbaycanlıları, tarihlerinin acı sayfaları hakkında konuşma yapmak ve statükoyu değiştirerek birbirlerine kavuşmaya dair duydukları derin hasretlerini beyan etmek üzere davet ediyordu. Gösteriler esnasında, İran ve Çarlık Rusyası arasında eyaleti kuzey ve güney olarak ikiye bölen ve Aras Nehri'ni yeni sınır olarak tanıyan 1828 tarihli Türkmençay Anlaşması'nın yürürlükten kaldırılması çok rağbet gören sloganlardan biri oldu.

7 *The Caucasus and Central Asian Chronicle*, cilt 8, sayı 4, 1989, ss. 7-10.

Birleşmeye dair yapılan çağrılar, 1989 yılının son günlerinde Azerbaycanlı kalabalığın Nahçıvan'da sınırdaki gözetleme tesislerini ve noktalarını sökerek kendilerini İran Azerbaycanı'ndan ayıran sınırı geçmeleriyle bir ölçüde karşılık bulmuş oldu. Sınırın İran tarafında olay coşku ve ihtiyatla gözlendi; sevgi ve heyecan, sınır boyunca yaşayan ve kuzeyde aile bağları olanlarla sınırlı kaldı. Bakü'deki bazı çevreler için olay, aynı günlerde Berlin Duvarı'nın yıkılışıyla sonuçlanan olaylarla karşılaştırılıyordu. Sınırı geçme olayı Batı medyasında birkaç gün geniş yankı buldu; tüm dünya uluslararası televizyon ağlarıyla sınırlarda askeri tesisleri yakan, dikenli telleri kıran ve sevinçten havaya uçan kalabalıklarla tanıştı. Azerbaycan'ın bir diğer köşesi Lenkeran bölgesinde de Azerbaycanlılar Nahçıvan deneyimini benimsediler. İran sınırı boyunca serbest geçişler çok geçmeden olağan bir hal aldı. Bu noktaya kadar, İran devletinin tepkisi ihtiyatlıydı. Kuzeyden gelen Şii kardeşler daha hoş karşılanırken duruma etnik değil dini bir boyut empoze ediliyordu. Diğer taraftan Moskova, birkaç provokatörü ve ajitatörü bölgeye göndererek ve Ayetullah Humeyni'nin resimlerini yayarak, kendi sınırları dahilinde "köktenci İslam"ın yayılmasını önlemek gerekçesiyle Azerbaycan'a müdahalesini meşrulaştırmaya çalıştı.

Sovyet ordusunun Ocak 1990'da Bakü'ye saldırısı Azerbaycan'da hızlı bir siyasi değişimi geciktirmekte başarılı olmasına rağmen, yine de saati geriye almayı başaramadı. Eylül 1990'da ülke sıkıyönetim altındayken, yeni Yüksek Sovyet için bir seçim yapıldı. Seçim kampanyası boyunca, Azerbaycan Halk Cephesi, çok ihtiyatlı bir şekilde, iki Azerbaycan'ın birleşmesi meselesine işaret etti. Seçim programında Azerbaycan Halk Cephesi "Güney Azerbaycan" ile yakın kültürel ve ekonomik temasların kurulmasına çağrı yaptı.

Kafkasya'da, Sovyet yönetiminin son yılındaki ekonomik sıkıntılara geniş çaplı etnik gerginlikler eşlik ediyordu. Bu gerginliklerin en önemlisi iki komşu ülke, Azerbaycan ve Ermenistan arasında Dağlık Karabağ özerk bölgesi için yaşandı ve kısa sürede askeri çatışmaya dönüştü. Ermenistan ordusunun Azerbaycan'ın sınır kentlerine yaptığı peş peşe başarılı saldırılar sonucunda, yetersiz donanımına sahip Azerbaycan askerleri bir dizi aşağılayıcı yenilgi yaşadılar. Moskova tarihsel müttefiki Ermenistan'ın yanında yer alırken, Azerbaycan yardım ara-

yışı için komşu ülkelere döndü. Ancak ne İran ne de Türkiye Moskova'yla olan ilişkilerini tehlikeye atmayı göze alabilmişti.

Ağustos 1991'de Moskova'da yapılan darbenin başarısız olması Azerbaycan lideri Ayaz Mutallibov tarafından yönetilen yerli komünist elitleri tam bir kafa karışıklığına ve kargaşaya sürükledi. Ağustos sonunda yapılan bağımsızlık çağrısı, 18 Ekim'de Mutallibov henüz devlet başkanı iken resmen onaylandı. Yine de ülkenin her yerine yayılan siyasi kaos, Mutallibov'u görevini bırakmaya mecbur etti ve Haziran 1992'de yeni devlet başkanı için seçim yapıldı. Eski muhalif ve siyasi tutuklu Ebulfez Elçibey, bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin seçilmiş ilk başkanı oldu.

Elçibey'in, görevinde daha ilk yılını dahi doldurmamışken, Azerbaycan'ın Bağımsız Devletler Topluluğu'na üye olmasına karşı çıkması, Türkiye'yle yakın ilişkiler kurması ve Tahran'ı göz ardı ederek İran'daki Azerbaycanlılarla ülkesinin bağlarını güçlendirmeye dayalı politikalar yürütmesi bölgede şüpheyi ve yeni saflaşmalara neden oldu. Elçibey'in Türkiye yanlısı milliyetçi duruşu ve Azerbaycan'ı İran Azerbaycanı'nın İran'dan ayrılarak kuzeye katılmasında yardımcı ve bir liman olarak gördüğü yönündeki retoriğine de çok defa yansıyan samimi gayesi, birçok İranlı için eski Sovyet tarzı senaryonun tekrarlanmasından başka bir şey değildi. Azerbaycan diasporasında bazı küçük milliyetçi çevrelerle birlikte Elçibey'in büyük Azerbaycan'ı kurmaya dair yaptığı çağrı, İran Azerbaycanı'nda coşkuyla karşılanmadı.

Ne var ki, her ne kadar İran'dan ayrılma ve böylece muazzam potansiyele sahip bir piyasaya erişimden yoksun olma düşüncesi çok itici gelse de bir komşu ülkenin özellikle her iki ülkedeki halkların ortak dil ve kültüre sahip olduğu bir ortamda komşu eyalet üzerinde icra edebileceği etkiyi hesaba katmak gerekir. Daha fazla kültürel hak talebi ve ulusal müfredatın Farsçanın yanı sıra Azerice de olması yönündeki talepler İran Azerbaycanı'nda yaygınlaşmıştır. Yeni doğan Azerbaycan Cumhuriyeti, Elçibey'in bir yıllık hükümeti boyunca, geniş çaplı ekonomik ve askeri sorunlarla yüzleşti. Dağlık Karabağ'da ağırlaşan askeri durumu ve Azerbaycan'da yerli ekonominin bozulmasını kontrol altına almakta başarısız olması Elçibey'e, başkenti terk ederek, Nahçıvan'ın doğusunda bulunan doğduğu küçük köy Kereki'ye gitmekten başka bir alternatif bırakmadı.

Ebulfez Elçibey'in Bakü'deki kısa ömürlü yönetiminin trajik sonuyla eş zamanlı olarak Haydar Aliyev'in Haziran 1993'te iktidara yükselişi görüldü. Haydar Aliyev'in iktidara geri gelmesini kolaylaştıran faktörler arasında kuşkusuz, Azerbaycanlıların Elçibey'in iktidarda olduğu sırada Türkiye yanlısı bir politika izlemesinden duydukları hayal kırıklığına işaret edilebilir. Nihayet, Türkiye'nin Azerbaycan'a yardım etme kapasitesinin iki ülke arasındaki duygusal bağdan çok daha az olduğu ortaya çıktı.

Selefinin aksine, Haydar Aliyev iktidara geldiği ilk günlerden itibaren, açık şekilde "büyük Azerbaycan" senaryosuyla ilgili hoşnutsuzluğunu gösterdi. Aliyev, cumhurbaşkanlığı öncesinde henüz Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin başkanlığını sürdürdüğü sırada İran'a giderek Meşhed'de İmam Rıza Türbesi'ni ziyaret etmişti. Aliyev'in Azerbaycan'ın komşularına yönelik ihtiyatlı politikası selefinin eylemlerinin etkisini biraz hafıflettiyse de Elçibey'in kısa süren yönetimi süresince körüklenen güven kaybı beklenenden daha kalıcı ve derindi.

Son söz bölümünü artık kapatmak gerekirse, *Newsweek* için benimle yaptığı röportajlardan birinde Carroll Bogert'in bana sorduğu soruyu hatırlıyorum: "Etnik çekişme çanlarının günün birinde İran'da çalması beklenebilir mi?"⁸ Ben hemen, şimdiye dek 20. yüzyıl İran'ının Osmanlı'nın, Çarlık Rusya'nın ve sonrasında da Sovyetler Birliği'nin mukadderatından kaçınmayı başarabildiğini ve İran'daki farklı etnik grupların iyi geçindiklerini söylemiştim. Yine de 21. yüzyıl İran'ında etnisite ve toprak bütünlüğü meselesinin, bireysel ve kolektif haklara riayet edilen, daha işleyen bir toplumsal yapının elde edilmesinde ülkenin siyasi yapısında hayata geçirilecek kapsamlı reformlarla ilişkili diğer faktörlerden belki de daha önemli olduğu unutulmamalıdır. Değilse, hiçbir şey ebedi değildir.

8 *Newsweek*, 26 Mayıs, 1997, s. 31.

İRAN MERKEZİ DEVLETİ VE AZERBAYCAN TEMSİLCİLER ARASINDA ANLAŞMA (13 HAZİRAN 1946)¹

Hükümet ile Azerbaycan temsilcileri arasında yürütülen müzakerelere müteakip ve bir görüş alışverişi sonucunda ve müzakerelerde hükümetin 2 Ordibeheşt 1325'te ileri sürdüğü ve mezkur temsilciler tarafından da kabul edilen yedi maddelik beyanname de dikkate alınarak aşağıdaki açıklayıcı ve tamamlayıcı maddelerin hazırlanarak yürürlüğe sokulması kararlaştırılmıştır.

Madde 1. *Devlet*’in beyannamesinin 1. maddesine şu cümlelerin eklenmesi gerektiği üzerine uzlaşma sağlanmıştır: “Maliye Direktörü de Eyalet Encümeni’nin önerisiyle atanmalı ve onun atanması *Devlet* tarafından onaylanmalıdır.”

Madde 2. *Devlet*’in beyannamesinin 2. maddesinde şart koşulduğu gibi Genel Vali, Eyalet Encümeni’nin görüşleri alındıktan sonra devlet tarafından atanacaktır. Bu maddeyi hayata geçirmek için İçişleri Bakanlığı, Eyalet Encümeni’nin önerdiği birkaç kişinin arasından valiyi seçecek ve onu onay ve atama için hükümete sunacaktır.

Madde 3. Azerbaycan’daki son değişiklikleri hesaba katarak, hükümet mevcut *Milli Meclisi* [Milli Kongre] bir Eyalet Encümeni yerine tanıyacaktır. On Beşinci Meclisin toplanmasından ve hükümet tarafından önerilmesi gereken Eyalet ve Vilayet Encümenleri yasasını kabul edildikten sonra, onaylanmış yasa temelinde derhal Azerbaycan Eyalet Encümeni seçimine başlanacaktır.

¹ Anlaşmanın birebir tercümesi F.O. 371/52740, Tebriz Diary, Haziran 1946, kaynağından alınmıştır. Azad Millet’te -sayı 51, 16 Haziran 1946- yayınlanan orijinal metinle eşleştirilmiştir.

Madde 4. Azerbaycan'da reform ve ayaklanma sonucu askere alınmalardaki artışlar bu anlaşmanın imzalanmasıyla İran Ordusu'nun bir parçası olacaktır. Bu ordunun (Azerbaycan) ve onun komutanlarının temelini atmak için Azerbaycan eyaleti encümeninin temsilcileri ve Kavamu's-Saltana hükümetinin temsilcilerinden bir komisyon oluşturulmalıdır; ki bu sorunun ilk fırsatta çözülmesi için öneriler sunacaktır.

Madde 5. Azerbaycan gelirlerinin yüzde 75'i yerel ihtiyaçlara harcanacaktır ve yüzde 25'i Krallığın genel harcamalarına katkıda bulunmak için *Merkezi Devlet'e* gönderilmelidir.

Not 1. Posta ve telgrafın gelir ve harcamaları, gümrükler, demiryolu ve Urumiye Gölü gemi hizmeti *Merkezi Devlet'e* aittir ve onların üzerindeki tek kontrol sahibi *Devlet'tir*. Eyalet ve Vilayet Encümenleri ile Bakanlıklar telgraflarını ücretsiz gönderme hakkına sahip olması anlaşılırdır.

Not 2. *Devlet* ana yolların yapımı ve onarımından sorumludur, oysaki Eyalet Encümeni tali ve yerel yolların yapımı ve onarımından sorumludur.

Not 3. Azerbaycan halkının İran meşrutiyetine yaptığı büyük hizmetlerin farkında olarak ve azimli Azerbaycan halkının demokrasi ve özgürlüğün tesisi uğruna yaptığı fedakârlıkları takdir etmek için *Devlet*, gümrük gelirlerinin yüzde 25'inin Azerbaycan Üniversitesi'nin ihtiyaçlarının karşılanması için tahsis edilmesini onaylıyor.

Madde 6. *Devlet* Miyana ile Tebriz arasındaki demiryolunun derhal genişletilmesi ve hızla bitirilmesini onaylıyor. Bu iş için Azerbaycan işçileri ve teknisyenlerinin istihdam önceliği olacağı anlaşılırdır.

Madde 7. *Fedailer* olarak bilinen gönüllü güçler, Jandarma'ya dönüştürülmeli ve bu düzenli güçlerin fonksiyonlarının tanımlanması ve benzer şekilde komutanlarının atanması hedefi doğrultusunda Kavamu's-Saltana hükümetinin temsilcileri ve Azerbaycan Eyalet Encümeni'nin temsilcilerini kapsayan bir komisyon oluşturulmalı ve bu mesele için acil çözümü için öneriler sunulmalıdır.

Not 1. Son yıllarda '*Emniye*' ve Jandarma adına yapılan bazı uygunsuz davranışların sonucunda İran'da ve özellikle Azerbaycan'da genel hoşnutsuzluk yükselmiş ve yakın zamanda, Hükümet Başkanı bu güçlerin kontrolünü kişisel olarak eline almıştır ve bu departmanda

reformların yapılması ve istenmeyen unsurların tasfiyesi beklenir. Jandarma'ya dair genel kanı, özellikle Azerbaycan halkının kanaati *Devlet* başkanının dikkatine sunulmalı, böylece bu güçlerin isminin değiştirilmesi ve daha uygun bir ismin seçilmesi için gereken karar alınmalıdır.

Madde 8. Köylüler arasında dağıtılan topraklara ilişkin, *Devlet* şahıslık genelinde devlet topraklarının köylüler arasında dağıtılması ilkesini kabul ettiği için, Azerbaycan'da bu konunun hayata geçmesiyle ilgili devlet toprakları söz konusu olduğu zaman itirazı yoktur ve ilk fırsatta bu düzenlemeyi onaylatmak için *Büyük Milli Meclise* bir yasa sunacaktır. Azerbaycan'da son değişiklikler sonucu olarak köylüler arasında dağıtılan diğer topraklara ilişkin, toprak sahiplerinin maruz kaldığı kayıpları tazmin etmek veya onların mülklerinin telafisi için Azerbaycan Eyalet Encümeni ve Kavamu's-Saltana hükümetinin temsilcilerinden müteşekkil bir komisyon kurulması ve konunun çözülmesine dair öneriler sunulması üzerine uzlaşa sağlanmıştır.

Madde 9. *Devlet* kabul etmiştir ki On Beşinci *Meclisin* açılmasından hemen sonra seçimlerin demokratik ve özgürlük esasında yapılması için, yani kadınların da dahil edildiği evrensel, gizli, doğrudan, nispi, eşit olması şartıyla, Meclise bir yasa sunacak ve *Devlet* yasanın acilen onaylanması talebinde bulunacaktır. Benzer şekilde *Devlet* kabul etmiştir ki On Beşinci *Meclisin* açılış gününde Azerbaycan ve Krallığın diğer bölgelerinin milletvekillerinin sayısını yükselten ve milletvekillerin sayısını nüfusa göre orantılı kılan bir yasa sunulacaktır ve bu yasanın çok acil geçmesi talep edilecektir, onay sonrası eksik kalan milletvekilleri seçilmeli ve *Meclise* gönderilmelidir.

Madde 10. Azerbaycan Eyaleti Üçüncü ve Dördüncü Eyaletlerden (il) oluşmalıdır.

Madde 11. *Devlet* Azerbaycan'da işlerin iyi yönetilmesi için Genel Vali, Bakanlar ve Eyalet Encümeni Başkanlar Komitesi'nden oluşan bir İdari Şûra oluşması ve bu İdari Şûra'nın Eyalet Encümeni denetiminde görevlerini gerçekleştirmesini onaylıyor.

Madde 12. Orta ve yüksekokulların yapılmasına ilişkin devletin 2 Ordibehest 1325 yönetmeliğinin 3. maddesinin içeriğinin müphem olduğuna göre, şu cümle eklenir: "orta ve yüksekokullardaki eğitim Farsça ve Azerbaycanca dillerinde Kültür Bakanlığının reformları te-

melinde çağdaş ve yerel koşullara ve demokratik ilkelere ve uygun biçimde tasarlanan program temelinde gerçekleşecektir.

Madde 13. *Devlet* Azerbaycan'da yaşayan Kürtlerin bu anlaşmanın ayrıcalıklarından devletin *iblağiyesinin* 3. maddesiyle uyumlu bir şekilde yararlanmalarını, eğitimin beşinci sınıfa dek kendi okullarında kendi anadillerinde olmasını kabul eder.

Not 1. Asuriler ve Ermeniler gibi Azerbaycan'da yaşayan azınlıklar kendi okullarında beşinci sınıfa dek kendi anadillerini eğitimde kullanma hakları olacaktır.

Madde 14. *Devlet*, demokratik temellere dayalı olan, yani seçimler için evrensel, gizli, doğrudan ve eşit oy hakkı sağlayan, yeni bir Şehir Encümeni Yasası'nı On Beşinci *Meclisin* onayına sunmayı kabul ediyor. Bu yasa geçtiği andan itibaren şehir encümenleri seçimleri Azerbaycan'da ve İran'ın diğer yerlerinde başlayacaktır. Bu yasa geçinceye dek ve yeni seçimler yapılınca dek Azerbaycan'daki mevcut şehir encümenleri kendi görevlerini yerine getirmeye devam edecektir.

Madde 15. Bu anlaşma iki nüsha halinde düzenlenmiş ve teati edilmiştir ve Azerbaycan Eyalet Encümeni ve kabine onayını aldıktan sonra yürürlüğe girecektir.

Muzaffer Firuz-Pişeveri

Tebriz, 23.3.1325 (13 Haziran 1946)

Yayınlanmamış Kaynaklar

A. Röportajlar

Çeşm Âzer, Mir Kasım: Azerbaycan Ulusal Hükümeti'nde Başbakan Baş Danışmanı, sürgündeki ADF Başkanı. Azerbaycan Cumhuriyeti Bakü, Ekim 1989.

Firuz, Mozaffar: İran Başbakanı Kavam'ın Baş Sekreteri. Paris, Nisan 1986.

Melik, Hüseyin: sosyolog, Tudeh Partisi eski üyesi. Paris/Utrecht, Nisan 1986/Mayıs 1989.

Nazarî, Hasan: ADF'nin önde gelen üyesi, Kolo, Mayıs 1986, Aralık 1989.

Gazi, Rahim: Kürdistan Demokrat Partisi'nin önde gelen üyesi. Bakü, Azerbaycan Cumhuriyeti, Ekim 1989.

Rüzgar, Muhammed: ADF üyesi, Duşanbe, Tacikistan Cumhuriyeti, Ekim 1989.

Şahin, Taki: Azerbaycan Ulusal Hükümeti'nde Başbakan Genel Sekreteri, Bakü, Azerbaycan Cumhuriyeti, Ekim 1989.

Şamide, Ali: ADF'nin önde gelen üyesi, Bakü, Azerbaycan Cumhuriyeti, Ekim 1989.

Şandennani, Akbar: Tudeh Partisi'nin önde gelen üyesi, Duşanbe, Tacikistan Cumhuriyeti, Ekim 1989.

B. Arşivler

Washington National Archive, Washington, D.C.

Devlet Departmanı Genel Kayıtları: İran, Decimal File, Kayıt Grubu 59, 1940-47. Referans: Wash. Nat. Arch. 891.00/:

1-1146, 1-1547, 2-1946, 2-2047, 2-2846, 3-2346, 5-146, 6-145, 6-646, 6-2146, 6-2446, 7-1546, 8-1346, 10-504, 10-2844, 12-1845, 12-2346, 12-3046.

Library of Congress, Washington, D.C.

Sınıflandırılmamış Belgeler: United States Central Intelligence Agency. İran, ORE 23-49.

Marksizm-Leninizm Enstitüsü, Komünist Partinin Merkez Arşivi, Bakü, Azerbaycan Cumhuriyeti. Referans: Fond 544, Kat. 2, cilt 8.

Azerbaycan Tarih Enstitüsü, Bakü, Azerbaycan Cumhuriyeti Arşivi. Kaynak: Dos. 5, no. 12/5-9.

Kamu Kayıt Ofisi, Londra. Foreign Office Papers of the Eastern Department: Persia, Legation and Consular Correspondence 1940-47. Referans: F.O. 371/: 301, 956, 1278, 4927, 6440, 27192, 31426, 35090, 40172, 40177, 40178, 40241, 40243, 45450, 45478, 52661, 52663, 52679, 52740, 56831, 61993.

Dışişleri Bakanlığı, Hague. Archief van de Nederlandse Legatie te Teheran, Politieke Zaken, 1903-45. Referans: 36/523. Dos. 19.

C. Yayınlanmamış Anılar

Danişyan, G. Y.

Rüzgar, M.

Yayınlanan Kaynaklar

A. Belgeler

Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın Meramnâmesi ve Nizamnâmesi, Tebriz, Azerbaycan Matbaası, 1945.

Azerbaycan Milli Meclisi ve Azerbaycan Milli Hükümeti'nin Karar ve Kanunlar Mecmuası (1945-1946), Bakü, Azerbaycan, 1980.

Fırka-i Demokrat-ı Azerbaycan, *Si Sal*, yer belirtilmemiş, Tudeh, 1978.

- Meramnâme-i Fırka-i Siyasi-i Demokrat-ı İran* (‘Amiyun), 4. baskı, Tahran, Matbaa-ı Devleti, 1911.
- Müzakerât-ı Meclis-i Şûra-yı Milli*, 1911, 1941-6.
- Meramnâme-i Cemiyet-i Sosyal-Revolusiyoner-i İran*, Tahran, Matbaa-ı Devleti, tarihsiz.
- Şehrîver’in *On İkisi, Azerbaycan Demokrat Fırkası’nın Birinci Yıl Dönemi Münasebetiyle*, Tebriz Merkezi Tebligat Şubesinin Neşriyesi, 1946.
- US Department of State, *Foreign Relations of the United States*, Washington, D.C., Government Printing Office, 1941-7.
- B. Kitaplar ve Makaleler**
- İsimsiz, *Güzeşte Çırağ-ı Râh-ı Âyende Est*, Cilt 1, Tahran, Zeberced, tarihsiz.
- İsimsiz, *Hudûdü’l-Alem Mine’l-Meşrik İle’l-Magrib*, Sotude, M. (ed.), Tahran, Dânişgâh-ı Tahran, 1962.
- İsimsiz, *Hakk-ı Def’-i Şer ve Kiyam ber Zidd-i Zulüm*, yayınevi belirtilmemiş, tarihsiz.
- İsimsiz, “Sened-i Naşınahte derbare-i Hizb-i Sosyal Demokrat-ı İran”, *Dünya*, cilt 7, sayı. 2, Yaz 1966,
- İsimsiz, Şerh-i Hâl-i Şeyh Muhammed Hiyabani, Berlin, İranşehir, 1926.
- Abrahamian, E., *Iran Between Two Revolutions*, Princeton University Press, 1982.
- Abrahamian, E., “Communist and Communalism in Iran: the Tude Party and the Fırqah-e Dimokrat”, *International Journal of Middle Eastern Studies*, cilt 1, sayı 4, Ekim 1970.
- Abutorabiyân, H., *Matbuat-ı İran ez Şehrîver-i 1320 tâ 1326*, Tahran, İttılâât, 1987.
- Âdemîyet, F., *Fıkr-i Âzâdi ve Mukaddime-i Nehzet-i Meşrutîyet*, Tahran, Sohen, 1961.
- Âdemîyet, F., *Fıkr-i Demokrasi-i İctimai der Nehzet-i Meşrutîyet-i İran*, Tahran, Peyam, 1975.
- Afşar, İ., *Evrâk-ı Tâzeyâb-ı Meşrutîyet*, Tahran, Câvidan, 1980.
- Âgâhi, Abdülhüseyn, “Şest Sâl ez Tarih-i Te’sis-i Hizb-i Komonist-i İran Guzeşt”, *Dünya*, sayı 3., 1980.

- Akçuraoglu, Y., Üç Tarzı Siyaset, Kahire, Matbaa-ı Kadr, 1909.
- Akçuraoglu, Y. (ed.), *Türk Yılı*, İstanbul, Yeni Matbaa, 1928.
- Ahger, İ., *Merg Hest ve Bâzgešt Nîst*, Tahran, Çehr, tarihsiz.
- Alter, P., *Nationalism*, Londra, Edward Arnold, 1989.
- Altstadt, A., *The Azerbaijani Turks, Power and Identity under Russian Rule*, Stanford, Hoover Institute Press, 1992.
- Âl-i Ahmed, C., *Der Hidmet ve Hiyânet-i Rüşen-fikrân*, cilt 2, Tahran, Harezmi. 1978.
- Amuzegar, S. H., *Neft ve Havadis-i Azerbaycan*, Tahran, Matbuat, 1947.
- Anderson, B., *Imagined Communities, Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*, 3. baskı, Londra, Verso, 1986.
- Andrews, P., *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, Wiesbaden, Ludwig Reichert Verlag, 1989.
- Atabaki, T., "Two Programmes of the Communist Movement in Khorasan in the early 1920s", *Utrecht Papers on Central Asia*, Utrecht, University of Utrecht, 1987.
- Atabaki, T., "L'Organisation syndicale ouvrière en Iran, de 1941 a 1946", *Soual*, sayı 8, Paris, February 1988.
- Atabaki, T., "Efsâne-i Yek Ültimatom", *Çeşmandaz*, sayı. 3, Güz 1987.
- Avery, P., Hambly, G., Melville, C., (ed.), *The Cambridge History of Iran*, cilt 7, Cambridge, Cambridge University Press, 1991.
- Azerbaycan Demokrat Fırkası, *Azadlık Yolunun Mübarizleri*, cilt 2, Bakü, Azerbaycan, 1969.
- Azeri, A., *Kıyam-ı Şeyh Muhammed Hiyabani*, 4. baskı, Tahran, Safi 'Alişah, 1975.
- 'Azîmî, F., *Iran, The Crisis of Democracy*, Londra, Tauris, 1989.
- Bahar, M., *Tarih-i Muhtasar-ı Ahzâb-ı Siyasi-i İran*, cilt 1, Tahran, Cibi, 1978.
- Benani, A., *The Modernization of Iran, 1921-1941*, California, Stanford University Press, 1961.
- Berkes, N., *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal, McGill University Press, 1964.
- Blucher, W. V., *Zeitenwende*, Farsça Çeviri: *Sefernâme-i Blucher*, Tahran, Harezmi, 1984.

- Boyle, J. A., (ed.), *The Cambridge History of Iran*, cilt 5, Cambridge, Cambridge University Press, 1968.
- Browne, E. G., *The Press and Poetry of Modern Persia*, Cambridge, Cambridge University Press, 1914.
- Carr, E. H., *The Bolshevik Revolution 1917-1923*, cilt 1, Londra, Macmillan, 1950.
- Çeşm Âzer, M. K., *Azerbaycan Demokratik Partiyası'nın Yaranması ve Faaliyeti*, Bakü, Elm, 1986.
- Connor, W., "A Nation is a Nation, is a State, is an Ethnic Group...", *Ethnic and Racial Studies*, cilt 1, sayı 4, 1978.
- Connor, W., *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy*, New Jersey, Princeton University Press, 1984.
- Cottam, R., *Nationalism in Iran*, Pittsburg University Press, 1964.
- Douglas, W. O., *Strange Land and Friendly People*, New York, Harper and Brothers, 1951.
- Devletâbâdi, Y., *Hayat-ı Yahya*, 3. baskı, cilt 3, Tahran, Firdevsî, 1982.
- Eagleton, W., *The Kurdish Republic of 1946*, Londra, Oxford University Press, 1963.
- İhtışamü's Saltan, *Hâtırât*, 2. Baskı, Tahran, Zevvar, 1988.
- Elias, N., *The Court Society*, New York, Pantheon Books, 1984.
- Elwell Sutton, L. P., "The Political Parties in Iran", *The Middle East Journal*, sayı 1, 1949.
- İskenderi, İ., *Hâtırât*, 4 cilt, Paris, Hezb-i Demokratik-i Merdum-ı İran, 1988.
- İbn-i Fakih, Abu Bekir Ahmed b Muhammed b İshak Hamedanî, *Kitâbü'l-Büldân*, Tahran, Bünyâd-ı Ferheng-i İran, 1970.
- Fahra'i, I., *Serdar-ı Cengel*, Tahran, 'Elmi, 1972.
- Fatih, M., *Pencah Sal Neft-i İran*, 2. baskı, Tahran, Peyam, 1979.
- Floor, W., *Industrialization in Iran, 1900-1941*, Occasional Paper Series, sayı 23, University of Durham Press, 1984.
- Forutan, Gh., *Efsâne-i Mâ*, yayınevi belirtilmemiştir, tarihsiz.
- Frye, R. N. (ed.), *The Cambridge History of Iran*, cilt 4, Cambridge, Cambridge University Press, 1975.
- Gellner, E., *Nations and Nationalism*, Oxford, Basil Blackwell, 1983.
- Gobad Irani, R., "American Diplomacy: An Option Analysis of the Azerbaijan Crisis, 1945-1946", *International Studies*, 1978.

- Gökalp, Z., *Türkçülüğün Esasları (The Principles of Turkism)*, Leiden, Brill, 1968.
- Gromiko, A., *Memoirs, from Stalin to Gorbachev*, Londra, Arrow Books, 1989.
- Gruber, H., *Soviet Russia Masters the Comintem*, New York, Anchor Books, 1974.
- Haddad, W. W. and Coshenwald, W. (ed.), *Nationalism in a Non-National State*, Columbus, Ohio State University Press, 1977.
- İbn-i Havkal, *Suretül'arz*, Şoar, C. (ed), Tahran, Bünyâd-ı Ferheng-i İran, 1966.
- Hess, G.R., "The Iranian Crisis of 1945-46 and the Cold War", *Political Science Quarterly*, March 1974.
- Hobsbawm, E.J., *Nations and Nationalism since 1780, Programme, Myth, Reality*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.
- Hovanissian, R. G., *The Republic of Armenia*, cilt 1, Berkeley, University of California Press, 1971.
- Hurewitz, J.C., *Diplomacy in the Near and Middle East*, New Jersey, Van Nostrand, 1956.
- el- İstahrî Ebu İshak el-Farisi, *Mesâlikü'l Memâlik*, de Goeje, M. J. (ed.), Leiden, Brill, 1927.
- Ivanov, M., *Tarih-i Nevîn-i İran*, Stockholm, Tudeh, 1977.
- Jackson, P. (ed.), *The Cambridge History of Iran*, cilt 6, Cambridge, Cambridge University Press, 1986.
- Jacqs, J. W. (ed.), *Iran, Past and Future*, New York, Aspen Institute for Humanistic Studies, 1976.
- Câvid, S., *Gûşe-i ez Hâturât-ı Nehzet-i Milli-i Azerbaycan*, Tahran, yayınevi belirtilmemiş, 1979.
- Cahanşahlu Afşar, N., *Mâ ve Bigânegân*, 2 cilt., Berlin, yayınevi belirtilmemiş, 1982.
- Kâmbahş, A., *Nazar-i be Conbeş-i Kargerî ve Komonisti der İran*, Stassfurt, Tude, 1972.
- Kâmbahş, A., "Der Bâre-i Sosyal Demokrasi-i İnkılabî", *Dünya*, cilt. 3, no. 2, yaz 1962.
- Kesrevî, A., *Azeri ya Zeban-ı Bastan-ı Azerbaycan*, 2. Baskı, Tahran, Tâbân, 1938.

- Kesrevî, A., *Tarih-i Meşrute-i İran*, 14. Baskı, Tahran, Emîr-i Kebîr, 1978.
- Kesrevî, A., *Tarih-i Hicdeh Sâle-i Azerbaycan*, cilt 1, 9. baskı, Tahran, Emîr-i Kebîr, 1978.
- Kâzımzâde, F., *The Struggle for Trancaucasus (1917-1921)*, New York, Philosophical Library, 1951.
- Keşâverz, F., *Men Muttehem Mikonem*, Tahran, Revak, 1980.
- Keyustuvan, H., *Siyaset-i Müvazene-yi Menî der Meclis-i Çahardehom*, cilt 1, Tahran, Tâbân, 1948.
- Hâme'î, E., *Pencah Nefer ve Se Nefer*, Tahran, Hafte, 1984.
- Hâme'î, E., *Fursat-i Buzurg-i ez Dest Refte*, Tahran, Hafte, 1983.
- Hâme'î, E., *Ez İnşiâb tâ Kudeta*, Tahran, Hafte, 1984.
- Han Malik Yezdi, *Gavga-yı Tahliye-i İran*, Tahran, Selsele, 1983.
- Kuh-i Kirmâni, H., *Ez Şehrîver-i 1320 Facia-ı Azerbaycan ve Zencan*, cilt 2, Tahran, Mezaheri, 1946.
- Kuniholm, B., *The Origin of the Cold War in the Near East, Great Power Conflict and Diplomacy in Iran, Turkey, and Greece*, Princeton University Press, 1980.
- Lacivaerdî, H., *Labour Unions and Autocracy in Iran*, Syracuse University Press, 1985.
- Lambton, A. K. S., *Landlord and Peasant in Persia*, London, Oxford University Press, 1951.
- Lenczowski, G., *Russia and the West in Iran, 1918- 1948, A Study in Big-Power Rivalry*, Ithaca, Cornell University Press, 1949.
- Lenin, V., "The Right of Nations to Self-Determination", *Selected Writings*, Moskova, Progress Publishers, 1966.
- Lewis, B., *The Emergence of Modern Turkey*, Londra, Oxford University Press, 1962.
- Louis, W. L., *The British Empire in the Middle East 1945-51*, Oxford, 1984.
- Mekki, H., *Tarih-i Bîst Sâle-i İran*, Tahran, Naşer, 1983.
- Melikî, H., *Hâtırat-ı Siyasi*, Tahran, Revak, 1981.
- Melikzade, M., *Tarih-i İnkılab-ı Meşrutîyet-i İran*, 2. Baskı, Tahran, 'Elmi, 1984.
- Manşur Garekani, M. A., *Siyaset-i Devlet-i Şurevi der İran ez 1296 tâ 1306*, cilt. 1, Tahran, yayınevi ismi verilmemiştir. 1947.

- Mark, E.M., "Allied Relations in Iran 1941-1947", *Wisconsin Magazine of History*, Fall 1975.
- Merkez-i Ââmâr-ı İran, İran der Âyine-i Ââmâr, sayı 6, Tahran, 1988.
- el-Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşrâf*, de Goeje, M. J. (ed.), Leiden, Brill, 1894.
- Mes'ûdî, K., *Cereyan-ı Müsaferet-i Misyon-ı İ'zâmî-i İran be Moskov*, Tahran, Çap, 1946.
- McFarland, S.L., "A Peripheral View of the Origin of the Cold War: The Crisis in Iran 1941-1947", *Diplomatic History*, cilt 4, sayı 4, 1980.
- Mehdiniya, C., *Zendegi-i Siyasi-i Kavamu's-Saltana*, Tahran, Pasargard, 1987.
- Millspaugh, A., *Americans in Persia*, New York, Da Capo Press, 1976.
- Muhbirü's-Saltana Hidayet, M., *Hâtîrât ve Hatarât*, 3. Baskı, Tahran, Zevvar, 1982.
- Müşiri, M., *Şerh-i Memuriyet-i Acudanbaşı*, Tahran, Aşrefi, 1977.
- Müsteşarü'd-Devle, Y., *Risale-i Mevsum be Yek Kelime*, Paris, yayınevi belirtilmemiş, tarihsiz.
- el-Mukaddesî, Şemsüddin b Abi Abdullah Muhammed b Abi Bakir el-Benna el-Şami el-ma'ruf be el-Beşeri, *Ahsenü't-Tekâsım fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, de Goeje, M. J. (ed.), Leiden, Brill, 1906.
- Natık, H., İran der Râhyâbi-i Ferhengî, 1834-1848, London, Peyam, 1988.
- Natık, H., "Encümenha-yı Şûrâyî der İnkılab-ı Meşrute", *Elifba*, sayı 4, Paris, 1983.
- Nazım ül-İslam Kirmanî, *Tarih-i Bidâri-i İraniyan*, yeni baskı, Tahran, Agah ve Novin, 1983.
- Ovanesiyân, A., *Safehatü Çend ez Cunbiş-i Kârgerî ve Komonisti-i İran der Devrân-i Rıza Şah*, yer ismi verilmemiştir, Tudeh, 1979.
- Pakdamen, N., *Amarname-i İktisad-i İran der Ağaz-ı Ceng-i Cihani-i Dovvam*, cilt 1, Tahran Üniversitesi, 1976.
- Pearce, B. (ed.), *Congress of the Peoples of the East*, Londra, New Park, 1977.
- Pesyan, N., *Merg Bûd Bâzgeşt hem Bûd*, Tahran, İmrûz, 1949.
- Pesyan, N., *Az Mahabad-ı Hunin ta Kerane-ha-yı Aras*, Tahran, Çap, 1949.

- Phau, R., "Containment in Iran 1946: The Shift to an Active Policy", *Diplomatic History*, cilt 1, sayı 4, 1977.
- Pişeveri, M. C., *Yaddâsthâ-yi Zindân*, yer belirtilmemiş, yayınevi belirtilmemiş, tarihsiz.
- Pişeveri, M. C., *Seçilmiş Eserleri*, Bakü, Azerbaycan Neşriyatı, 1965.
- Rain, I., *Haydar Han Emioğlu*, cilt 2, Tahran, yayınevi belirtilmemiş, 1979.
- Rahimi, M., *Kanun-ı Esasi-i İran ve Usûl-i Demokrasi*, 3. baskı, Tahran, Emîr-i Kebîr, 1978.
- Ramazani, R., *The Foreign Policy of Iran*, Virginia, University Press of Virginia, 1966.
- Ramazani, R., "The Autonomous Republic of Azerbaijan and the Kurdish People's Republic, Their Rise and Fall", *Studies on the Soviet Union* 11, sayı 4, 1971.
- Ravasani, S., *Sowjetrepublik Gilan: Die sozialistische Bewegung in Iran seit Ende des 19JH. bis 1922*, Berlin, yayınevi belirtilmemiş, tarihsiz.
- Resulzade, M. E., *Tenkid-i Fırka-ı İtidâliyun ya İctimâiyun-İtidâliyun*, Tahran, Farus, 1910.
- Rızazade Melik, R., Haydar Han Emioğlu, Tahran, Ruzbeh, tarihsiz.
- Roosevelt, A., "The Kurdish Republic of Mahabad", *Middle East Journal*, sayı 1, Temmuz 1947.
- Rossow, R., "The Battle of Azerbaijan 1946", *The Middle East Journal*, sayı 1, Kış 1956.
- Rüstemova, S., *Matbuat-i Komonisti-i İran der Muhâceret 1917-1932*, Bakü, Azerbaycan, 1985.
- Rumlu, Hasan Bey, *Ahsenü't-Tevarih*, Nevayî, A. (ed.), Tahran, Babek, 1978.
- Sadikî Neseb, V. M., *Fehrest-i Ruznamehâ-yi Farsi-i Sal-ı 1320-1332 Şemsi der Mecmua-ı Entezarat-i Kitabhane-i Merkezi ve Merkez-i Asnad-ı Daneşgah-ı Tahran*, Tahran, Tahran Üniversitesi, 1981.
- Sadr-Haşimi, M., *Tarih-i Cerâyid ve Matbuat-i İran*, cilt 1, İsfahan, Kemal, 1984.
- Sadr, M., *Hâtırât-ı Sadr ül-Eşraf*, Tahran, Vehid, 1985.

- Safa'i, E., *Rehberân-ı Meşrute: Sanî'u'd-devle*, Tahran, yayınevi belirtilmemiş, 1964.
- Saniu'd-Devle, *Râh-ı Necat*, Tahran, Farus, 1907.
- Seton-Watson, H., *Nation and States, An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*, Boulder, Westview Press, 1977.
- Şefa'i, A., *Kıyam-ı Efserân-i Horasan ve Si-u-heft Sâl Zindegi der Şûrevî*, Tahran, Kitabsera, 1987.
- Şerif Kâşânî, *Vakât-ı İttifâkıyye der Rûzgâr*, Tahran, Neşr-i Tarih-i İran, 1983.
- Şahruhi, K., *Âzâde-i Gümnâm*, Tahran, yayınevi belirtilmemiş, 1955.
- Şeyda, Y., *Bîriya: Yürek Sözleri*, Tebriz, Ark, 198.
- Savlet Kaşkayî, M. N., *Sal-ha-yı Böhran*, Tahran, Resa, 1987.
- Stalin, J., *Marxism and the National Question*, New York, International Publishers, 1935.
- Sumbatzade, A. S., *Azerbaidzhanskaia Jstoriografia XIX- XX vekov*, Bakü, 'Elm, 1987.
- Swietochowski, T., *Russian Azerbaijan 1905-1920, The Shaping of National Identity in a Muslim Community*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985.
- Taberi, İ., *Kej-râhe*, Tahran, Emîr-i Kebîr, 1987.
- Tefreşîyan, A., *Kıyam-ı Efserân-i Horasan*, Tahran, 'Elm, 1980.
- Tahir, S., *Fedai General*, Bakü, Azerbaycan, 1987.
- Tâhîrzade Behzad, K., *Kıyam-ı Azerbaycan der İnkılab-i Meşrutîyet-i İran*, Tahran, İkbâl, 1963.
- Takiyeva, A., *Natsional'no-Osvobodit'noye Dvizheniye v Iranskom Azerbaidzhane v 1917-1920*, Bakü, 1956.
- Takizade, H., *Tarih ve Ava'el İnkılab ve Meşrute-i İran*, Tahran, Başgah-ı Mehregan, 1959.
- Takizade, H., *Zindegi-i Tâifânî; Hâtrât-ı Seyyid Hasan Takizâde*, Afşar, İ. (ed.), Tahran, 'Elmî, 1989.
- Thomas, H., *Anned Truce, The Beginnings of the Cold War 1945-1946*, Londra, Sceptre, 1988.
- Ulyanovsky, R.A. (ed.), *The Comintern and the East*, Moskova, Progress, 1979.

- Ulyanovsky, R.A. (ed.), *The Comintern and the East, A Critique of the Critique*, Moskova, Progress, 1978.
- Vail Motter, T. H., *The Persian Corridor and Aid to Russia*, Washington, Office of the Chief of Military History, Department of the Army, 1952.
- Yakikiyan, G., *Şûrevi ve Cunbiş-i Cengel, Yaddaştâ-yi Yek Şâhid-i Aynî*, Tahran, Novin, 1984.
- Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Wüstenfeld, F. (ed.), Leipzig, Brockhaus, 1866.
- Zengene, A., *Hatıratı Az Me'muriyethâ-yı Men der Azerbaycan*, Tahran, Şark, 1976.
- Zibai, A., *Komonizim der İran ya Tarih-i Mühteser-i Komonis-ha der İran*, Tahran, yayınevi belirtilmemiş, 1964.

C. Tezler

- Abrahamian, E., *Social Bases of Iranian Politics, The Tude Party, 1941-1953*, Doktora tezi, Columbia University, 1969.
- Alpern, S. B., *Iran, 1941-1946, A Case Study in the Soviet Theory of Colonial Revolution*, Certificate essay, Russian Institute, Columbia, 1953.
- Gobad Irani, R., *The Azerbaijan Crisis 1945-6, An Option Analysis of US Policy*, Doktora tezi, Maryland University, 1973.
- Hetrick, K. L., *The United Nations as a National Foreign Policy Instrument, The Iranian Case of 1946*, Doktora tezi, Rutgers University, 1979.
- Kovac, J. E., *Iran and the Beginning of the Cold War: A Case Study in the Dynamics of International Politics*, Doktora tezi, University of Utah, 1970.
- Laciverdî, H., *Politics and Labour in Iran: 1941-1949*, Doktora tezi, St. Antony's College, University of Oxford, 1980.
- Schumann, M.L., *The Autonomous Republic of Azerbaijan and Kurdistan in Iran, November 1945 to December 1946*, Certificate essay, Russian Institute, Columbia, 1953.
- Müctehidi, M., *La Question d'Azerbaïdjan: Le Mouvement des Démocrates et les efforts de l'ONU*, Doktora tezi, University of Paris, 1952.

- Thomas, J.R., *The Rise and Fall of the Azerbaijan People's Republic as Reflected in Izvestia, 1945-1946*, Certificate essay, Russian Institute, Columbia, 1953.
- Vahdet, M., *The Soviet Union and the Movement to Establish Autonomy in Iranian Azerbaijan*, Doktora tezi, University of Indiana, 1958.

D. Gazeteler ve Süreli Yayınlar

Açık Söz
Encümen
Aras
Azad Millet
Azerbaycan
Azerbaycan Cüz'-i Lâ-Yenfek-i İran
Âjâr
Dad
Dünya
İttılaât
Feryad
Hakikat
Hürriyet
İran-ı Mâ
Iran-ı Nev
İranşehir
Ceride-i Milli
Civanlar
Cebhe
Kâve
Kayhan
Handenîha
Kürdistan
Neberd-i İmrûz
New York Times
Rehber
Yeni Mecmua
Zafer

Touraj Atabaki'nin bu çalışması, II. Dünya Savaşı ve sonrası uluslararası bağlamı içinde modern İran siyasal tarihi üzerinedir. İran Azerbaycanı'nda özerk bir devletin yükseliş ve düşüşünün Soğuk Savaş'ın başlangıcı olduğu söylenebilir. Bunun ortaya çıkardığı sorunlar –milliyetçilik, etnisite ve yurttaşlık– güncel Azeri krizini anlamak için hayati önemdedir. Kitap, İran'ın Anayasal Devrimi (1905-1906), otokratik Rıza Şah rejimi altındaki köklü reformlar ve bunların İran Azerbaycanı'nda etnik kimlik üzerine etkileri, Rıza Şah'ın tahttan indirilişi, Müttefik Güçler'in rolü ve İran'ın işgali gibi 20. yüzyıl İran siyasal tarihinin önemli gelişmelerinde Azerbaycanlı siyasetçilerin oynadıkları rolü ele alıyor. Çalışmanın merkezinde Azerbaycan Özerk Hükümeti'nin 1945-1946'da kuruluşu ve

düşüşü ile bu hükümetin başarıları ve örgütlenmesi yer alıyor. Uluslararası tarih arenasında belki bir skeç olan bu deneyim aynı zamanda 20. yüzyıl siyasal tarihine dair hayati unsurları ön plana çıkarıyor. Çalışma, Türk, İran ve Azeri kaynaklarına olduğu kadar İngiliz, Fransız, Amerikan ve Sovyet kaynaklarına ve İran Azerbaycanı Özerk Hükümeti döneminden hayatta kalan kişilerle yapılan görüşmelere dayanıyor. Kitap, dönemin önde gelen liderlerine dair biyografik ayrıntılar da içeriyor.

Profesör Touraj Atabaki Leiden Üniversitesi emekli öğretim üyesi ve Amsterdam'daki Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü'nün de kıdemli araştırmacısıdır. Orta Doğu ve Orta Asya'nın toplumsal tarihi üzerine çalışmaktadır.

